

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTITUTU

ALXAN BAYRAMOĞLU

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİYYAT

BAKİ - «ELM» - 2003

AMEA-nın Redaksiya-Nəşriyyat Şurasının
qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktor:
akademik Bəkir Nəbiyev

Rəyçi:
filologiya elmləri namizədi
Asif Rüstəmli

Bayramoğlu A. Azərbaycan Demokratik
Respublikası dövründə ədəbiyyat. - Bakı:
«Elm», 2003. – 276 səh.

Filologiya elmləri doktoru Alxan Bayramoğlunun bu kitabında Cümhuriyyət dövründə ədəbi-ictimai fikri düşündürən taleyüklü problemlərin ideya-estetik dərk dövrün poeziya və nəsr (qismən də publisistika) nümunələri əsasında təhlil olunur. Tənqid və ədəbiyyatşünaslığa isə xülasə şəklində diqqət yetirilir. Bu zaman ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin — A.Şaiq, M.Hadi, Ə.Cavad, Y.V.Çəmənzəminli, S.Hüseyn, M.Şahtaxtli, Um Gülsüm, C.Cabbarlı və b. fərdi yaradıcılıq keyfiyyətlərinə, habelə onların münasibətlərinin işığında dövrün ictimai-tarixi hadisələrinə nəzər salınır.

Əsər Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatımıza dair ilk monoqrafik təşəbbüs kimi 1989-cu ildə yazılmış və onun əsas müddəaları məqalələr şəklində elmi ictimaiyyətə 1990-cı ildən çatdırılmağa başlanmışdır. Müəllif monoqrafiyanı 1998-ci ildə yenidən işləmişdir.

Kitabın "Bədii nümunələr" bölməsində dövrün poeziya, nəsr və publisistikasından müəllifin toplayıb ərəb qrafikasından transliterasiya etdiyi nümunələr, həmçinin onlara izah və qeydlər verilir.

B 4603010000 Sifarişlə
655(07)-03

© «Elm» nəşriyyatı, 2003

CÜMHURİYYƏT ƏDƏBİYYATI...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti barədə tarixi, elmi həqiqəti qəsdən, şüurlu və planlı şəkildə yasaqda saxlayan, yaxud siyasi, ideoloji təhrifə uğradan konyuktur ənənənin düz yetmiş il tarixi var. Vətənimizdə sovet yetmiş ilinin hakim məfkurəvi ehkamu AXC ilə bağlı sosial dəyərləri ikiqat kilidli qapılar arxasında saxlamışdır. Yaranan boşluğu (vakuumu) vulqar-sosioloji sxolastika, "millətçilik", "pantürkist" və "panislamist" ibarə və istilahlər doldurmuşdur. Hətta Azərbaycanda müstəqillik dövrünün ərəfəsində meydana çıxan bir sıra yazılar da Cümhuriyyətə münasibətdə məhz elmi əxlaq və ədəbi etika baxımından əvvəlki dəbi, əyinti və təhrifləri başqa formada davam etdirmişdilər.

Cümhuriyyət barədə tarixi-elmi bəraətin, onu öz ləyaqətində əhya etməyin ən yaxşı yolu — bu dövrün ideoloji, estetik, bədii sənədlərini üzə çıxarmaq və olduğu kimi nəşr etməkdir. Xoşbəxtlikdən artıq bu sahədəki təcrübənin də öz ənənəsi, öz ixtisaslı-peşəkar tarixi vardır. Həm elmi-tekstoloji, həm də mənəvi-vicdani missiyanı, vəzifəni eyni vaxtda icra edən bu yeni, növbəti alimlər nəslinin ən ilk nümayəndələrindən biri - yorulmaz tədqiqatçı, rahat mətnşünas-alim, filologiya elmləri doktoru Alxan Bayramoğludur. Xüsusən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mədəni-bədii proses, ədəbi-ideoloji gərmiş barədə ilk mənbələrin, mətbuat və arxiv sənədlərinin bütöv bir silsiləsi elmi dövriyyəyə ilk dəfə onun tədqiqatçılıq əməyi və ziyalı-alim vətəndaşlığının nəticəsində daxil edilmişdir.

Bu dövr ədəbiyyatının aparıcı xadimləri, milli-inqilabi qəhrəmanlıq əhval-ruhiyyəsi, mövzu-problem əhatəsi, milli-genetik yaddaşı, qayıdış pafosu, poetika - sənətkarlıq mənzərəsi, janr, növ, üslub arsenalı və tipologiyası, nəhayət, tədqiqatçıları barədə ilk elmi-nəzəri təsəvvürü yaranlardan biri də məhz Alxan Bayramoğludur. Öz pred-

metli, əməli tədqiqatçılıq axtarışlarının elmi təfsirini, nəzəri ifadəsini o, müntəzəm olaraq məqalə və kitablar şəklində oxucuya çatdırır. "Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat" monoqrafiyası da onun bu silsilədən oxuculara təqdim olunan növbəti kitabıdır.

Kitabda dövrün ədəbi peyzajı, əsasən, poeziyaya və nəsrə verilən iki yığcam icmal şəklində əks etdirilir. Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Cəfər Cəbarlı, Səlim Mümtaz, Um Gülsüm, Seyid Hüseyn, N. Vəzirov, A. Yusifzadə, həmçinin İbrahim Şakir, Hüseyn Vədat, R. Əfəndizadə, Əli Məstan kimi şair və nasirlərdən ən səciyyəvi bədii nümunələr vahid ideoloji-ədəbi kontekstdə təsvir və təhlil olunur.

Məlumdur ki, M. Ə. Rəsulzadə Cümhuriyyət dövrünü nəzərdə tutaraq yazmışdır: "Yeni dövrə keçid ədəbiyyatın durduğu bir dövrdür". Mirzəbala Məhəmmədzadə də eyni müşahidəyə şərik olaraq həmin natamam iki ilin ədəbiyyatında "quruluşla bağlı dəyərli əsərlərin" olmadığını etiraf etmişdir. Şübhəsiz, hər iki müəllif bu sözləri deyərkən, bilavasitə Cümhuriyyətin obrazını, özü də bütün möhtəşəmliyi və əzəməti ilə yaranan klassik sənət şədəvrlərini nəzərdə tutur.

Lakin kitabdakı informasiya inandırır ki, belə bir böyük şədəvrlər ayrılıqda yaranmasa da, AXC illərində Cümhuriyyət ideallarını incələyib tərənnüm edən zəngin bir poeziya, nəsr, fəal ədəbi hərəkət mövcud olmuşdur.

Azərbaycan ərazisi bərpa olunmuş, müsəlləh milli ordu yaradılmış, Azərbaycan dili dövlət dili elan edilmiş və belə etibarlı zəmində hökumətin iyirmi üç ayda mümkün olan ən böyük tədbirləri də demokratiya, elm və milli mədəniyyət sahəsində həyata keçirilmişdir; **Bakı Dövlət Universiteti** (1919), **Azərbaycan Dövlət Teatrı** (1919), **"Teatr xadimləri cəmiyyəti"**, **"Müsəlman Mühərrir və Ədiblər Cəmiyyəti"**, **"Yaşıl qələm"** ədəbi birliyi açılmış, milli simvolika — gerb, bayraq, himn müəyyən edilmişdir.

Bədii prosesi tənzim edən və yaradanlar — başda M.Ə.Rəsulzadə, ideoloq Mirzə Bala, parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşov, parlamentin sədr müavini Ə.Ağaoğlu, S.Məmmədadə, Ü.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, habelə, C.Məmmədquluzadə, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, Ə.Müz-nib, S.Mümaz və b. idi. Xüsusən "**Cümhuriyyət şairi**" Ə.Cavad, Əiyusif Rai, Um Gülsüm xanım (M.Ə.Rəsulza-dənin qardaş qızı, S.Hüseynin həyat yoldaşı), Əmin Abid (Gültəkin), C.Cabbarlı, Davud, Əli Şövqi kimi gənclərin onlarla ehtisli şeri elliklə oxunan marşa, himnə, nəğmə-yə çevrilmişdir.

Nəzirə, qəzəl, qəsidə, mərsiyə, mədhiyyə ənənəsini isə daha çox Ə.Cənnəti, İ.Tahir, A.Müniri kimi yaşlı şair-lər davam etdirirdilər.

Ümumiyyətlə, Məhəmməd Hadi və Hüseyn Cavid, Hacı Kərim Sanlı və Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq və Əmin Abid, Cəlil Məmmədquluzadə və Üzeyir Hacıbəyli, Seyid Hüseyn və Cəfər Cabbarlı, Tağı Şahbazi (Simurğ), Yusif Vəzir Cəmənzəminli və Firidun bəy Köçərli, Um Gülsüm və Aşurbəyli bilavasitə Azərbaycan istiqlalına, milli dövlətə, bayrağa və gerbə, türklük idealına, islami və ümumbəşəri dəyərlərə həsr etdikləri ən yaxşı ədəbi-bədii, elmi-publisist, fəlsəfi-tarixi əsərlərini bu illərdə yazmışlar.

Bədii məhsul məzmunca bir neçə əsas, aparıcı sosial mövzu ətrafında mərkəzləşirdi: bayraqdakı rənglərin — türklük, islam və müasirlik idealının mədhi, türk və islam tarixinin tərənnümü, çağdaş modeldə ilk müstəqil, suve-ren milli dövlətin dəstəklənməsi, onun yaranması salna-məsinin, milli dövlətçilik ideologiyasının ifadəsi, təsbiti, ordunun hərbi uğurlarının bədii təminatı; ermənilərin Qa-rabağ davası, Azərbaycanda dinc əhalinin vəhşicəsinə qətli və ərəzlərin talan olunması, daşnakların Bakıda tari-xi abidələri, elm və mədəniyyət ocaqlarını yandırması, 18-31 mart hadisələri, millətin türk keçmişinin və islam tarixində şəhidlik və qəhrəmanlıq səhifələrinin mədhi və

yada salınması; şimaldan yaxınlaşan qara dumandan və vətənin başı üstünü almaqda olan təhlükədən doğan həyəcan və təşvişin ifadəsi.

Milli intibah, hürriyyət düşüncəsi və istiqlal ovqatı Hədinin bu vaxta qədər yasaqda qalan iki cümhuriyyət dövrü şərinə — **"Zəfəri-nəhayəyə doğru"** və **"Əsgərlərimizə, könüllülərimizə"** mənzumələrində, həmçinin **"Aydınlıq bir gecədə təfəkkür dəqiqələri"**, **"Kor soq-qur"**, **"Baharın ilhamları və ictimai rəmzlər"**, **"Hərərətli şəer və yaxud qızdırmalı halımda saçmalarım"** şəerlərində davam eləyir. Müsavat və istiqlal təranəsi, həmçinin A.Şaiqin yasaqdan çıxan **"İntizar qarşısında"**, **"Arazdan Turana"**, **"Yeni ay doğarkən"**, **"Vətənin yanıq səsi"**, **"Türk ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi Müsavata ithaf"** etdiyi (Marş) şəerlərində davam edir.

Gənc Cəfər Cabbarlının istiqlal mövzulu dörd tribun şəeri uzun müddət idi ki, zərəm unutturulmuşdu. Halbuki onlar 1918-20-ci illərin inqilabi və romantik ədasını xüsusilə qabarıq ifadə edən fəlsəfi-simvolik nümunələrdir: — **"Sevdiyim"**, **"Azərbaycan bayrağına"**, **"Sevimli ölkəm"**, **"Salam"** şəerləri. Romantik aşiq **"yaşıl donlu, al yanaqlı, mavi gözlü sevdiyim"** dediyi məşuqinə eşq elan edir və onun tarixi simvolikasını belə açır.

Cümhuriyyətin sabaha uçuş və döyüş cəngisi, fəth olunan səma və şimşək şəerqisi kimi səslənən ən kövrək bədii notlarını isə yenidən açılan poeziya səhərinin ilk qadın şairəsi Um Gülsümün fərdi şəer ədası ifadə edir. Onun **"Əsgər anasına"**, **"Çəkil, dəf ol"**, **"Bir mayis günündə"** kimi şəerləri üzərində ən zərif nisgildən, hürkən təşvişdən bürüntü və tül, xüsusən **"şimaldan gələn duman"**dan bir çiskin var.

İstiqlal mövzusu, onun uğur və çətinlikləri, xilaskar türk mehmetciyinin (əsgərinin) obrazı, xüsusən, dövrün, mənəviyyət, məişət və əxlaqla bağlı problemləri bu illərin nəsrinə daha geniş yer tutur: **"Hürriyyət günəşi"** (Simurğ), **"Mədən sahibinin fərasəti"** (B.Talıblı), **"Sınıq**

qanadlar" (A.Yusifzadə), "Hamamçı", "Dilənçi", "Üç qardaş" (İ.Qəmbəroğlu), "Sərsəm kişi" (Ə.Fəhmi) və s.

Öldürülənlər, məhv olanlar millətin tək-cə oğul və qızları deyildi. Daha planlı və məqsədli şəkildə xalqın mədəniyyət abidələri məhv edilirdi. Erməni daşnaklarının Bakıdakı "mədəniyyət genosidi" mətbuatda ayrıca mövzuya çevrilmişdi. M.Ə.Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Seyid Hüseyn ehtiraslı və ağırlı bədii-publisist yazılarla çıxış etmişdilər.

Şəhər memarlığına ən böyük qəsdin ünvanı kimi "İsmailiyyə"nin (indiki Milli Elmlər Akademiyasının) binası seçilmişdi. "İsmailiyyə yanğını" bədii-ictimai fikirdə də bir yanğına çevrildi. Hətta "Yaşıl qələm" ədəbi birliyi həmin mövzuda ən yaxşı bədii əsər üçün müsabiqə elan etdi.

Qələbə çələngini "Həzin bir xatirə — İsmailiyyə" hekayəsi ilə "Yaşıl qələm"in rəhbəri Seyid Hüseyn qazandı. Əslində bu, mənsur lirikadır, "İsmailiyyə"yə mədhiyyədir. Ədib vüqarımız və izzəti-nəfsimiz olan bu müqəddəs binanı Cümhuriyyətin özünün daşdan heykəli və rəmzi kimi, "milli əməllərin", "hüriyyət və istiqlaliyyət məfkurəsinin doğulduğu yer" kimi tərənnüm edir.

Qeyd edirəm ki, "İsmailiyyə" mövzusunda hər iki hekayənin yenidən mətbuat və işıq üzü görməsi, sağlam elmi metodoloji əsasda təfsiri də məhz Alxan Bayramoğluна məxsusdur.

İnanırıq ki, istedadlı alim-ədəbiyyatşünas, Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatının etibarlı, sabit, dəyişməz tədqiqatçısı kimi tanıdığımız Alxan Bayramoğlu öz axtarışlarını bundan sonra daha böyük miqyas və ölçülərdə davam etdirəcəkdir.

YAŞAR QARAYEV

KİTAB VƏ ONUN YARANMASINA DAİR

Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutundan sonra Sovet imperiyasının siyasətinə uyğun olaraq bu dövr tariximizin üstünə qalın qara pərdə çəkilmişdi. Təbliğat maşını öz yalanları ilə həmin pərdənin altındakı Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti üzərinə aramsız olaraq lənət və iftira çirkabı atır, xalqın milli-tarixi yaddaşının kökü hər cür vasitələrlə və amansızlıqla qurudulmağa, xalq məhvə qədər qədirləndirilməyə, baş məqsəd olaraq yeni tarix və yeni, vahid soslialist millətini yaradılmağa cəhd edilirdi. Tariximizin digər şöhrətli və fəxr edilməli səhifələri kimi, cümhuriyyət (respublika) dövrü də təhrif edilir, yalnız nəyisə lənətləmək lazım gələndə ikrahla "müsavat dövrü" kimi xatırlanırdı.

Ancaq imperiyanın bütün cəhdləri, dövlət səviyyəsində proqramlaşdırıb intensiv şəkildə həyata keçirtməyi məqsədləndirən siyasəti baş tutmadı. Ulu və şöhrətli tarixə, sağlam genetik fonda malik Azərbaycan xalqının milli-tarixi yaddaşını, genetik əlaqə və bağlarını qurutmaq, məhv etmək mümkün olmadı. 1980-ci illərin ortalarından başlayaraq getdikcə alovlanan istiqlal mübarizəsi əvvəlcə düşüncələrdə, şüurlarda hazırlandı. Belə günlərin birində — 1989-cu ilin sentyabrında işlədiyim Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, professor Yaqar Qarayev öz kabinetində institutun gənc alimlərinin müşavirəsini keçirirdi. Müşavirənin başlıca məqsədi ədəbiyyat tariximizin indiyədək (həmin günlərdə) ağı saxladılmış səhifələrini yeni təfəkkür işığında araşdırmaq, təhrifləri aradan qaldırmaq, çoxcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin daha təkmil şəkildə üzə çıxmasına nail olmaq idi. Yəni, yeni yazılacaq mövzuların çoxcildliyin müvafiq hissələrində öz əksini tapacağı vəd edilirdi. Bununla əlaqədar konkret mövzular təklif olunur və bildirilirdi ki, plandankənar iş kimi könüllü götürülən hər bir elmi-tədqiqat mövzusu üçün əlavə əmək haqqı ödəniləcək. Hər

kəsə öz imkanları daxilində mövzu götürmək sərbəstliyi verilməklə, işin ilin (1989-cu ilin) axırınadək yerinə yetirilməsi tələb olunurdu.

Mən Azərbaycan Demokratik Respublikası dövrünün ədəbiyyatını araşdırmağı öz üzərimə götürərək, işi tələb olunan vaxtadək başa çatdırdım. 1990-cı il fevralın 8-də "Elm" qəzetində bu istiqamətdəki araşdırmalarımın ilkin nəticələrini əks etdirən bir məqaləm çap olundu. Həmin il "Ulduz" jurnalının 5-ci sayında "Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat" adlı böyük bir məqaləm dərc edildi və onu Türkiyədə (Ankarada) çıxan "Azərbaycan" (1991, № 281, s. 5-18) və «Türk dünyası araşdırmaları» (1991, № 75, s. 87-108) dərgiləri yenidən öz səhifələrində yayınladı. Bundan sonra "Dialog", "Azərbaycan", "Açıq söz", "Dünya", "Gənclik", "Dirçəliş", "Hərbi bilik" jurnallarında, "Azərbaycan" (Ankara) dərgisində və "Azərbaycan", "Açıq söz", "Azərbaycan ordusu", "Vətən səsi", "Bakı", "İki sahil", "Həyat", "Panorama", "Ədəbiyyat qəzeti", "Sovet kəndi", "İncəsənət", "Sabah", "Borçalı", "Yeni müsavət", "Novruz", "Azad Azərbaycan", "Hikmət" qəzetlərində bu istiqamətdəki araşdırmalarımın nəticəsini işıqlandıran 70-ə qədər məqalə dərc etdirdim, iki kitabım çapdan çıxdı, çoxsaylı radio və televiziya çıxışlarım oldu.

Araşdırmalarımın nəticələri elmi ictimaiyyət və geniş oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanmaqla yanaşı, onun üzərinə çirkab atmaq istəyənlər, bəzən nəyisə özünü nükələşdirməyə çalışanlar da tapıldı. Hətta həmkarlarım arasında araşdırmalarımın nəticələrindən istifadə etməyə yoldaşcasına icazə istəyib, əməyimin üzərinə kölgə salmaq niyyətindən uzaq olduqlarını söyləsələr də, sonralar mənim elmi və xidməti nəticələrimə göz yumub, onun üstünü vurmamağa, bəzi şeyləri isə öz adlarına çıxmağa çalışanlar da tapıldı. İradlarım həmin mövzunun kölgəsində xal yığmağa çalışanları öz əməllərindən döndərə bilməsə də, tarix durur, faktlar durur. Onlar hazır araşdırma-

lara, başqasının əməyinə kosmetik dəyişikliklərin köməyi ilə sahib çıxmağa çalışırlar. Lakin haqq-ədalətin cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatımızın üzərindən qara pərdəni götürdüyü kimi, bu cür adamların bəd niyyətlərini də gəc- tez üzə çıxarıb faş edəcəyinə əminliklə öz işimizə davam etməkdəyik.

Kitabın birinci bölməsi dövrün poeziya və nəsrinə dair tədqiqatdan, ikinci bölməsi isə dövrün bədii (poeziya, nəsr və publisistika) nümunələrindən ibarətdir. Axırda "Qeydlər və şərhlər" verilmiş, çətin sözlərin lüğəti (izahı) isə mətnin daxilində mötərizədə göstərilmişdir.

Müəllif

DÖVRÜN TARİXİ-İCTİMAİ VƏ SİYASİ XÜLASƏSİ

Bir-birinin ardınca baş verən inqilablar Romanovlar sülaləsinin hakimiyyət dayaqlarını laxladaraq Rusiya imperiyasının dağılmasını şərtləndirdi. Uzun tarixi mərhələdən keçən sinfi mübarizə prosesində əlbir fəaliyyət göstərən hər bir xalq milli özünüdərk, milli mənlilik şüurunu formalaşdırmağa başlayırdı ki, bu da nəticə etibarilə xalqların milli muxtariyyət və suveren dövlət yaratmaq arzusunu çiçəkləndirirdi. Odur ki, xalqların müstəqil yaşamaq hüququnun dərkindən doğan cəhdlər getdikcə güclənirdi. Qədim və zəngin milli-mədəni irs və tarixə malik Azərbaycan xalqı tarixin bir çox mərhələlərində ciddi siyasi və milli-mənəvi zərbələrə, aşınmalara məruz qalmasa da, öz mənliyini, milli simasını qoruyub saxlaya bilmişdi. Ona görə də ictimai-siyasi və tarixi-inqilabi hərəkət prosesində digər xalqlarla inadla nəinki ayaqlaşmağa, hətta onlardan daha da irəli getməyə çalışaraq özünün tarixi haqqını — müstəqil və suveren dövlətə malik olmaq hüququnu bərpa etmək imkanını əldən vermədi. Bu işdə, yəni ictimai-siyasi və milli-mənəvi çarpışmaların ön cəbhəsində getməsində Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, təbii sərvətlərinin zənginliyi və intellektual potensialının gücü ilə yanaşı, xüsusən XIX əsrin ortalarından başlayaraq qabaqcıl görüşlü xadimlərimizin apardıqları məqsədyönlü, ardıcıl və inadcıl mübarizələri, göstərdikləri fədakarlıq nümunələri də xüsusi rol oynadı. Eyni zamanda, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan sənayenin və ticarət-iqtisadi əlaqələrin qovşaqlarından olmaqla, istər-istəməz, beynəlxalq həyatın qaynar guşələrindən birini təmsil edir. Bu da onu "Yağlı tikə"yə çevirərək zaman-zaman müxtəlif dövlətlərin münaqişə obyektinə çevirməkdədir.

Oktyabr sosialist inqilabından sonra Bakıda da hakimiyyət "komunna"larının əlinə keçdi. Lakin kənardan gətirilən bu "sosializm" Azərbaycan xalqından çox Rusiya-

nin mənafeyinə xidmət etməkdə idi. V.İ. Leninin bir sıra məktub, teleqram və əsərlərində ifadə olunduğu kimi, Bakı Rusiyanın iri sənaye mərkəzlərindən hesab edilməklə, Rusiya sosialist inqilabının yaşamasına xidmət etməli idi. Bakı kommunası liderlərinin əksəriyyəti üçün Azərbaycan xalqının müqəddəratı əsas məqsəd yox, vasitə idi. Odur ki, onlar bu xalqın haqq səsini müxtəlif vasitələr, o cümlədən sınıanmış milli qırğınlar yolu ilə batırmağa çalışırdılar. Mübarizənin əvvəlində yekdil olan xalqların bəzi liderləri sonrakı mərhələdə milli mənafe məsələsi ortaya çıxanda dünənki cəbhədaşlarına zidd mövqe tutmaqdan çəkinmirdilər. Nəticədə xalqların beynəlmiləl əməkdaşlıqlarına milli ədavət toxumu səpilərək onlar qarşıdurma-ya doğru aparılırdı. Bu yolda isə hamının günahı və rolu, təbii ki, eyni deyildi.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası ilə İran monarxiyası arasında parçalanan Azərbaycanı hər iki monarxiya tarixin səhifələrindən silərək öz içərisində əritmək üçün məqsədyönlü və planlı işlər görürdü. İnqilabi mübarizə prosesinin ilkin mərhələlərində bu işlərin təsiri özünü göstərirdi; siyasi mübarizə meydanında Azərbaycan adı və məfhumu, demək olar ki, görünmürdü. Milli siyasi şüur və təşkilatlanma zəif idi. Odur ki, bir çox milli-bəşəri və taleyüklü məsələlərin həllində digər xalqlardan geri qalırdıq. Bütün bunlar isə Azərbaycan xalqının azadlıq və istiqlaliyyət yolunda daha ağırlı mərhələlərdən keçməsi ilə nəticələnirdi. Rusiyanın tərkibində olan digər xalqlar, o cümlədən ermənilər isə hadisələrin son nəticələrindən maksimum istifadə etmək məqsədi ilə azərbaycanlıları da öz tərəflərinə çəkərək çarizmin tərkibindən çıxmaq üçün xüsusi qızğınlıq göstərirdilər. Bu cəhətdən "Şərqi-Rus" qəzeti ilə əlaqədar olan bir sənəd maraq doğurur.

1905-ci ildə Cənabın adına yazılan həmin sənəddə deyilir: "Keçən il "Şərqi-Rus"da elə məqalələr dərc olunmuşdur ki, bunun üçün Rusiyada hər hansı, hətta senzurasız bir qəzeti bağlatdırıb onun redaktorunu sürgün edərdi-

lər. Amma bütün bunlar sensor Karaxanovun gözündən yayınmışdır. Bu həm də məhz elə bir dövrə təsadüf edir ki, hökumətin siyasətindən narazı qalan ermənilər çılgın hisslərlə müsəlmanları özləri ilə birləşməyə və "düşməni" əzməyə dəvət edirdilər".¹

Bu sənəd bəzi siyasi hadisələrin səbəblərini aydınlaşdırmağa kömək edir; görünür, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında ümumi düşməne — çarizmə qarşı mübarizə meylini hiss edən kimi hələ kifayət qədər möhkəm olan imperiyanın dövlət aparatı vəziyyətdən çıxmaq üçün bu xalqlar arasına milli qırğın salınmasını zəruri hesab etmişdilər. Ermənilərin əsrlərdən bəri çəkdikləri vətənsizlik dərdi və özlərinə müəyyən ərazi tutub orada milli dövlətlərini yaratmaq həsrəti bu məkrli planın uğurla həyata keçməsinə təmin edən ən əsas istinad nöqtəsi idi. Çünki hərissə həsrətində olduğu şeyi nişan vermək kifayətdir. Sadəcə olaraq həmin adamı inandır ki, onun dərдинin dərmanı məhz budur. Qalan hər şey asandır. Rusiya imperiyası da Azərbaycan kimi "yağlı tikə"ni əldə saxlamaq üçün ermənilərin bu yangısından istifadə etmək qərarına gəldi və atdığı tor boş çıxmadı.

Əlbəttə, bütün bunlar Rusiya imperiyasının ermənilərə canıyananlığından deyil, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanı əldə saxlamaq niyyətindən irəli gəlirdi. İmperiyayı bu ərazidə hansı millətin yaşaması yox, Azərbaycanın məhz onun maraqlarına xidmət etməsi maraqlandırır. Təsadüfi deyil ki, dövrün qabaqcıl xadimləri bu qırğının kənardan törədildiyini göstərir, həmin mənfur niyyəti dö-nə-dönə ifşa edib xalqları birliyə çağırırdılar. Lakin ustalqla düşünü-lən plan məharətlə həyata keçirilmişdi. Hər iki xalqın qabaqcıl görüşlü xadimləri isə məcburiyyət qarşısında qalaraq milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizədən,

¹ Sitat Şövqi Novruzovun "Şərqi-Rus"un çağırışı (Bakı, Yazıçı, 1986, səh.80) monoqrafiyasından götürülmüşdür.

...vəqəti də olsa, əl çəkib milli qırğını yatırtmağa çalışdılar.

Sınaqdan uğurla çıxan bu mənfur üsul tarixin dönüş nöqtələrində həmin xalqların milli istiqlaliyyət mübarizələrinin azdırılması vasitəsinə çevrildi və getdikcə əvvəlki əlaqələr qarşılıqlı etimadsızlıq və milli düşmənçiliklə əvəz olundu. Ermənilərin ərazi iddiaları milli ədavət zəminində inkişaf etdirildi. Bu məkrli plan, ideya həm də kilsənin fəal iştirakı ilə şüurlara elə ustalıqla, elə şirnikləşdirici üsullarla yeridildi ki, ruslardan əvvəl ermənilər və gürcülər Azərbaycanı bölüşdürməyə səy göstərməyə başladılar. Həmin cəhdlər 1918-ci ildə özünü qabarıqlığı ilə göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, Kommuna hökuməti Bakı və Bakı quberniyasını Azərbaycandan ayırmağa çalışaraq, inqilabın digər ərazilərə yayılmasına maraq göstərmirdi. Bakı və Bakı quberniyasının müqabilində Qarabağ da daxil olmaqla, böyük bir ərazi ermənilərin üzdənirəq liderlərinin, qərb zonası isə gürcü menşeviklərinin nəzərində idi.

Başında S.Şaumyanla A.Çaparidzenin durduğu "Kommuna" hökuməti, ikili oyun oynayaraq, özlərinin milli şovinizm azarlarına məlhəm tapmağın çarəsini Bakı və ətraf rayonlarda azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar təşkil etməkdə görürdülər. Odur ki, 1918-ci il martın sonlarında Bakıda, daha sonra Quba, Şamaxı, Qarabağ və Gəncədə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədildi. Xalq olmanın müsibətlərə məruz qaldı. Lakin bütün bu təzyiqlər Azərbaycan xalqının milli mənlilik duyğusunu iflic etmək əvəzinə, onun milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə əzminə yeni təkan verdi. Nəticədə Birinci Dünya müharibəsinin sonuncu ili — 1918-ci il bir çox beynəlxalq məsələlərin aydınlaşması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqı üçün də milliözünüdərk prosesinin kamilləşmə mərhələsinə qədəm qoyması kimi yadda qaldı.

28 may 1918-ci ildə Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsi elan edildi. İyunun 4-də isə Azərbaycan Cümhuriyyəti

yəti ilə Osmanlı imperiyası arasında bağlanan müqaviləyə əsasən, qayda-qanunu və ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ehtiyac olduğu təqdirdə Azərbaycan Respublikası hökumətinə silahlı qüvvələrlə yardım etməyi qarşı (Osmanlı) tərəf öz öhdəsinə götürdü. Ona görə gənc Azərbaycan hökumətinin müraciətinə əsasən Türkiyənin hərbi naziri Ənvər paşanın qardaşı Nuru paşanın komandanlığı ilə Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycana gəldi. Azərbaycan hökuməti bu ordunun köməyi ilə yerlərdə öz hakimiyyətini möhkəmləndirərək ölkədə əmin-amanlıq yarada bildi. Bundan sonra Bakı uğrunda mübarizə diqqət mərkəzində oldu.

Həmin günlərdə Bakıda hakimiyyət kommunarların əlində idi. Lakin bir tərəfdən daxili siyasi ziddiyyət, xalqımıza qarşı milli şovinizmdən doğan qüsurlu, məkrli fəaliyyət proqramı və üsulu, digər tərəfdən də Denikin in iddiaları və beynəlxalq qüvvələrin Bakı neftinə olan maraqları vəziyyəti daha da kəskinləşdirir, sosial və mədəni dayaqları zəif olub ancaq qan gölü üzərində dayanmağa çalışan Bakı Kommunasının süqutunu labudləşdirirdi. Odur ki, kommuna hökumətinin özünü xilas etmə cəhdləri puça çıxdı. Qısa müddət ərzində başına gələn müsibətlərdən düzgün nəticə çıxarda bilən Azərbaycan xalqı özünün milli və siyasi maraqlarına yad olan qüvvələrdən üz döndərdi. Üstəlik, kommunarların özlərinə müttəfiq hesab etdikləri Biçeraxov və erməni-daşnaq dəstələri Bakıya istiqamət götürən Qafqaz İslam Ordusunun vahiməsi qarşısında dayana bilməyib qaçdılar. Nəticədə iyunun axırlarında kommuna istefaya məcbur oldu. Bakıda hakimiyyət "Sentrokaspi" hökuməti kimi tanınan və yenə Azərbaycana tamamilə yad olan qüvvələrin əllərinə keçdi.

Məhz Azərbaycana, Azərbaycan xalqının milli mənafeələrinə ögey münasibət bəsləyib, başlıca dayaqı xaricdə, xarici qüvvələrin şirin vədlərində axtarmalarının nəticəsində "Sentrokaspi"çilərin də hakimiyyət ömrü çox qısa oldu. Onlar özlərinə yerli zəmində dayaq tapa bilmədilər.

Sentrokaspi diktaturasının hakimiyyət başında olduğu günlərdə — avqustun 27-də Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında bağlanan müqavilənin 14-cü maddəsinə görə, Almaniya Bakı quberniyasının türklər tərəfindən tutulmasına yol verməyəcək, əvəzində Rusiya burada neft hasilatını təmin edərək, çıxarılan məhsulun dördə birini, ya da xüsusi aylıq faizini Almaniya verəcəkdi.

Əlbəttə, Azərbaycan hökuməti onun xəbəri olmadan bağlanan bu həyasız müqaviləyə qarşı nota verərək bildirmişdi ki, "Bakısız Azərbaycan — başsız bədənir".

İngilislərin Bakıya çağırılması da Sentrokaspi diktaturasını xilas edə bilmədi; sentyabrın 15-də Bakı azad edildi və Azərbaycan hökuməti öz qanuni paytaxtına sahib oldu. Lakin Antantanın qələbəsi ilə "Üçlər İttifaqı"nın nümayəndəsi kimi Türkiyə də ağır vəziyyətə düşdü və qalib tərəfin tələbinə əsasən öz qoşunlarını Qafqazdan geri çəkəli oldu.

Bununla belə, Türkiyə özünə qardaş saydığı Azərbaycan xalqına kifayət qədər kömək edə bilmişdi. Belə ki, Qafqaz İslam Ordusunun köməyi sayəsində azərbaycanlılar labüd qırğından və siyasi iflasdan xilas oldular. Ölkədə müəyyən qədər daxili sabitlik, ordu quruculuğuna, sərhədlərimizin möhkəmləndirilməsinə və s. nail olundu. Paytaxt uğrunda aparılan mübarizə qələbə ilə bitdi. Elmi ədəbiyyatda deyildiyi kimi, "Bu dövrdə Azərbaycan hökumətinin istiqlaliyyət yolunda atdığı, bəlkə də, ən böyük addım onun öz paytaxtına sahib çıxıb, öz hakimiyyətini bütün Azərbaycanda yayması idi ki, bu yolda da qardaş türk xalqının mindən artıq əsgəri, otuz zabiti öz canlarını fəda etmişdilər... Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin qərarı ilə bu şəhidlərin xatirəsinə abidə ucaldılmalı idi və onları "işğalçı" adlandırmaq, "talançı" kimi qələmə vermək həmin dövrün təsəvvürlərinə görə nankorluq hesab edilirdi. O illərdə "Azərbaycan" qəzeti çox haqlı olaraq yazırdı: "Türk qoşunları Azərbaycan respublikasına köməyə imperialist məqsədlə, yəni işğal məqsədi ilə gəl-

mədi, onlar öz qardaşlarını xilas etmək üçün gəlmişdilər və öz qardaşları qarşısında borclarını yerinə yetirib getdilər"¹.

Bu da təsadüfi deyildi, çünki rus və ingilis diplomatiyasının əlində daima oyuncaq olan erməni siyasətçiləri türk xalqlarına kəskin düşmənçilik münasibəti bəsləyir, fürsət düşən kimi öz məkrli niyyətlərini vəhşilikdən betər bir çılgınlıqla həyata keçirirlər. Bu cəhətdən Məhəmməd Həsən Hacınskinin "Ermənistanın müstəqilliyinə münasibətiniz? — sualına... Ənvər paşanın verdiyi cavab maraqlıdır: "Türkiyə müstəqil erməni dövlətinin yaranması əleyhinə deyil. Bir şərtlə ki, ingilis-rus siyasəti xatirinə erməni xalqı türklərə qarşı intriqalarına son qoysun".²

Hadisələrin sonrakı gedişi Ənvər paşanın bu müləhizəsinin sərrastlığını təsdiq etdi. Belə ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası özünün dövlət müstəqilliyini beynəlxalq aləmdə təsdiq etdirmək üçün Paris sülh konfransında apardığı məqsədyönlü mübarizənin həlledici anlarında və varlığını, suverenliyini şimaldan gələn təhlükədən qorumağa çalışdığı günlərdə daim daşnaqların pozucu əks-təbliğatı, xəyanəti və Azərbaycan əleyhinə xəyanətkar müqavilələri ilə üzləşərək çətin vəziyyətlərə düşmüş, nəhayət, 1920-ci il aprelin sonlarında yenə daha çox ermənilərin qatı düşmənçilik hərəkətləri nəticəsində milli müstəqil dövlət statusundan əl çəkməyə məcbur olmuşdu.³

¹ Nəsim Nəsimzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası: İstiqlal sorağında. "Elm" qəz., 12 avqust 1989.

² Yenə orada.

³ Ətraflı bax: Tadeuş Svyatxovski. Rusiya Azərbaycanı. 1905-1920-ci illər. "Müsəlman cəmiyyətində millət yarışı" kitabından (İngilis dilindən tərcümə edən: Vilayət Quliyev). "Elm" qəz., 2, 8, 30 sentyabr, 7, 14, 21 oktyabr 1989.

I FƏSİL

POEZİYA

Sovet imperiyasının ölkəmizdə hakim olduğu 70 ildən artıq bir dövr ərzində Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixi, dövlət quruculuğu işləri, iqtisadi siyasəti, ədəbi-mədəni həyatı əyri güzgüdə əks olunmuşdur. Siyasi və elmi ədəbiyyatda bu dövr, demək olar ki, kimlərinse söyülməyi, döyəclənməyi lazım gələndən gələnə yada düşmüş və hər dəfə də xalqımızın tarixində ləkəli, son dərəcə cybəcər bir səhifə kimi lənətlənmişdir. Bütün bunlar — xalqları özlərinin tarixi-etnik bağlarından qoparıb simasızlaşdırmaq, əvəzində «vahid sosialist milləti» yaratmaq cəhdləri imperiyanın müstəmləkələrdə öz hegemonluğunu əbədləşdirmək siyasətinə xidmət edirdi. Dövrün ədəbi-tarixi və ictimai-siyasi materialları ilə yaxından tanışlıqdan bir daha aydın olur ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası tariximizin ən işıqlı və fəxr olunmalı səhifələrindəndir. Tərəqqipərvər ziyalılarımız onilliklər ərzində uğrunda mübarizə apardıqları milli inkişaf ideyalarının həyata keçməsindən yaranan vəcd və yüksək vətənpərvərlik duyğusu ilə milli müstəqilliyimizi tərənnüm etmiş, Cümhuriyyətin qarşılaşdığı problemlərin qayğıları ilə yaşamış, onların həlli yollarını göstərməyə çalışmışlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ölkə həyatında gedən siyasi və mənəvi-psixoloji təbəddülat, bir çox xalqlar kimi, azərbaycanlıların da milli mənlilik şüur və psixologiyasının formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təkan verdi. Tərəqqipərvər xadimlərimizin məqsədyönlü və ardıcıl fəaliyyət və çarpışmaları da bu işdə az rol oynamadı. Xalqın milli özünüdərək prosesi ictimai-siyasi və inqilabi dəyişikliklər dövründə daha da gücləndi. Artıq hər bir millətin beynini, düşüncəsini məşğul edən məsələ baş verən proseslərdən, aparılan mübarizələrdən onun

özünün və yurdunun nə dərəcədə karlı çıxacağı məsələsi idi.

Qələm xadimlərimiz başa düşürdülər ki, bütövlükdə xalqı bu ruhda kökləmək, yəni müstəqillik uğrunda ardıcıl mübarizəyə səfərbər etmək, onu bu haqqa çatmaq üçün milli-tarixi və mənəvi hüququnun olmasına inandırmağın ən təsirli vasitələrindən biri ulu babalarımızın keçdikləri şöhrətli yolu bu günkü nəslə örnək kimi təqdim etməkdir. Çünki hər kəs, o cümlədən gənclik öz əcdadının, mənsub olduğu soykökün əsilli-nəsilli olmasından daxili bir qürur duyur. Bu qürur insanın həyat amalının uğurlu aqibətində müstəsna rol oynayır. Bunu dərinlən dərk etdiyi üçündür ki, şairə Um Gülsüm «Ey türk oğlu»¹ şeirində özünü bugünkü gəncliyə tutaraq deyirdi:

*Ey türk, sən ey qəhrəman, yigit oğlu Turanın!
Şanlı, yüksək babanın ögüdünü unutma.*

Sən də yürü o yolu.

*Yürü, əvət özünü hər şeydən qorxutma;
Yürü, əvət bir daha təməddünün, ürfanın
Ülvi duyğular versin türkün həssas qəlbinə.
Hörmət, izzət aldırın böyük Turan elinə...
Tarixlərdə həp sənə rəşadət, hünər, in
Bildirişin, fırtınan oxunurkən sən nəçin
Avropaya qarşı bir
Yersiz, yurdsuz əsir tək boyun büküb durasanə*

Özünün gənc oxucusunu ulu babasının şanlı tarixinə nəzər salaraq ondan ibrət almağa çağıran şairənin izlədiyi ülvə məqsəd xalqın özünüdərkinə düzgün istiqamət verməkdir. O göstərir ki, bu cür şanlı keçmişə malik bir xalqın varislərinin əcdadından xəbərsiz olaraq yad ölkələrin qarşısında əsil-nəcabətsiz bir varlıq kimi boyun büküb büzüşməyə mənəvi haqqı yoxdur. Əks təqdirdə öz qüdrətindən bixəbərlikdən doğan yazıqlıq milləti labüd uçuruma və məhvə sürükləyir. Yüz illərcə davam edən bu

¹ «Açıq söz» qəz., 20 fevral 1918.

rəzalətdən qurtarmaq üçün ancaq mübarizə, özü də əsil cəngavər mübarizəsi tələb olunur:

*Yüz yillərcə əzildin, ayaqlandın, yetişər;
Yüz yillərcə hıçqırdın, duyulmadı heç səsin
Şimdi hayqır və bağır bitməmişkən nəfəsin.*

Müəllif öz soydaşlarına başa salmağa çalışır ki, azadlıq və istiqlaliyyəti onlara kimsə, başqası verməyəcək. Bu bəşəri nemətə ancaq hər bir xalq özünün əqli, elmi və hərbi-fiziki qüdrəti ilə nail ola bilər. Um Gülsüm bu cür məziyyətlərin öz soydaşlarında — Qafqaz türklərində yüksək səviyyədə mövcudluğunu qeyd edərək onu da nəzərə çatdırır ki, qərb dünyasının hər hansı psixoloji təsir vasitəsi və hərəkətlərlə bu yüksək keyfiyyətlərin üzərinə kölgə salmasına imkan vermək olmaz. Buna heç milli-mənəvi haqqımız da yoxdur.

*Ey qəhrəman, düşməyə qılnc tutan biləyi
Vətəninə, yurduna birər qələ sayılır.
Bu gün sənin parlaq, ən dəyərli diləyin
əz ürfanın güc ilə, qüdrətilə verilir.
Qafqasiyanın ən böyük, yüksək ulu dağları,
Ormanları, bağları
Sənin müzəffər adın, şərəfinlə tanınsın,
Səni vəhşi tanıyan o mədəni canavar
Məğlub olsun, xar olsun, intiqamlar alınsın.
Türk bayrağı o zaman göy yüzündə parılsın.*

Şairənin vətəndaş qəlbinə ən çox təsir edən bir də odur ki, «mədəni canavarlar» yüz illərlə öz yırtıcı xislətlərini gizlətmək üçün bizi daima vəhşi adlandırır və ləyaqətimizi təhqir edərək, özümüzü soyublar. Öz milli varlığını dərk edən bir xalq üçün bundan ağır əzab olmaz. Odur ki, müəllif öz soydaşlarını bu tarixi ədalətsizliyin əvəzini amansız intiqamla, düşməni xar və zəlil etməklə almağa çağırır. Onun qənaətinə, bunsuz — bu çarpışma və qələbələrsiz «türk bayrağı göy üzündə parıldamaz».

Əlbəttə, hər tərəfi düşmənlərin sardıqı bir şəraitdə aparılan ağır və şanlı mübarizədə təkbaşına qalib gəlmək çətin olardı. Abdulla Şaiq vəziyyətdən çıxış yolunu türkdilli xalqların mənəvi və sosial-siyasi birliyində görürdü. Həmin ideya şairin «Yeni ay doğarkən»¹ şeirində öz əksini tapıb.

Əsərdə təsvir edilir ki, Türk anası öz oğluna türkün yenicə doğan hilalını göstərərək bu qız ismətli gözəlin — yenicə doğan ayın ondan — türk oğlundan nəsə umduğunu bildirir. O, diqqəti ayın ətrafındakı yeddi ulduza cəlb edərək, göstərir ki, bunlar yeddi türk dövlətinin rəmzidir. Həmin ulduzlar ayın ətrafında daha parlaq göründüyü kimi, türk dövlətləri də öz hilalı ətrafında sıx birləşsələr, daha qüvvətli və yenilməz olarlar.

Maraqlıdır ki, türk oğlu Yavuz Günəşi Aydan və Ülkərlərdən çox sevsə də bu yeni aya baxarkən onun varlığını özünün də baş açə bilmədiyi qərribə hisslər çulğalayır:

— *Annacığım! Bən günəşi aydan, yeddi ülkərdən
Çox sevirəm. Bilməm şu aya bən baxarkən
Neçin əski diləklərim dalğalanır gözümdə
Neçin tatlı, uğurlu bir duyğu doğar üzümdə
Neçin bu ay ruhuma pək uyğun, munis görünürə
İçim, dışım günəş kibi neçin nura bürünür?*

Genetik yaddaşın oyatdığı bu tükənməz, bu ülvi duyğular türk dünyasının işıqlı sabahına nur çiləyən milli-mənəvi potensialımızın istinad nöqtəsi, enerji, güc mənbəyi kimi diqqəti cəlb edir. Təsadüfi deyil ki, Anasının köməyi ilə «hər biri bir igidin yildızı», daha doğrusu, hər biri bir türk dövlətinin rəmzi olan ülkərlər arasında özünün «pək parlaq o qırmızı ulduzunu» müəyyənləşdirib tapan Yavuzun ürəyi həmin ülkərlərin bir-birlərindən uzaq yaranıb sönük görünməsinə dözmür və qəlbində

¹ «Açıq söz» qəz., 17 dekabr 1917.

onları birləşdirmək, mənən yaxınlaşdırmaq arzusu baş qaldırır:

*«—Ülkərlər, anacığım, bax, nə qədər ufaqdır!
İşıqları pək sönük», həp biri birindən uzaqdır.
Bən istərəm yeddi ülkər qovuşsun bir-birinə,
Üzərimizə günəş kibi doğsun ülkər yerinə.*

Həmin günəşi — türkdilli dövlətlərin yaxınlaşmasından mənəvi-siyasi birliyindən yaranan Günəşi «təle-yinin ülkəri» adlandıran Yavuz bütün dünyanın həmin «Günəş»ə tapınması, ondan vulkan kimi həyat qaynaması və yer üzündə əmin-amanlığın bərqərar olaraq, qurdun quzu ilə otlaması arzusu ilə çırpınır. Bu müqəddəs arzu-dan fərəhlənən Ana oğluna belə xeyir-dua verir:

*—Öylə isə, öklü oğlum, ayı, yıldızları
Bir-birinə bitişdirib uğurlu bir günəş yap!*

Ananın xeyir-duası əslində türkdilli xalqları, türk dövlətlərini birliyə çağıran milli-mənəvi bir ideya kimi səslənir. Həmin çağırış öz aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır.

Abdulla Şaiqi bu ideyanı Müsavat partiyası kimi siyasi bir təşkilatın həyata keçirəcəyinə onun milli-mədəni və sosial-siyasi hərəkatın tarixi mübarizələr mərhələsində formalaşan cövhərini mənimsəyərək islamçılıq, türkçülük və müasirlik amallarını özünə müqəddəs şüar və amal seçməsi, müsavətçiliğin xalqımızın milli özünü-müdafiə və təsdiq tələbindən və həyat eşqindən, azadlıq və istiqlaliyyət duyğularından yaranaraq qanımıza hopması qənaəti inandırır. Odur ki, «Türk ədəmi mərkəziyyət fırqəsi Müsavata ithaf» etdiyi «Marş»¹ şerində soydaşlarını bu partiya, onun tutduğu yol, məqsəd ətrafında birləşməyə çağıraraq yazırdı:

¹ «Açıq söz» qəz., 6 fevral 1918.

*Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,
Ünlə, zarla, şanla tariximiz doludur.*

Soydaşlarını «dəniz kimi coşmağa, dalğa kimi qoşmağa» çağıran şairin ruhu da, qələmi də həp dəmirdən yapılmışdır. O, düşməninə «türk qafasında qorxunun olmamasını» bildirərək bəyan edir ki, ölüncə nə hürriyyət, nə də vətəndən keçən deyil. Şerin sonrakı misralarında qəhrəmanın ruhunu, qanını cuşa gətirən duyğular haqda oxuyuruq:

*Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə «Ərkənügün» ocağı.
Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım!
Arş irəli, irəlində cənnət kibi çəmən var,
Günəş orda həp doğar, səadət orda parlar.*

*Türk fırqəsi Müsavat
Açalım quş tək qanad.
Sarılıb hürriyyətə
Bulalım şanlı həyat.*

Göründüyü kimi, bu dövrdə milli mübarizə həm də siyasi məzmun kəsb edir. Şair həmin mübarizənin uğurlarını konkret bir partiyanın — Müsavatın ətrafında sıx birləşərək hürriyyətə sarılıb şanlı həyat quruculuğuna doğru quş tək qanad çalmaqda görür.

Gənc şairə Um Gülsüm isə milli qurtuluşu, türklüyün xilasını hamının bir nəfər kimi mübarizəyə qalxmasında görür. Onun fikrincə, milli müqəddəratımızın ölüm-qalım dilemması qarşısında qaldığı bir zamanda türk qızları da fəal olmalı, öz oğullarına, ərlerine dayaq durmalıdırlar. Bu fikri «Türk qızlarına» müraciətlə qələmə aldığı «Səs verin»¹ şeirində ifadə edərək yazırdı:

¹ «Açıq söz» qəz., 18 may 1917.

*Türklük deyir, biz türklüyün özuyuk,
Millətimiz bizim ilə canlanır.
Qazanalım. Fateh xanın qızıyız,
Türklük adı fütuhətlə şanlanır.*

Um Gülsüm öz həmcinslərini, soydaşlarını mübarizə-yə ruhlandırmaq üçün onların milli-tarixi yaddaşlarını oyatmağa çalışır ki, onlar türklüyün özüdurlər, yəni əsl türk irqinə məxsusdurlar. Türkün adı isə həmişə fütuhətlə, yəni ölkələr fəth etməklə şan-şöhrətə minib. Bir halda ki, belədir, bizim susmağa, əli qoynunda dayanmağa haqqımız yoxdur. Çünki biz əsilli-nəsilli türk xaqanlarının qızlarıyıq. Ona görə də soykökümüzə sadıq qalaraq:

*Səslənməli, varlığımız bilinsin,
Türk oğlunu yadlar öksüz sanmasın.
Güc verəlim, qüvvətimiz görünsün,
Qız, qadınlıq həyansız kibi qalmasın.*

Um Gülsümə görə, türk oğullarına arxa, dayaq durmaqla qız-gəlinlərimiz həm də özlərinə kömək, arxa, həyat təmin etmiş olurlar.

Şairəni tək Azərbaycan türklərinin deyil, bütövlükdə türk irqinin müqəddəratı, tarixi taleyi narahat edirdi. Odur ki, S.M.Qənizadə, A.Şaiq, Ə.F.Nemanzadə və başqaları ilə bərabər¹ Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrindən rüslər tərəfindən əsir edilərək Bakının yaxınlığındakı Nargin adasında saxlanılan türk əsirlərinin acınacaqlı vəziyyətinə biganə qala bilmirdi. Şairənin «Nargin əsirlərinin dilindən» qələmə aldığı «Turan düdüyü»² şerində türk irqinin taleyindən doğan vətəndaş narahatlığı qabarıqlığı ilə görünməkdədir.

¹ Ətraflı bax: Ağarəfi Zeynalzadə. Çar Rusiyası, türk əsirləri və Azərbaycan ziyalıları. «Yeni Müsavat» qəz., 4 fevral 1993.

² «Açıq söz» qəz., 24 dekabr 1917.

Burada türkün düşdüyü vəziyyət son dərəcə ağır şəraitdə saxlanıb, həftələrlə çörək, su üzünə həsrət qoyulan dərmansız xəstələrin dili ilə belə təsvir olunur:

*Məskənimiz həp fəlakət bucağı,
Bəstərimiz fırtınalar qucağı;
Sönmüşmüdür, acəb türkün ocağı
Anadolu nerdə, Turan nerədə
...Qərib, sürgün, öksüz cocuqlar ağlar,
Ninni söylər uğultulu dalğalar;
Mərhəmət namına səni haraylar
Ədalətin nerdə, vicdan neredə*

Turan düdüyünün poetik sədasını bütövlükdə Turan elinin qulağına çatdırmağa çalışan Um Gülsüm türk xalqlarının hər nəfərinin belə qədrini bilməyə, bir-birinə arxa, kömək durmağa səsləyirdi. O, analarımızın türkdilli xalqları başladığımız istiqlal savaşının sədasına səs verməyə çağırırdı ki, qoy bu güc birliyi bizim doğan günəşimizin şəfəqlərinə boy versin, möhkəmlənsin.

Təhlilə cəlb etdiyimiz bədii nümunələrdə indiyədək «panturanizm» adlandırılan ruhun duyulması təbii olmaqla yanaşı, məhdud və birtərəfli xarakter daşımır. Çünki o dövrdə birinci dünya müharibəsi sona yetməkdə idi. Bu dövlətlərarası müharibə, həm də millətlərarası mübarizə olmaqla, siyasi və ideoloji xarakter daşıyırdı. Müharibə öz dağıdıcı təsirini təkcə iqtisadi yox, həm də siyasi və millimənəvi həyata göstərirdi. Dağılan köhnə modellərin yenisi ilə əvəz olunması prosesində hər millət öz varlığına yenidən və daha ayıq gözlə baxaraq hadisələrdən real nəticə çıxarmağa cəhd edirdi. Türkdilli xalqların milli özünüdərk, təbii ki, onları bir-birlərinə doğru can atmağa sövq edirdi. Çünki bu zaman həm də dünya xalqları arasında kim-kimi məsələsi kəskin qoyularaq, milli və siyasi mənafehlər qətiyyətlə üz-üzə dayanmışdı. Hadisələrin inkişafı türkdilli xalqların sıx birləşmə meylinin haqlı yarandığını təsdiq edirdi. Belə ki, hər bir siyasi

qarşılıqlı münafiq novbədə milli mənafə durduğu məlumdur. Milli mənafə uğrunda mübarizədə isə hər hansı bir xalqın digər xalqlarla mənafə birliyi və qarşılıqlı yaxınlaşma və ziddiyyəti labüddür. O dövrdə xalqlar arasında milli mənlilik şüuru, milli özünüdərk güclənərək hər kəsdə özünüdərsdiq ruhunu qabarıqlığı ilə üzə çıxarmışdı. Bu hal da hər millətin keçdiyi tarixi-ictimai və milli-mənəvi tərəqqi yolunun xarakteri ilə müəyyənleşir. Qədim və şanlı tarixi inkişaf yolu ilə sabitqədəm olan türkdilli xalqlar tarixin bu qarışıq və həlledici anlarında daha çox öz kökü ətrafında sıx birliyə can ataraq qurtuluşu etnik, siyasi-ictimai və milli-mənəvi yekdillikdə görürdü. Bu birliyin bəhrəsi isə tarixin sınaqlarından zaman-zaman üzəgə çıxmışdır.

Siyasi, iqtisadi və ideoloji mübarizənin bəhrəsini hər millətin daha çox dadmağa çalışması şeksizdir. Rusiyada sosialist inqilabı qələbə çaldığı bir dövrdə fürsətdən istifadə edib öz dövlətlərini yaratmaq istəyən digər xalqlar məqsədlərinə çatmaq üçün Azərbaycanı da tarix səhnəsindən silməyə can atırdılar. Kəskin siyasi və milli-mənəvi mübarizə dövründə azərbaycanlıların öz soyköklərindən olan türklərdən kömək diləməsi təbii idi. Dağıdıcı rus və erməni təzyiqini təkbaşına dəf etmək çox çətin idi. Ona görə də Türkiyəyə kömək üçün müraciət olundu. Çünki siyasi məqsədlər güdən düşmən partiyalar Azərbaycanı yer üzündən silmək üçün ən qatı vəhşiliyi də heyrətdə qoyan bir çılgınlıqla azərbaycanlıları qırır, evlərini yandırır, onların namuslarını, milli-mənəvi ləyaqətlərini həqarətlə tapdalayırdılar. Məsələn müəkkəbləşdirən cəhətlərdən biri də qarşı tərəfin hərtərəfli təminatla malik olması, azərbaycanlıların isə əliyalınlığı idi.

Gənc Azərbaycan hökumətinin rəsmi müraciətinə əsasən türklərin azərbaycanlıların köməyinə gəlməsi xalqımızın ümid qığılcımlarını daha da şölələndirərək onun əhval-ruhiyyəsini yüksəltdi. Xoşbəxt günün yaxınlığına, düşmənin məhvəinə inam gücləndi. Türklər Azərbaycan

milli ordusunun formalaşmasına da əllərindən gələn köməyi edirdilər. Artıq hər addımda zəfər çalan Azərbaycan xalqının bədii mədəniyyətində onun ruh yüksəkliyi, coşğunluğu qabarıqlığı ilə görünür. Onu da deyək ki, Qafqaz İslam Ordusu ilə birgə Türkiyənin mədəniyyət xadimləri, o cümlədən şair və ədibləri də Azərbaycana gələrək öz qan qardaşlarının xoşbəxt gələcəyə, həyata olan inamlarını möhkəmləndirmək, qələbəyə ümidlərini artıraraq, onları fəal mübarizəyə həvəsləndirmək üçün hər kəs bacardığını əsirgəmirdi. Odur ki, cümhuriyyət dövrü poeziyasında türk ordusunun qələbələrini, onun Qafqazı azad etməsindən doğan sevinc və iftixarın bədii əksini azərbaycanlı müəlliflərlə yanaşı, türkiyəli müəlliflərin də qələm məhsullarında görürük. Bunlardan Arif Ürfan Qarosman, Rövşən Əsrəf həm də əməli işləri ilə Azərbaycan xalqının istiqlalının möhkəmlənməsinə kömək edirdilərsə, Məhəmməd Əmin Yurdaqul, Namiq Kamal, Tofiq Fikrət və başqa müəlliflərin əsərlərindən bəzi nümunələri dövrü mətbuatda və ya kitab şəklində çap etməklə bir tərəfdən xalqın milli-tarixi yaddaşı, döyüş-kənlik əhvali-ruhiyyəsi oyadılır, digər tərəfdən də Azərbaycan türkləri ilə Osmanlı türkləri arasında yenidən bərpa olunan mənəvi körpünün dayaqları möhkəmləndirirdi...

Qafqaz İslam Ordusunun xilaskarlıq missiyasından doğan ümid və sevinc hissləri dövrün bədii nümunələrində öz əksini qabarıq şəkildə tapıb. Məsələn, Əhməd Cavad «Xəlil Paşaya» ithaf etdiyi «Röyasını görmüşdüm»¹ şeirində sevincə bildirirdi ki, düşdüyümüz ən çətin, ən böhranlı vəziyyətdə qan qardaşlarımızın bizə köməyə gəlib-gəlməyəcəyi dilemması qarşısında çoxları ümidini itirdiyi bir vaxtda:

*Bən røyada nazlı yarın
Tellərini öpmüşdüm.*

¹ «Azərbaycan» qəz., 14 təşrin-i-əvvəl (oktyabr) 1918.

Bu sevincli zamanların

Röyasını görmüşdüm.

Şair göstərir ki, qoy buna inanmayan inanmasın, ancaq bizim günəş qara tülə sarılıb, hər kəs ümitsiz dayananda «mənim könlüm darıldı ki», belə olmaz. «Millətimin sərmayəsi tükənməz». Hökmən kömək gələcək. Şairi sevindirən rəyasının çin olması ilə vətəninin xilasının bağlılığıdır. Onun «Ordumuza ərmeğan» etdiyi «Ey əsgər»¹ adlı digər şeərində isə Xəlifənin fərmanına baş əyib, məzlumların imdadına yetişən Qafqaz İslam Ordusunun gəlişi ilə yurdumuzda vəziyyətin yaxşılığa doğru dəyişildiyi göstərilməklə yanaşı, zəfərləri tərənnüm edilir, eyni zamanda onun (ordunun) Azərbaycana göstərdiyi xidmətlər konkret misallarla belə təsvir edilirdi:

...Şu qarşığı duman çıxan bacadan

Sən gəlmədən iniltilər çıxardı.

Geciksəydin, məzlumların fəryadı

Yeri, göyü, kainatı yaxardı.

Yürü, yürü, batan günəş izinə,

Gülümsəyir doğan günəş yüzünə.

Türk ordusunun xilaskarlıq yürüşlərindən dərin razılıq hissi ilə bəhs edən Azərbaycan ədiblərindən biri də Məhəmmədəmin oğlu Salman Mümtəzdir. O, Qafqaz İslam Ordusunun Şəkiyə gəlməsi ilə əlaqədar həmin ordunun komandanı Nuru paşaya həsr etdiyi «Öyün, millət»² şeərində öz xalqını şad gün, azadlıq anları münasibəti ilə təbrik edərək, ələmli günlərin arxada qaldığını bildirdi:

...Təfəxür eylə, ey millət, muradın hasil oldu,

Daha əflakə yüksəlməz əninü-ahü-əfqanın.

Ziyasız rus zülmündən o yüksək ruhun ölmüşdü,

Tuturdu şişəyə hərdəm şərabi-nab tək qanın.

¹ «Azərbaycan» qəz., 27 təşrini-əvvəl 1918

² Yəne orada, 30 təşrini-əvvəl 1918

*Qızılgül tək açıl, gül, gör ki, türkün şanlı ordusu
Rəvaq-ərşə nəsb etmiş, Böyük Osmanlı ünvanın.
...Bütün mümtaz ellərdən olar türk milləti Mümtaz,
Sürər bundan sonra türklük şərəfli, şanlı dövrünün.*

Hələ bundan bir qədər əvvəl Qafqaz İslam ordusunun Azərbaycan ərazisinə daxil olmasını Qazaxda şair Abbas ağa Qayıbov Nazir böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayaraq onun komandirlərindən birinə həsr etdiyi «Miralay Cəmil Cahid bəyin mədhində»^{*} şerində qəhrəmanın şəxsində türk ordusunun I Dünya müharibəsində keçdiyi şanlı yolu xatırlayaraq belə mənalandırır:

*Edibsən dörd sənə millət yolunda himmət-ü-qeyrət,
Sənə, ey cani millət, mərhəbalar səd həzər olsun.
Çəkibsən rəncü zəhmətlər, əziyyətlər, məşəqqətlər,
Bu niyyətlə ki, qövmi-türk sahibi-iqtidar olsun.
Daha göstər həmiyyət, ərşə yüksəlt türk növrəğin,
Sənin üçün şövkətü izzət, bizim üçün iftixar olsun.*

Göründüyü kimi, şair türk ordusunun öz millət və dövlətinin salamatlığı, iqtidar sahibi olması naminə dö-yüşlərə atıldığını diqqətə çadırır. Ona görə də Cəmil Cahid bəyə müraciətlə onu türklük adının göylərə, ərşə yüksəlməsi naminə yeni-yeni, daha böyük qəhrəmanlıqlar göstərməyə çağırır. Elə qəhrəmanlıqlar ki, onu göstərənə şan-şöhrət, türk, Azərbaycan ellərinə isə iftixar gətirsin. Elə bir qəhrəmanlıq ki, xüshsal, quraqlığın zülmü ilə saralıb-solan islam ümmətinə yeni həyat verib, onu al-yaşla qərq etsin, göyərtsin:

*Saralmış xüshsal zülmə gülzarı İslamın,
Axıt sərçəşməyi-ədlin ki, sərsəbz abdar olsun.*

Şair qələmə aldığı sətirləri coşan türklük hissini

^{*} Şairin əlyazmasını bizə tədqiqatçı-jurnalist, polkovnik-leytenant Şəmistan Nəzirli verib. Təşəkkür edirik.

təsiri ilə yazdığını belə nəzərə çatdırır:

*Bunu yazmağa etdi hissi-türkiyyət məni vadar,
Sənə bəs türklüyün adından bu şerim yadigar olsun.
Qazağın şairi Abbas Qaibzadə Nazirdən
Səmimi qəlbdən ərzi-salami-bişümar olsun.*

Bu tipli nümunələr indiyədək təhlil olunarkən yazıldığı tarixi-ictimai şəraitdən ayrılır, onların meydanaçıxma səbəbləri araşdırılmadan millətçi, pantürkizm ruhlu əsərlər kimi damğalanırdı. Qəsdən nəzərə alınmırdı ki, xalqların yarış və vuruş meydanı olan yer üzündə türkdilli xalqlara, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı, necə deyərlər, səlib yürüşü təşkil olunduğu bir vaxtda öz qardaşlıq köməyini əsirgəməyən türklərə bu cür münasibətin olması təbiiidir. Real vəziyyətdən, bəşəri duyğulardan doğan hisslər heç bir riyə, siyasət və ideologiya tanımır. Təsadüfi deyil ki, şair türkdilli xalqların bir cəbhədə möhkəmlənməsindən razılıq hissi ilə belə bir nəticəyə gəlir ki, türkdilli xalqlar yer üzünün bütün qabaqcıl, seçilən xalqlarının hamısından uca olacaq və türklük şərefi öz şanlı dövrənini sürəcək.

Qafqaz İslam Ordusunun gəlişinin Azərbaycan ədibləri tərəfindən bu qədər coşğunluqla vəsf edilməsinin başlıca səbəbi o zaman Vətənimizin və yenidən yaradılan Cümhuriyyətimizin məhv olma təhlükəsinin gündən-günə reallaşmağa başlamasında idi. Qanımıza susayıb yurdu-muza sahib çıxmaq istəyən düşmənlərimiz cürbəcür yollarla soyqırım törədir, Azərbaycan xalqını fiziki, mənəvi və siyasi cəhətdən məhv edib yer üzündən silməyə çalışırdılar.

Azərbaycanda törədilən bu soyqırımın siyasi mahiyyəti haqda Bakının azad edilməsinin birilliyi münasibəti ilə dərc etdirdiyi «Haqq yerini tutan gün»¹ adlı məqaləsində Məhəmmədəmin Rəsulzadə bu aksiyanın bol-

¹ «Azərbaycan» qəz., 15 eylul (sentyabr) 1919.

şevik-müsavat fırqə davası pərdəsi altında keçirilsə də, əslində soyqırımı məqsədi daşması barədə yazırdı:

«Hər millət müstəqil olaraq yaşaya bilər,» — deyə dünyaya qarşı nümayişlər yapan bolşeviklər Bakıyı əldən vermək istəməmişlərdi. «Bakı Sovet Rusiyasından ötrü lazımdır», — deyə Azərbaycan demokratiyasına qəsd etmiş, xoşbəxtliyini türk bədbəxtliyi üzərində quran qüvvələrlə ittifaq başlamış, mart hadisələri ilə başlayaraq Bakıda axıtdıqları qan seylabları ilə Azərbaycan atəşmüqəddəslərini söndürmək istəmişlərdi.

Fəqət Azərbaycan türkü tam bir məyusluq və ümitsizlik dərəcəsinə gəlmiş ikən yüzini böyük qardaşı Osmanlı türkünə çevirib istimdad diləmiş, qardaş səsinin ləbbeyk sədasını eşitmişdi.

Bir tərəfdə bolşevik, daşnaqsütun, menşevik, kadet, daha sonra ingilis, əlavə olaraq alman qüvvəti, digər tərəfdə isə Türkiyə — Azərbaycan qüvvəti qarşı-qarşıya gəlmişdi.

Birinci tərəf Bakıyı Azərbaycandan ayırmaq surətilə siyasi bir qətl icra etmək istəyir, digər tərəf isə son qətrə qanını axıtmaqla olsa da, haqqı yerinə oturtmaq istəyirdi...»

Xoşbəxtlikdən ikinci tərəf — haqqı yerində oturtmaq istəyən tərəf qalib çıxdı; Bakı düşmən qüvvələrdən azad edilərək, Azərbaycanın qanuni paytaxtı kimi əsl sahiblərinin məskəninə çevrildi. Bu münasibətlə qələmə aldığı «Bisimillah»¹ şeərində isticlāl nəğməkarı, şair Əhməd Cavad Bakıya belə müraciət edirdi:

*Ey Bakı, sən qorxma, gəldik. Gələli
Səninçün atıldıq daim irəli
Sağ qalanlar annələrə təsəlli,
Şəhidlərin ruhu gülər, Bismillah!*

¹ Əhməd Cavad. Çırpınırdı Qara dəniz. Ankara, 1990, s. 77-78.

*İrəumuzda bizə meydan oxuyan,
Murdar cəmdəkləri murdar qoxuyan,
Tənbür səslərini uzaqdan duyan
Düşmənimiz aman istər, Bismillah!*

Azərbaycan ordusunun bu tarixi qələbəsini alqışlayan Davud imzalı bir şair onu da göstərməyi unutmurdu ki, türk ordusu, yəni Qafqaz İslam Ordusu bizə köməyə gələndək yurdumuzun üstünü qara bulud almış, hamının qəlbini ümitsizlik çulğamışdı. Belə bir gündə

*Doğdu lakin birdən şərqi günəşi,
Buldu ayrı düşmüş qardaş qardaşı.
Düşmənləri əzdin, ey şanlı ordu,
Canlandırdın ruhsuz qalmış şu yurdu.¹*

İbrahim Şakir imzalı başqa bir müəllifin «Türk ordusuna»² adlı mənzuməsində isə türk-Azərbaycan ordusunun yürüşü önündə davam gətirməyən düşmənin vahimə içində öz canının hayına qalması təsvir olunur. Mənzumə bu misralarla tamamlanır:

*Şəddir işdə cümleye-pirü cavan,
Pək fərəhnaq cümləmiz xəndan...
Yaşasın şanlı ordu, var olsun,
Düşməni hər zamanda xar olsun.*

Bütün bunlar göstərir ki, əldə olunan qələbələr sönməkdə olan ümidləri yenidən közərtməklə bərabər, türkdilli xalqların işıqlı sabahına dərin inam oyadırdı.

Türk irqinin qüdrət və qabiliyyətinə dərin inam bəsləyib, belə bir irqin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin nümayəndəsi olması ilə fəxr edən alovlu vətənpərvər şairimiz Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi bu münasibətlə Gəncədə qələmə alıb elə «Azərbaycan» qəzetinin

¹ «Azərbaycan» qəz., 8 təşrinisani (noyabr) 1918

² Yenə orada, 7 təşrinisani 1918.

orda (Gəncədə) çıxan ilk sayında dərc etdirdiyi «Türkün nəğməsi»¹ şerində yazırdı:

*Türkün tökülən qanları bihudə gedərmisə
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmisə
Dörd ildə verilmiş bu qədər can hədə olmas,
Məfkurə yolunda tökülən qan hədə olmas,
Qiymətli olan xuni-şəhidan hədə olmas,...
...Bədbəxt olan əfğani-yetiman hədə olmas.
Türkün tökülən qanları bihudə gedərmisə
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmisə?*

Şerdən göründüyü kimi, dörd il ərzində (müəllif Birinci Dünya müharibəsini nəzərdə tutur) türk irqi, o cümlədən Azərbaycan türkləri azadlıq və istiqlaliyyət məfkurəsi uğrunda qan tökür, şəhid verir, övrətlər dul, uşaqlar yetim qalır. Bütün bunlar həm də ona görə bihudə, yəni boş-boşuna gedə bilməzdi ki, onlar aydın məqsəd— azadlıq və istiqlaliyyət məfkurəsi yolunda tökülmüşdür. Odur ki, şair sözünə qətiyyətlə belə davam edirdi:

*Qan ilə qazandıq zəfəri, verməyiz əldən,
Xofeyləmədik atəşi-dəhhaşə dövlədən
Bir zərrə belə qorxmayırıq dəst-əcəldən,
İstərsə cahan çevrili, varsin da təməldən,
Türkün üzü çevrilməyəcək səmti-əməldən...*

Məhəmməd Hədinin dünyaya belə meydan oxumasının başlıca səbəbi həm də türklərin «atəşi-dəhhaşə-dövlədən», yəni üzünü türk dünyasına çevrilib onun məhvi üçün ağzından dəhşətli alov püskürən dövlətlərdən belə qorxmayıb, ayağını yerə möhkəm dayayaraq məqsədinə çatmaq əzmi ilə döyüşüb zəfərlər qazanmasıdır. Hədi daxildən gələn qürur və cəsarətlə bəyan edir ki, lap dünya alt-üst olub, məhvərindən çıxsada, türkün üzü «səmti-əməldən», öz amalı uğrunda irəliləməkdən çevrilməyə-

¹ «Azərbaycan» qəz., 15 sentyabr 1918

istiqlal savaşında da titrəməməsidir. Bu qənaət onda belə dərin inam yaradırdı ki, dünya dövlətlərinin birinci cahən savaşında da türk irqi, türk ordusu qalib çıxacaq. Buna onun həm mənəvi, həm fiziki, həm də əqli imkanı var. Şair həmin fikirlərini Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın — 1918-ci ilin oktyabrında dərc etdirdiyi «İki simayi-siyasinin müharibə haqqında mütaliələri münasibətilə»¹ və «Zərbəyi-inqilab»² məqalələrində öz-
gün elmi-publisistik şəkildə ifadə edib.

Birinci məqalə iki siyasi simanın — Almaniya və İngiltərənin «hərbiyyə nazirləri»nin dünya müharibəsinin taleyi ilə əlaqədar söylədikləri mülahizələr üzərində qurulub. Burada M.Hadini Almaniyanın hərbi naziri, feldmarşal Kuçnerin belə bir fikri cəlb edir ki: «Bu təxribkar dünya müharibəsində (Birinci Dünya müharibəsi nəzərdə tutulur—A.B.) hankı millətin, hankı müharibə dövlətin ürvəq və əshabı mətin və sağlam isə, o, zəfəryab (zəfər çalan, qalib —A.B.) olacaqdır».

M.Hadi həmin fikrin ardınca yazır: «Bundan anlaşılan şudur ki, əshab və ürvəqi sağlam və mətin olmayan millətlərin də məğlubiyyəti mühəqqdir. Veyl olsun həyatda məğlub olanlara».

Burada vətənpərvər mütəfəkkirin diqqətini cəlb edən ürvəq və əshabi, yəni genetik əlaqə və bağları güclü olan xalqların, bütövlükdə millətlərin yarış və vuruş meydanı olan yer üzündə qalib, bu keyfiyyəti olmayanların isə məğlub olub, daim başqalarının tapdağında qalacağı qənaətidir. Ona görə o, öz xalqının parlaq gələcəyinin təmini üçün həmin keyfiyyətlərə möhkəm sahib olmağın vacibliyini bildirir. Çünki bunsuz həyatda heç bir qalibiyyət və əmin-amanlıq qazana bilmərik. Müəllif bildirirdi ki, «öylə isə milli-şümuli-hərb qarşısında qayətdə, qüvvətli və mə-

¹ «Azərbaycan» qəz., 20 oktyabr 1918.

² Yenə orada, 22 oktyabr 1918.

zəfərpərvərnəyə böhq-məzhər ola biləlim. Nəsil ki, böyük qardaşımız olan osmanlılar beş yaşına qədəm qoymuş şu müdhiş müharibəyi-əzimdə nə dərəcədə sağlam olduqlarını bütün mənasilə göstərmiş oldular və hər b davam etdiyi müddətcə də göstərəcək, səməreyi müzəf-fəriyyətlərini də üqdə ifa eliyəcəklərdir. Bütün yar və əğyara isbat etmiş olacaqlardır ki, türklərin ürvəq və əshabı heç bir zaman, heç bir hərbdə titrəmədi, titrəməyir və titrəməyəcəkdir».

Deməli, həyatda və mübarizədə qalib çıxmaq üçün qüvvət və mətanətə sahib olmalıyıq ki, hər bir güc qarşı-sında böyük qardaşımız osmanlılar kimi layiqincə dayanıb türkdilli xalqların öz ləyaqət və şərəflərini qorumağa, nəticə etibarilə müstəqil yaşamağa qabil və layiq olduqlarını bütün dünyaya sübut edə bilək.

M.Hadi başa düşürdü ki, xalqın müstəqillik və azadlığı onun fiziki qüdrəti ilə bərabər, əqli və zehni qabiliyyəti ilə də qorunmalıdır. Bu, bir həqiqətdir ki, ağıl və düşüncə ilə idarə oluna bilməyən güc öz sahibinə heç bir səmərə vermir. Ona görə müəllif başqa bir — «Zərbəyi-inqilab» məqaləsində göstərirdi ki, ulularımızın, müdriklərimizin əsrlərin sınağından çıxan kəlam və nəsihətlərini mənimsəməli, həyata tətbiq etmə vərdis-lərinə yiyələnməliyik ki, istiqbala sahib ola bilək.

O, tarixə nəzər salaraq göstərir ki, əvvəllər bu təşəbbüsdə ola bilmədiyimiz üçün idrakımız boş qaldı və yeraltı, yerüstü sərvətləri, gözəl təbiəti ilə əvəzsiz olan Qafqazımızı — yaşadığımız müddətdə beşiyimiz, öləndə məzarımız olacaq vətənimizi düşmən taladı və indi də talamaqdadır. Axı, bu rəngin və zəngin vətənimiz Qafqaz bizi öz isti qucağında bəsləyir ki, ona layiq olaq. Heç olmazsa, indi nəticə çıxarıb hərəkətə gələk:

«İştə Qafqasiyanın, bu feyzli və bərəkətli yurdu-muzun sineyi-hər və nəvazişkarında (isti və nəvazişkar sineşində — A.B.) bəslənən, pərvərişyabi-həyat olan biz

türklər də hökma şerevü-üdəbamızın qələmə-nəsayeh-pərvəranələrindən tərsih edən (sızan — *A.B.*) gövsəri-hikmət və ürfana həvəs və təmayül göstərmədik. Ancaq ki, onların pədəranə yögüdlərini dinləmək qabiliyyətin-dən mərhum olduğumuzu göstərdik. Bu rəhbərani-ürfanın füsunkari səhhar və səxir qələmlərindən süzülən rəşahət (damcılar, zərrələr — *A.B.*) «Həyat» və «Füyuzat»ı əfkarımıza nuş etdirmək istedadından bütün-bütünə məhrum olduğumuzu isbat etdik. Hikmətli qələmlərdən uçan o parlaq nəğmələr pək sönük olan əfkar və idrakımıza intibahbəxşi — «İrşad» olmadı. Olamadı».

Göründüyü kimi, M.Hadini narahat edib qəlbən ağrıdan soydaşlarının qəflətdə qalaraq nəinki əcdadlarının, hətta ziyalı vətənpərvərlərin belə səslərini eşidə bilməməsi, mənəvi qəflətidir. O, irşad sözünü həm qəzetin adı kimi, həm də lüğəvi—yol göstərən mənasında alaraq, təəssüf və vətəndaş yangısı ilə bildirirdi ki, ulularımızın və ziyalılarımızın parlaq fikirləri belə fikrimizi və beynimizi oyada, bizə yol göstərə bilmədi. Odur ki, M.Hadi soydaşlarını, gec də olsa, heç olmasa, bundan sonra ayıqlığa, fəallığa, mətanət və mübarizliyə, vətənin lələzara çevrilməsi yolunda çarpışmalara çağıraraq, fikrinə belə davam edirdi:

«Şu ülvü nəğmələr, şu ilahi təranələr, şu məlakut səslərlə xabnuşini — qəflətdən ayrılmayanlar bəri əlli bir aydan bəri davam edən beynəlmiləl müharibədən və onun təbii nəticələri bulunan inqilab zərbələri, ixtilal atəşləri ilə gözlərini açsınlar. Açsınlar da şu yaşadıkları toprağa, bil-xassə yaşadıkları müddətcə beşikləri, yöldükləri zamanda məzarları olacaq bu fəyyaz məhsuldar Qafqasiyanı, bu rəngin və zəngin olan əraziyi-zisərvəti düşməndən xilas edərək, mədəniyyət və ümraranə (tərəqqiyə, səadətə — *A.B.*) çalışsınlar. Bilməyənlər var isə bilsinlər, ögrənsinlər ki, Qafqasiya pək çox sərvətdar bir vətəni-müqəddəsdür. Fəqət, heyhat ki, kiséyi-idrakımız boş, əfkarımız yoxsuldur. Pək çox sərvəti-təbiyyəyə və məadən (mayadan —

A.B.) bakiyəyə malik olan Qafqasiyyadan behəqqi istifadə edə bilmək üçün kiseyi-idrakımızı mərifət sərvətilə, fənn sərmayəsilə doldurmaliyız».

M.Hadi bu məhsuldar, zəngin və səfalı, səxavətli diyara, vətənimiz Qafqaza əsl sahibi-ixtiyar hüququnu qazanmaq üçün idrak, fikir, düşüncə kisəmizi—beynimizi mərifət sərvəti, elm, fənn sərmayəsi ilə doldurmağa, daha doğrusu, elmi biliklərə yiyələnib, dünyanın, həyatın gedişatından baş çıxarmağa, xeyir və şərini anlayaraq fəal, ayıq, mübariz, mətin, dönməz olmağa çağırır. Odur ki, fikrini belə yekunlaşdırır:

«Nəsihət kövsərləri bizi ayıltmadı isə də, bəri içində qovrulduğumuz müsibət atəsləri, inqilab zərbələri bizi bildar və hüşyar etsin...»

Məhz bu düşüncə və narahatlıqların nəticəsidir ki, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı düşmənlərimizdən azad edilib, qanuni və hüquqi paytaxtımız olanda Hadi türk xalqlarının öz milli şərəf və ləyaqətini əzm və mətanətlə qoruyub; düşməne qalib gəlməsi münasibətilə yazdığı «Zəfəri-nəhayəyə doğru»¹ şerində həmin qələbəni vəcdlə, poetik pafosla belə tərənnüm edirdi:

*Mərd olan əsgərliyi təqdir edər əzyan ilə,
Əsgər olmaq fərzdür hər möminə Quran ilə.
Əsgər olmaq bir şərəfdür türk üçün, islam üçün,
Əsgəriyyətlə yaşar millət həyatı şan ilə.
Ən işıq bir ömr istərsək günəş altında biz,
Durmali iddiayə qası qeyrəti-rəxşan ilə.
Daima türk oğlu hifz etmişdir öz namusunu,
Əldəki süyfu-şücaət, dildəki iman ilə.*

Demək, əsl kişi əsgər olmağı özünə şərəf bilməlidir. Çünki vətən və milləti qoruyan, onun şərəfini uca saxlayan qüvvə əsgərdir, ordudur. Təsadüfi deyil ki, bu kainatda günəş altında işıqlı, xoşbəxt bir ömür sürmək istəyən hər bir fərd və xalq onun varlığına, hüququna

¹ «Azərbaycan» qəz., 6 oktyabr 1918

təcavüz edən hər hansı bir qüvvəyə, cəbrə qarşı rəşadət və mətanətlə, əzmkarlıqla durmağı bacarmasa, daim tapdaq altında qalmağa məhkumdur. Hadi fəxr və sevinclə bildirir ki, türk oğlu öz namusunu əldəki siyirilmiş qılınca, dildəki iman, ədalətlə daim hifz edib, qoruyubdur. Odur ki, onlar, dünya atəşə dönsə də, qorxmurlar. Çünki döyüşdə bərkiyiblər:

*Qorxmarız düşməndən əsla, dönsə dünya atəşə,
Hər zamanda etmişiz qovğa qövi-şahan ilə.
Ta əzəldəndir cahanda şanlıdır tariximiz,
Zişərəf bir millətiz tarixdə bürhan ilə.
Qorxmarız meydani-qovğadən, əmin ol, ey ədu!
Torpağın üstü cəhənnəm olsa da vulkan ilə.
Daima əlayi-şam etməkliyə amadəyiz,
İştə milyonlarla hazır can ilə, qurban ilə.*

Türk oğlu bütün döyüşlərdən şücaətlə çıxdığından düşməne meydan oxuyur. Onun hər kəlməsində öz gücünə, qüdrətinə inamdan doğan daxili və tükənməz qürur, cəsarət, özəmət hakimdir:

*Atəşi-iddeyayı söndürməkligə həp hazırsız,
Atəşin bir qeyrət ilə, atəşin bir şan ilə!...
İştə bax! Türkün hilalı bir nuri-bəxşi-şərkdir,
Şərqi tənvir eyləriz əlbət məhtəban ilə,
Millətim uğrunda çıxsə belə qəbrim qarşıma,
Qəbrimə qarşı qoşardım çöhreyi-xəndan ilə.*

M.Hadini vəcdə gətirən bir də türkün, Azərbaycanın yüksələn hilalının bütün Şərq aləminə bir nur bəxş edəcəyi inamıdır. Odur ki, o, millətin və vətənin səadəti yolunda qarşısına qəbri çıxsə belə, yenə əzmlə, sevincə, gülər üzlə yoluna davam edəcəyini bəyan edir.

Şair inanırdı ki, vətən və xalqın azadlığı, səadəti və işıqlı istiqbalı yolunda gedən qurbanların adı əbədi, diri olmaqla, ruhları «behişti-ələda»dır. Həmin fikri o, 1918-ci ildə Bakıda törədilən mart qırğınlarının və azadlığımız uğrunda mübarizə qurbanlarımızın xatirəsinə həsr etdiyi

31 mart 1919-cu il tarixli «Şühədayi-hürriyyətimizin ərva-
hına ithaf»¹ şerində belə əsaslandırır:

*...Müəbbədən diridir namınız bu dünyada,
Sizin də ruhunuz uçsun behişt-əlada.
Bizi xilas edərək pənceyi-əsarətdən
Nicatbəxş olaraq dəsti-əhli vəhşətdən.
Çəkildiniz ədəbi xüldzari-rəhmanə,
Behişt-rəhmətə, yəni diyari-rəxşanə.
O xuninizlə açıldı bəhəri-hürriyyət,
Sizin də yurdunuz olsun behişt-i-ülviyyət.*

Bütün bu şərəf və ləyaqətə şəhidlər ona görə layiq-
dirlər ki, millətimiz məhz onların şücaətləri sayəsində
«şərəfli istiqlal, həyatı-püriqbal bulub...»

Əhməd Cavadın «Azərbaycandakı Osmanlı şəhidlə-
rinə» müraciətlə yazdığı «Qalx»² şerində də Azərbaycan
türklərinin azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda canından
keçən qan qardaşlarının ruhları qarşısında sonsuz min-
nətdarlıq duyğusu ifadə edilir. Bu duyğu şəhid məzarlarını
dəstə-dəstə ziyarətə gələn azərbaycanlıların qədrşünas-
lığında da, «hər üçü, dördü baş-başa verib» qərüb ruhların
«dördünü dinləyən» qızlarımızın ninni söyləmələrində də,
«çarıqlı, sadədil köylü»nün yalnız məzara bir hörgü
hörməsində (örük ördü) də, ... öz ifadəsini tapıb. Azər-
baycan torpağı «qüdrətin şəhid qanından bitirdiyi
sayagəlməz lələlərlə» bir daha müqəddəsləşməklə yanaşı,
bəslənən amallar, görülən rəyalar həqiqətə çevrilməkdə-
dir:

*Sənin qanındanmı düzlərdə böylə
Qüdrət bitirmişdir sayılmaz lələ.
Dost elindən qondu bir yanıq nalə
Yoxsa o nalənin ruhumu söylər?!*

¹ «Azərbaycan» qəz., 31 mart 1919.

² «İstiqlal» 1918.28.05 — 1919. Cümhuriyyətimizin birillik dövr
istiqlalı münasibətilə təlif edilmiş məcmuə. Bakı, 1919, s.27.

*Keçən kön göylərdən bir qatar durna,
Ağlar buraxdığı gözləri sormal!
Bax, doğru çıxmaqda gördüyün rəya,
Bəslədiyin amal bu gün gülümsər!...*

Lakin qanımıza susayan bədxahlar azəri türklərinin bu cavan istiqlal quşunun qol-qanadını qırıb, məhv etmək üçün dünyanı heyrətdə qoyan vəhşiliklərə əl atır, milli müqəddəratımızı və vətənimizi daim təhdid edirlər.

M.Hadi bütün aydınlığı ilə dərk edirdi ki, istiqlalın əldə edilməsi hələ işin hamısı deyil. Bu istiqlalı qeyrət və mətanətlə qorumaq gərəkdir. Odur ki, üzünü vətən oğullarımıza tutaraq «Əsgərlərimizə, könüllülərimizə»¹ şərinə yazırdı:

*Millətin namusu sizdən çox şücaət gözləyir,
Dövləti-növzadi-milli qalibiyyət gözləyir,
Bəkləyir sizdən zəfər atımız, istiqlalımız,
Şanlı qeyrət, şanlı himmət, şanlı cürət gözləyir.
Bir baxın nisvani-ifətpərvəri millimizə,
Dideyi-ümmid ilə sizdən həmiyyət gözləyir.
Payimali-düşmən olsunmu çəmənزاری-vətənə!
Yurdumuz sizdən bu gün çox ali himmət gözləyir.*

M.Hadi vətən oğullarını «Dilbəri-hüriyyəti əğyar əlindən hifz edib» xalqın heysiyyətini, namus və şərəfini uca tutmağa, baharın xəzanla əvəz olunmasının qarşısını almağa səsləyir. Çünki millətimiz—azəri türkləri şərəfli bir həyat arzusu ilə illərdən bəri alışıb yanır. Odur ki, onun layiq olduğu bu arzusuna yetişməsi uğrunda ölümə belə hazır olan hər bir fərd əslində böyük şərəf və ölməzlik qazanmış olur:

*Millətin heysiyyətin yüksəldin, ey qeyrətvəran!
Millətim sizdən böyük şanü-şərafət gözləyir.*

¹ «Azərbaycan» qəz., 22 nisan (aprel) 1919.

*Şanlı ölmək ölməməkdir, anlayın bu hikməti,
Pürşəraf kim can verərsə, ani himmət gözləyir.
Millətim istər yürəkdən çox şərəfli bir həyat,
Anlasın, etsin bunu idraki-əhali-kainat!*

Azəri türklərinin bu haqqının dərinədən dərkə, təbii ki, nəticə olaraq həmin amal uğrunda mübarizəmizi bir zərurət kimi qarşıya qoyur. Həmin zərurətin düşüncədən əməli işə keçirilməsi yolunda qarşıya çıxan çətinlikləri dəf etməyən vətən millətinin şərəfi, ləyaqəti naminə vacibliyi qənaəti ilə M.Hadi yenə «Əsgərlərimizə – könüllülərimizə»¹ şerinin ikinci hissəsində yazırdı:

*Qorxutmamalı bizləri yollardakı əngəl,
Məfkurəyə doğru yürü, qoş, durma, çapıq gəl!
Millət tikəcək namına yölsən dəxi heykəl,
Qoyma toxuna yurduna naməhrəm olan əl...*

Burada M.Hadi tarixi şan-şöhrətə, qəhrəmanlıq ənənələrinə malik olan bir millətin öz ləyaqətini qorumaq əzminin tarixin hər bir, o cümlədən həlledici anlarında belə tükənməzliyi fikrini təlqin edir. Çünki öz mənliliyini qorumağa qeyrət və cəsarəti çatmayan hər bir kəs, hər bir millət daim başqaları tərəfindən təhqir və tapdağa məhkumdur:

*Şansız yaşamaq istəməyiz, şan diləriz, şan,
Əshabi həmiyyət diləriz ömrü-pərişan.
Himmetliləridir bilək amali-dürəxşan,
Qeyrətsiz olan millət olur sahibi-xəsrən.
Əhrari-kəmal etmək üçün qoşmalı hər an,
İstərsək əgər olmayalım bəndeyi-fərman.
Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl!
Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl!*

¹ «Azərbaycan» qəz., 23 aprel 1919

İnsan övladında vətən torpağına hədsiz bağlılıq duyğusu yaranışdan hakim kəsilib. Bu hiss həyatın sonrakı mərhələlərində daha da möhkəmlənir və İNSAN vətən torpağı uğrunda fədakarlıq edir. Bu, həyatın qanunudur. Belə ki, vətən torpağını qoruyan insan əslində öz varlığını qoruyur. Çünki həmin varlıq elə vətən torpağıdır. Axı, insan varlığının bütün mayası vətən torpağı, ana yurdun şəhdi şirəsidir. O, həmin torpaqdan çıxan nemətlərlə, deməli torpağın özü ilə qidalanıb ərşəyə çatıb. Axırda da həmin torpaq (yəni insan) başqa şəkildə özünə qaydır. Yəni, vətən torpağından yaranıb onu qoruyan, abadlaşdırən varlıq, insan axırda həmin torpağa qayıdıb vətənləşir. Bizcə, insanın torpağa, vətənə bağlılıq hissi dünyanın bu əzəli və əbədi qanunundan mayalanır¹. Vətən torpağını, millətin şərəf və ləyaqətinin, milli dövlətin varlığının yağılardan qorunmasının vacibliyini söyləyib yurddaşlarını həmin şərəfli vəzifəni yerinə yetirməyə çağıran şair (M.Hadi) onların bu amal uğrunda mübarizədə əzm və mətanətlərini artırmaq üçün belə bir fikri təlqin edir ki:

*İlk məhdin ilə son yerin ağışı-vətəndir,
Xaki vətənin, bilməlisən, mayeyi-təndir.
Gülzari-vətən cənnət hər qönçədəhandır,
Ziruh çiçəklər yaradan işbu çəməndir,
Hifz etməyə bu gülşəni qurban bədəndir,
Ruxsareyi-gülrəngi-əməl rövşəni-şəndir;
Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl!
Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl!*

M.Hadi bu alovlu çağırışları onunla əsaslandırır ki, vətəni azad olmayan millət öz varlığını qoruyub yaşada bilməz. Ona görə də hübbülvətən olduğumuzu əməlimizlə sübut etməli, haqqımızı almalıyıq.

¹ Alxan Bayramoğlu. Yürü imdadına gəl. Əsgər olmaq bir şərəfdir... Bakı, «Şur» Cik-cik. 1993, s:5

Şair başa düşürdü ki, bütün bu vəzifələri həyata keçirmək üçün millətin başında ləyaqətlə durub onu təmsil etməyə qadir olan bir dövlətin olması da zəruridir. Bunsuz bütün cəhdlər uğursuzluğa düşər olmağa məhkumdur. Odur ki, iki hissədən ibarət «Məfkureyi-aliyəmiz. Azərbaycan dövləti-növizadına»¹ adlı şerlərində gənc Azərbaycan dövlətini xalq və vətənin şərəf və ləyaqətini lazımınca təmsil etməyə çağırırdı:

*Qaldır səmayi-şövkətə nəcmü-hilalınızı,
Göstər bu ərzin əhlinə qayeyü-cəlalını!
İsbat qıl həyatını əğvami-ələmə,
Bəxş eylə bir həyatı-nuyin şərqi-əzimə!
Əzmü-nəbatın ilə görün, düşmən ağlasın,
Millət yüzündə xəndeyi-ümid parlasın!...*

Şair arzu edirdi ki, Azərbaycanın gənc demokratik dövləti aparacağı ağıllı, düşünülmüş və incə siyasəti ilə dünya xalqlarının rəğbət və etimadını qazanıb, təmsil etdiyi millətin şərəfini daha da ucaltsın. Bu istəklə də yazırdı:

*Simayi-iqtidarını görsün bütün cahan,
Ey türk dövləti, vaxt bəxti-növcavan!
Olsun da qibtəbəxşi-miləl hər siyasətin,
Şayan afərin olsun fərasətin!
Ədayi-namuradə sübut et ləyaqətin,
Bilsin nədir ləyaqəti bu canlı millətin!*

M.Hadi başa düşürdü ki, dövlətin, millətin istiqlalının əsaslı və davamlı olması onun nümayəndələrinin zəkasına, elminə, əqli səviyyəsinə bağlıdır. Ona görə öz vətəndaşlarının əqli və zehni qabiliyyətinin inkişafı qayğısına qalmağın hər bir, o cümlədən Azərbaycan dövlətinin qarşısında həlli vacib məsələ kimi durduğunu bəyan etməklə, bu yolla vətən və xalqın parlaq istiqbalının

¹ «Azərbaycan» qəz., 3 aprel 1919

təmininə nail olacağına dərin inamla fikrini belə davam etdirirdi:

*...Ey dövləti nuyin, yaşa nəzmü-nizam ilə,
Parlaq əməllərinlə məzhəri-məram eylə,
Qoş nura, qoş ziyayə, qoş ürfənə, hikmətə,
Bir şahireyi-bəriqədar aç bu millətə.
...Türk aləmində parlasın ənvəri-intibah,
Gülsün həyatımızda da izhəri-intibah.
Olsun bu yurdumuz çəmənərayi-mərifət,
Əhli-vətəndə bulmalı iqbalü-məsədat...*

Həmin fikri M.Hadi «Məfkureyi-aliyəmiz. Azərbaycan dövləti-növizadına»¹ adlandırdığı şerinin ikinci hissəsində belə davam etdirirdi:

*Dönsün behiştərarə bu qiymətli lanəməz,
Şəhbəzpərvər olmalıdır aşıyanımız,
Yüksəlmək istəriz o səmayi-məaliyə,
Son arzumuz iştə kəmalati-aliyə.
Məfkurəmiz yolunda nə lazımsa etməli,
Məqsudə doğru əzmü-xüruşanla getməli.
...Guş eyləsin bu fikrimi əqvami-kainat;
Amali-zəvalcəmalimiz iştə gözəl həyat!
Vicdani-millətə yazılıbdır bu ayəməz;
Ən şanlı, ən şərəfli həyat iştə qayəməz!...*

Bununla bərabər, şair başa düşürdü ki, dövlətin, millətin tərəqqisi naminə apardığı siyasət onun təbəələri tərəfindən bütün aydınlığı ilə dərk edildikdə istənilən səmərəni verə bilər. Odur ki, xalqı elmə, biliyə yiyələnməyə çağıraraq bildirirdi ki, hazırda elmsiz tərəqqi və inkişaf, bütün bunlarsız da istiqlal və səadət yoxdur. Elmə yiyələnmə bilməyənlər inkişaf etmiş digər xalqların əlində əsirə çevrilməyə məhkumdur. Həmin fikri M.Hadi «Vaxtın səsi və həyatın sözü»² şerində belə ifadə edirdi:

¹ «Azərbaycan» qəz., 4 aprel 1919

² «Bəsirət» qəz., 11 yanvar 1919

*Elmin, hünərin, mərifətin varsa, buyur gəl.
Yoxsa, bu həyat aləminə olma bir əngəl!
Ərbabi-kəmalın yeridir, bil ki, bu meydan,
Bədbəxt yaşar torpağın üstündəki nadan.
Sahib olacaq yerlərə qüvvətli, əmin ol.
Ey gücsüz olan, sən dəxi mədfuni-zəmin ol!
Laf ilə tərəqqi olamaz, sözlə də sərvət,
Bilgiylə olur, bilməlidir, sərvəti-qüvvət.*

M.Hadinin doğru qənaətinə görə, elm və texnikanın nailiyyətlərinə yiyələnib onu həyata tətbiq etməyi bacaran millətlər dünyaya meydan oxuyurlar. Çünki onlar hər b texnikasına da layiqincə yiyələniblər:

*İştə yaşamaq haqqına haizdir o kütlə —
Bir hərbi-münəvvərlə çıxıb cəbəyi-cəhlə.
Bundan belə dünya böyük ürfanlı ər istər,
Sən də yaşamaq istər isən bilgini göstər!*

Buradan bir daha görünür ki, millətin, dövlətin və vətənin işıqlı gələcəyi, xoşbəxt sabahı, bu sabaha çıxmaq üçün qarşıda duran vəzifələrin dərki və onun həyata keçirilməsinin vacibliyi Məhəmməd Hadini düşündürən problemlər olmuşdur. Şair artıq təkcə keçmiş yad, romantik gələcəyi vəsf etməklə qalmayıb, reallıqdan çıxış edərək, on illərlə bəslənən arzuya, uğrunda mübarizə aparılıb qanlar tökülən amala çatmağın və qazanılmışların-müstəqilliyin, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinin yollarını da göstərməyə çalışırdı.

Əhməd Cavadın «Milli Şuramıza» həsr etdiyi «Qardaş!»¹ şerində isə Milli Şura küskünlükdən uzaq olmağa, millətin indiyədək çəkdiyi acıların onun dərдинin dərmanına çevrilməsi üçün fəallığa çağırılır ki, «qoy, düşmən görsün ki, irqimin sonu deyil». Şair dövlət orqanlarının, konkret olaraq Milli Şuranın boynuna düşən tarixi məsuliyyəti ona xatırladaraq yazırdı:

¹ «Azərbaycan» qəz., 16 təşrinə-sani (noyabr) 1918

*Təmiz alnındakı tozu, torpağı
Haqq üçün açdığın əllərinlə sil!
Vətən bir fıdandır: yaşıl yarpağı
Soldurmaq sənin əlindədir. Bil.*

Hüseyn Vədatın «Dilək»¹ şerində də bu fikir aparıcıdır. Müəllif öz xalqını və dövlətini tutduğu müqəddəs yoldan dönməməyə, başını daim dik tutmağa çağırırdı. Əliyusifin «Hörmətli Nəsib bəyə» həsr etdiyi «Azərbaycanlıya»² şerində isə Milli Şuranın çağırılması münasibətilə oxuyuruq:

*Ey vətəndaş, bu gün sənin taleyinə
Vidənləri aydınladan yıldız doğur.
Ey qafqazlı, sənin uca afətindən
Bir ədəbi sönməyəcək yıldız doğur.*

Müəllif həmin ulduzun müstəqil yaşamaq üçün atılan addımdan ibarət olduğunu göstərərək, konkret sərhədlərə, bayrağa və dövlətçiliyin digər mühüm atributlarına malik olan vətənin mövcudluğundan irəli gələn daxili bir qürur ifadə edir. O, azərbaycanlıyı əmin edir ki:

*İstiqlalın şərqə işıq saçacaqdır,
Sənin dəxi Milli Şuran olacaqdır.*

Əliyusif «Bayraq»³ adlı başqa bir şerində isə özünü vətəninin səmasında uçan dövlət bayrağına tutub, onu daha uca zirvələrdə seyrə dalararaq parlağa çağırır. Şairin qənaətinə görə, bu «şanlı, füzəvən bayraq» öz sayəsini kölgəsində yenidən dövləti yaranan əski tarixə malik ölkənin üstündən çəkməyib, ona «mavi, al, səbz (burada, yaşıl — A.B.) ziyalar saçmalı» olduğu kimi,

¹ «Azərbaycan» qəz., 17 təşrini-sani 1918

² Yenə orada, 16 təşrini-sani 1918

³ Yenə orada, 12 kanuni-əvvəl (dekabr) 1918.

vətənin dağ-dərəsi, çay-dənizi də ona tapınıb, səcdə etməlidir. Həmin fikri o, belə ifadə edirdi:

*Yaşa, ey şanlı, füzəşən bayraq,
Doğdu sayəndə bu gün bir ölkə.
Mavi, al, səbz ziyalar saçaraq
Hər zaman üstümüzə sal kölgə.*

*Səcdə et, ey geniş, azadə dəniz,
Əyilin, ey başı almaz dağlar.
Əyilin, səcdə edin siz həpiniz.
Dərələr, çaylar, əkinlər, bağlar
Ucalır göylərədək bayrağımız.*

Bu ruh yüksəkliyi azadlıq və istiqlaliyyət idealının ürəklərə hakim kəsilməsindən irəli gəlir. Məhz bunun nəticəsidir ki, «İdeal»¹ şerinin xəstə düşmüş qəhrəmanı son nəfəsdə də öz canının hayına qalmayıb, əmal və ideal ulduzunun şöləsinin artması və ona doğru yaxınlaşması, gəlməsi həsrəti ilə çırpınır. Odur ki, anasının öyüd və yalvarışlarını cavabsız buraxaraq, üzünü ona tutub deyir:

*—Annə! Bax, bax, təcəssüm etdi yənə,
Yənə görsəndi qanlı gözlərimə.
Ah, insafsız, uzaqlaşma
Bir qulaq ver sözlərimə
—Kimdir, oğlum, o —
—«Qayeyi-əmal» —
—Adı yoxdurmu? Söylə bir.
—«İdeal!»*

İnsanları həyata bağlayıb ona qüdrət verən də elə aydın ictimai qayədən doğan idealdır. Əliyusifin poeziya qəhrəmanının ictimai əmal və ideali isə vətənin xoşbəxt gələcəyi, parlaq istiqbalıdır.

¹ «Azərbaycan» qəz., 11 kanuni-əvvəl 1918.

olmağın yollarını göstərərək, hər şeydən əvvəl elmi biliklərə, bəşəriyyətin idrak xəzinəsinin açarlarına sahib olmağın vacibliyini xüsusi olaraq nəzərə çatdırırdı.

Gənc şair Əliyusifin «Bir türk yolçusu deyir ki:»¹ şeirindən göründüyü kimi, Azərbaycan ictimai-bədii fikri əsrlərdən bəri uyuyaraq tapdaq altında qalan Şərqi dərindən də türk — Azərbaycan oğlunun çarə bulacağına dərindən inanırdı. Bu inamla da aləmə belə car çəkirdi:

*Dedilər ki, öksüz şərqi xəzan görmüş bağında
Yeni başdan qızıl güllər, yasəmənlar açacaq
Bu qaranlıq gecələrin issiz, donqun çağında
Almaz yıldız toğacaq da ənqa yıldız saracaq.*

Şair sevinclə bildirir ki, artıq «Azərbaycan türkünün əlində əski atəş yeni başdan alovlanıb, coşmuşdur.» Qəhrəmanın köksünü belə bir duyğu və inam qabardır ki, «bu gün şərqi Kəbə olan bu ölkə — Azərbaycan sabah yenə Turan, Oğuz elinin hətta bütövlükdə şərqi ziyarətgahına çevriləcək». Odur ki, üzünü sirdaşlarına tutaraq, onlara belə müraciət edir:

*Ey türk oğlu! Səni tanrın Şərqi hadi göndərdi,
Yatmış yurdu qardaş kibu titrət, qaldır, oyandır.
Yeni, məsud bir həyata dəvət eylə hər fərdi,
Yürəgində sönmiyəcək bir təbii od yandır...*

Azərbaycan türklərinin bu missiyanı öz üzərinə götürməsi üçün hər cür imkan və qabiliyyətinin olması sairin bütün bu qənaətlərini həyatın özündən doğururdu. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasını və hökumətini beynəlxalq aləm o şərtlə qəbul edirdi ki, Azərbaycan xalqı həm də özünü müstəqil şəkildə idarə

¹ «İstiqlal» 1918.28.05-1919. Cümhuriyyətimizin birillik dövrü istiqlalı münasibətilə tələf edilmiş məcmuə. Bakı, 1919, s.5.

etməyə fiziki, əqli və mənəvi cəhətdən hazır olsun. Qərb dünyası bu xalqın milli müstəqilliyini tanımaq yolunda onun mədəni və əqli səviyyəsinin aşağı olması iddiasını da bir bəhanə kimi irəli sürürdü. Odur ki, milli düşmənlərimiz xalqın əqli və mədəni səviyyəsinin faktik göstəricilərindən olan milli universitetin açılmasına hər cür maneçilik törədirdilər. Açıq gözlü tərəqqipərvər xadimlərimiz bunu dərinədən dərk etdikləri və xalqa səviyyəli milli kadrlar hazırlamağın onun gələcək həyatının tərəqqisi və möhkəmlənməsi üçün vacibliyini başa düşərək bu yolda da qarşıya çıxan maneələri əzmlə dəf edirdilər. Məsələn, görkəmli poliqlot alim, alovlu publisist və ictimai xadim Məhəmmədəğa Şahtaxtli «Azərbaycanda darülfünun»¹ məqaləsində bu münasibətlə yazırdı: «Nəyə görə biz hürriyyət-əfkar olduğumuzu təcəllə etdirmiyəlim? Bəli, biz ictimaiyyətdə hürriyyəti-əfkar sahibləriyiz. Və madam ki, böyləyiz Avropa məstəbında mütləq qeyri-məhdud olan hürriyyəti-əfkar üzərinə müəssis bir darülfünun açmalıyız ki, bu darülfünunumuz hürriyyəti-əfkar olduğumuzun dəlili-felimi olub bizim istiqlal-siyasimizə toxunmaq üçün avropalıların əlindən siz hürriyyəti-əfkarçı deyilsiniz, sizə istiqlal verəməyiz bəhanəsini əlsin».

Beləliklə, bədxahlarımızın törətdikləri süni maneələrə baxmayaraq, 1919-cu ildə Azərbaycan xalqının ilk milli universiteti açıldı. Bu tarixi mədəni hadisədən xeyli əvvəl isə Qori Müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi görkəmli alimimiz Firidun bəy Köçərlinin rəhbərliyi altında Qazağa köçürülərək, müstəqil Qazax Müəllimlər seminariyası kimi fəaliyyətə başlamışdı. 1918-ci il noyabrın 8-9-da bu seminariyaya ilk qəbul imtahanları keçirilmişdi.²

Qabaqcıl görüşlü ziyalılarımız başa düşürdülər ki, bütün bunlarla iş bitmir. Odur ki, onlar digər maddi-

¹ «Azərbaycan» qəz., 28 təmmuz (iyul) 1919

² Yenə orada, 2 noyabr 1918

mədəniyyət ocaqlarının təsisı zərurətini bir vəzifə kimi irəli sürüdülər. Bu cəhətdən görkəmli yazıçı və ictimai-xadim Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin «Milli-mədəni işlərimiz»¹ ümumi başlıqlı silsilə məqalələri diqqətəlayiqdir.

Müəllif bu məqalələrində milli kitabxana, nəşriyyat şirkəti, mətbuat və s. yaratmağın vacibliyi məsləsinı irəli sürməklə yanaşı, görkəmli ədiblərimizin, o cümlədən F.Köçərlinin qiymətli əsərlərinin nəşr edilib xalqa çatdırılmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoyurdu. Görkəmli sənətkarların, o cümlədən Sabirin «Hophopnamə»sinin nəşri məsləsinı «Yaşıl qələm» ədəbi dərənəyi qərara alaraq, bu işin icrası üçün qəzet vasitəsi ilə şairin vərəsələrindən icazə istəyir.² Az sonra Sabirin vərəsələrindən qəyyumu əşrəf Səfərovun imzası ilə yazılan «İzhari-təşəkkür»³ məktubunda vərəsələrin bu işə razılıqları və təşəkkürü bildirilirdi. «Yaşıl qələm» ədəbi dərənəyində şair və yazıçıların həyat və yaradıcılıqları haqda məruzələr dinlənilir, yəni qələm məhsulları ilə bərabər yaradıcı ziyalıların sırasını vaxtsız tərək etmiş Abbas Səhhət və başqalarının qeyri-mətbu əsərləri də oxunur, müzakirə edilirdi.⁴

Bundan başqa, milli hökumət yüksək ixtisaslı milli kadr yetişdirməyin qayğısına da qalaraq ziyalı cavanların çoxunu, təhsilini daha da təkmişləşdirmək üçün, xaricə oxumağa göndərirdi. Bütün bu tədbirlərin əks-sədası öz bədii əksini poeziyada da tapırdı. Məsələn, Əliyusifin Ceyhünbəy Hacıbəyliyə ithaf etdiyi Ə.Y. imzalı «Getmə»⁵ şerində qardaş və yaxın dost ayrılığından doğan

¹ «Azərbaycan» qəz., 25, 28, 29 təmmuz, 3,5 avqust 1919; Y.V.Cəmənzəminli. Müstəqilliyimizi istəyiriksə... (toplama, ərəb qrafikasından transliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlər, Alxan Bayramoğlundur). Bakı, Gənclik, 1994, s.63-70.

² «Azərbaycan» qəz., 30 sentyabr 1919

³ Yəne orada, 14 oktyabr 1919

⁴ Yəne orada, 18 sentyabr 1919

⁵ «Azərbaycan» qəz., 9 təmmuz (iyul) 1919

məyusluqla bərabər, müəllif dalğalardan xahiş edir ki, onun qəhrəmanını incitməsin. Yəne Əliyusifin «Əlvida»¹ şeirində isə xarici ölkəyə oxumağa yola düşən gəncin dilindən oxuyuruq:

*Ey müqəddəs, şanlı, sevimli ölkəm,
Haqqını halal et, biz gedər olduq.
Kim bilir qəzayı dönmədik bəlkə,
Haqqını halal et, dönmədik bəlkə.*

Bu misralarda öz yurduna ürəkdən bağlı olub ondan, müvəqqəti də olsa, çətinliklə ayrılan vətəndaşın ürək çırpıntıları duyulur. Yola düşdüyü səfərin məchulluğu bu vətənpərvəri narahat etsə də, o, vətən qarşısında boynuna düşən vəzifəni yerinə yetirməli olduğunu dərinləndirir. Vətəninə, elinə bağlılığın, onun qarşısında müqəddəs borcunu başa düşdüyü üçündür ki, qəhrəman məchul sonluqlu səfərqabağı öz yurdundan halallıq istəyir.

Xalqın milli-mədəni, tarixi potensial imkanları, dövlət quruculuğunda görülən işlər və digər göstəricilər Azərbaycanın müstəqilliyinin beynəlxalq dövlətlər tərəfindən tanınmasına kifayət qədər əsas verirdi. Bütün bunları Məhəmməd ağa Şahaxtılı özünün «Cümhuriyyətimizin beynəlmiləlcə təsdiqi»² məqaləsində elmi-məntiqi dəlillərlə əsaslandırır. Maraqlıdır ki, məqalənin çapından bir neçə gün sonra həyat Məhəmməd ağanın mülahizə və qənaətlərinin doğruluğunu təsdiq etdi — Paris Sülh Konfransında 1920-ci il yanvarın 13-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin tanınması haqqında qərar qəbul olundu. Bu münasibətlə ölkədə dərhal sonra elə

¹ «İstiqlal» qəz., 30 kanun-əs-sani (yanvar) 1920. *Qeyd:* Şer belə bir qeydlə çap olunub: «Cavan türkçü şairimiz tələbələrimizin və kəndisinin əcnəbi məmləkətlərə getməsi münasibətilə yazmış olduğu bir şerdir».

² «Azərbaycan» qəz., ? yanvar 1920.

həmin axşam bayram atəşfəşanlığı keçirildi. Mətbuatda sevinc, fərəh dolu yazılar — Davudun «Millətimə» şəri, M.Ə.Rəsulzadənin «Gözlərimiz aydın», Ə.Həmdinin «Azərbaycanın böyük günü» və s. məqalələri dərc edildi. Onu da deyək ki, «Azərbaycan» qəzetinin dövlət müstəqilliyimizin təsdiqi xəbəri və onunla bağlı qələmə alınan yazıların çap edildiyi 14 yanvar 1920-ci il tarixli nömrəsi də «Müstəqil Azərbaycan» adı ilə çıxmışdır. (şəklə bax).



Milli qurtuluşdan doğan sevinc gözqamaşdırıcı təsirini ona görə tez «itirdi» ki, xalq bu azadlıq və istiqlaliyyətin əldə saxlanması üçün əməli tədbirlər görməyin, vətəni qorumağın vacibliyini anlayır və özünü səfərbər edirdi. Odur ki, həmin günlərdə Vətən ünvanlı əsərlər tez-tez görünməyə başlayır. Məsələn, R.Əfəndizadənin «Vətən»¹ şeirində belə bir ideya təqdim olunur ki, Vətəni qorumaq hər bir vətəndaşın borcudur. Çünki orada ata-babalarımız yatır. Əks halda gələcək nəslin nifrətinə hədəf olarıq. Bədri imzalı «Düşməne»² şeirində düşməne meydan oxunur ki, Zöhhak da olsan, öhdəndən gəlib vətəni sənə vermərik. Çünki onun hər qarışını qanımızla lələzara çevirmişik. Əli Məstanın «Bir əsgərin dilindən» yazdığı «Vətən»³ şeirində isə oxuyuruq:

*Bən gedərəm, vətən, sən qal salamat,
Türk əsgəri iştəməz heç məlumat.
Yavuzluqdan var türklərdə əlamət,
Bən gedərkən, gülə-gülə gedirəm,
Ey cədvab əsrarının məkanı.*

Burada qəhrəman artıq əməli şəkildə işə qurşanıb, vətənə salamatlıq arzulayaraq onun uğrunda əzmlə döyüşə yollanır. Maraqlıdır ki, analar da öz övladlarının vətən yolunda şəhid olmasına, çətinliklə də olsa, dözəyə hazırdır. Təki vətən salamat qalsın. Bu cəhətdən «Bir azərbaycanlı qadının uşağına lay-lay deməsi»⁴ adı ilə imzasız çap olunan şeir diqqətəlayiqdir; Ana oğluna bu cür laylay deyir:

*Lay-lay balam, lay-lay,
Əsgər balam, lay-lay.
Bu vətənçün çiyinə
Tüfəngini alarsan,
Vətən ilə, milləti,
Oğlum, razı salarsan.*

¹ «Azərbaycan» qəz., 8 təmmuz 1919

² Yenə orada, 18 təmmuz 1919

³ «Azərbaycan» qəz., 27 təmmuz 1919

⁴ «İstiqlal» qəz., 7 iyun 1919

Lay-lay balam, lay-lay,

Əsgər balam, lay-lay.

...Sərhəddə bir nəfər də

Olsa, qoyma düşməni.

Vətən yolunda ölsən,

Bil, şad edərsən məni.

Lay-lay balam, lay-lay,

Əsgər balam lay-lay.

Bütün bu vətənpərvərlik ideyası ilə bərabər, müəllif Ana qəlbinin övlad narahatlığını da yaddan çıxarmır. Oğlunu döyüşə yola salan Ana onun Vətən yolunda qurban getməsinə belə hazır olduğunu bildirib, bundan rahatlıq tapacağını söyləyə də, onun sağ-salamat qayıtması üçün Allaha belə dua edir:

İlahi, vətənim

Qıl salamat bəladan,

Vətən, millət yolunda

Keçərəm bu bəladan.

Lay-lay balam, lay-lay,

Əsgər balam, lay-lay.

Şerdən göründüyü kimi yurdun yağılardan qorunması naminə vətən övladının hazırlanmasının elə beləkdəncə başlanması fikri dövrün poeziyasında formalaşmışdı. Yurdun və millətin namusunun qorunmasının ordudan, «əsgəriyyətdən», həm də onun fiziki, ideoloji hazırlıq səviyyəsindən asılı olması fikri M.Hadi poeziyasında olduğu kimi, digər müəlliflərin əsərlərində də qabarıq nəzərə çarpırdı.

Təqdirəlayiq cəhətlərdən biri də odur ki, bu əsərlər quru, boş və təsirsiz təbliğatdan uzaq olub, özünün ideya-bədii keyfiyyətləri ilə vətən övladına vətənin keşiyinin çəkilməsinin müqəddəsliyi və vacibliyi fikrini aşılamağa bildirdi. Vətən oğluna belə bir ideya təlqin olunurdu ki, sənə mayan bu torpağın nemətlərindən (ata-ananın qanı da həmin torpağın nemətlərindən qidalanıb) tutulduğu, dolayısı ilə torpaqdan əmələ gələn nemətlərin təmsalında elə vətən torpağının özündən tutulduğu kimi, bütün varlığın da elə vətən torpağının şəhdi-şirəsindən yaranıb. Odur ki, hər kəs vətəni qorumaqla əslində özünü, öz varlığının

mayasını qorumuş olur. Döyüşçü vətən yolunda şəhid olub torpağa qarışmaqla öz ilkinliyinə, özünün mayasına qayıtmış olur. Bir halda ki, belədir, deməli, bu gün biz vətən torpağını qorumaqla həm də torpağa qarışaraq vətənləşmiş əcdadlarımızın şərəf və ləyaqətini qoruyuruqsa, sabah bu işi o biri nəsillər görəcəkdir. Bu ideal həqiqəti, bu fəlsəfi hikməti dərk edən vətən oğlu döyüşə belə bir ovqatla yollanır:

*Cümləmizin validəsidir vətən,
Hər kəsi lütf ilə odur bəsləyən.
Basdı ədu bağına biz sağ ikən,
Arş, irəli, vətən imdadına.¹*

Belə bir fəlsəfi qənaətlə, həm də torpağa sahiblik hissi ilə döyüşə² yollanan əsgər geri çəkilməyi ağına gətirmir. Ona belə bir qəti inam hakim kəsilmişdir ki:

*...Bu yerləri əcdadımız qan tökərək almışlar,
Allah, deyib, yalnızlınc düşmənlərə salmışlar.
Məazüallah, biz qaçarsaq, onlar bizi görərlər,
O sümüklər şahə qalxar, üstümüzə yürərlər.³*

Bu marş və döyüş nəğmələrinin bir əhəmiyyəti də onların vətən övladında torpağa sahiblik hissi aşılama-sındadır. Torpağa sahiblik hissi güclü olan adamda vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq duyğusu da yüksək olur və o, «canım fəda olsun Azərbaycana, qanım halal olsun Azərbaycana» qətiyyəti ilə döyüşə atılır.

Ordu marşlarının yaranması və onların toplanaraq kitabçalar şəklində nəşr edilməsi vətən üçün ordunun, ordu üçün marş və döyüş nəğmələrinin əhəmiyyətinin⁴

¹ Ordu marşları. Bakı, Azərneşr, 1993, s.15 *Qeyd:* Bu kitab B.Q.Səttaroğlunun tərtibi ilə 1919-cu ildə çap olunmuş, 1993-cü ildə isə filologiya elmləri namizədi Sədaqət Məmmədova onu üzə çıxardaraq, ərəb qrafikasından transliterasiya edib, ön sözlə yenidən çap etdirmişdir. Mənbələr həmin nəşr üzrə göstərilir.

² Bax: *Alxan Bayramoğlu*. Torpağa sahiblik hissi vətənpərvərlik duyğusu və Qarabağ müharibəsi. «Azərbaycan» qəz., 17 iyul 1993.

³ Ordu marşları, Bakı, 1993, s.5

⁴ Bax: *Alxan Bayramoğlu*. Orduya marş lazımdır mı? «Azərbaycan» qəz. 14 oktyabr 1992, Yene onun. Orduda hərbi marşların əhəmiyyətinə dair. «Azərbaycan» qəz., 8 iyun 1993.

layiqincə dərk edildiyini göstərir. Bunun nəticəsidir ki, Sədaqət Məmmədovanın yazdığı kimi, «...Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə milli ordu ilə paralel onun marş və nəğmələri də yaranırdı».¹ Həmin marş və nəğmələrdə torpağa sahiblik hissinin aşılınması ilə bərabər, qəhrəmanlıq, döyüşkənlik və çağırış ruhu aparıcıdır:

*Vətən əldən gediyor,
Bizə fəryad ediyor,
Yetiş imdada diyor!
Yürü fəryadinə gəl,
Vətən imdadınə gəl!*²

Az-çox milli təəssüb və torpağa sahiblik hissi olan adamın bu cür əzəli, əbədi və bəşəri çağırışın səsinə səs verməməsi mümkün deyil. Çünki əsl vətəndaş ərazi, mülki, milli və dövləti müqəddəratının onun bu cür çağırışlara münasibət tərzindən asılı olduğunu dərinləndirir.

Dövrün poeziya nümunələrində Azərbaycan Ordusunun təcavüzkar deyil, öz vətənini yad təsirlərdən, basqın və təcavüzlərdən qoruyan sülh məramlı, ədalətli bir ordu olduğu xüsusi olaraq nəzərə çatdırılır, əsgərlərimiz də məhz bu ruhda tərbiyə edilirdi. Eyni zamanda valideynlər — ata və analar da yaddan çıxarılmırdı. Onlar öz oğlunu döyüşdən, əsgərlikdən cürbəcür yollarla uzaqlaşdırmaq fikrindən uzaq olmağa, vətənin keşiyini çəkməyə yollanan hər oğulların qol-qanadını öz göz yaşları ilə qırıb, ruhlarını öldürməkdənsə, hər igidlərimizə mənəvi arxa, dayaq durmağa, onların döyüş əzmini öz dəyanət və davranışları ilə yüksəltməyə çağırılırdı. Um Gülsüm, Davud, Məhəmməd Ümid Gəncəli, İbrahim Şakir və başqalarının bəzi qələm məhsulları fikrimizə dayaqdır.³

¹ Sədaqət Məmmədova. Ordu və onun marşları. Ordu marşları. Bakı, Azərneşr, 1993, s. 3.

² Ordu marşları. Bakı 1993, s. 15-16

³ Bax: Əsgər olmaq bir şərəfdir... Bakı, 1993, s. 19, 23-24, 26-27, 39-40.

Dövrün ictimai-ədəbi fikrində milli orduya bu qədər diqqət yetirilməsi bir tərəfdən vətən və xalqımızın taleyüklü probleminin həllində, milli müqəddəratında ordunun oynadığı rolun mühümlüyünün dərkindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən də həmin dövrdə vətən və dövlətimizin bir çox qüvvələr tərəfindən siyasi və hərbi təzyiqə məruz qalması ilə əlaqədar idi. Vəziyyəti çətinləşdirən məsələlərdən biri də Birinci Dünya müharibəsindən məğlub çıxan «Üçlər ittifaqı»nın nümayəndələrindən biri kimi, Türkiyənin də beynəlxalq imperialist qüvvələr olində çırpınması və qalib tərəfin — Antantanın tələbi ilə Qafqaz İslam ordusunun Azərbaycanı tərk etməsi idi. Türk dünyasının və Azərbaycanın bu böhranlı vəziyyətindən dərin təlaş keçirən Abdulla Şaiq «Vətənin yanıq səsi»¹ adlı şeirində Vətənin dili ilə ulu babalarımızın şöhrətli keçmişinə nəzər salır. Qafqazın — bu ulu Vətənimizin o şən, xoşbəxt günlərini, bizim ulu nəslimizi necə bir sevinclə öz köksünə alıb qoynunda bəslədiyini və bu cür övladların timsalında özünə həm də etibarlı mühafiz tapıb daim əmniyyətdə olacağı qənaəti ilə rahatlıq tapdığını xatırlayaraq, bugünkü mənzərədən, həmin nəslin övladlarında övvəlki təpəri görmədiyindən darıaraq rəncidə olduğunu belə ifadə edir:

Babanızdan üzülincə əllərim

Gözlərimi sizə dikmişdim yalnız.

«Bu qan da o qandan süzölmüş», derdim,

«Yaman günəmdə imdadım olursunuz».

Umidlərinin doğrulmadığını görən Vətən bugünkü nəslin torpağa, yurda «sahiblik» hissinin haradan doğduğu sualına milli-mənəvi laqeydliyin yaranma səbəblərinə cavab axtararaq qətiyyətlə bildirir ki:

¹ «İstiqlal» qəz., 4 şubat (fevral) 1334 (h)

*O şən, o bəxtiyar könlüm dolu qan,
Böylə səfaləti artıq çəkəməm.
Sönməz bəndə əski sevgi və iman,
Yuca başmı alçaqlara əgəməm.*

*Yıldırımlar gulasın!
Buludlarım hazırlansın tufana;
Dağım, daşım boyansın həp al qana,
Şimşəklərim parasın!*

Sevindirici haldır ki, şanlı və qüdrətli türk irqinin bugünkü nəslə vətənin səsinə səs verərək «qanlarının həmin o əski qan olduğunu, ürəklərinin elə əvvəlki duyğularla döyündüyünü, bu Vətənin dağ-daşında qurtarıcı qəhrəmanların az olmadığını» bəyan edib, sözünə qətiyyətli belə davam edir:

*Beş dünyanın vəhşiləri toplansa,
«Ölüm», — deyə, «Vətən!» — deyə qoşarız.
Bu torpaqlar qanımızla boyansa,
Nəfərimiz qalınca öc alarız.*

Vətən oğlu sanki öz Anası qarşısında and içir; «o əllər ki səni qurtarmaq üçün uzanmır, o dillər ki, səni anmır, o ürək ki, sənin üçün döyünmür, o ayaqlar ki «Vətən» - deyə qoşmur»

*Al qanına boyansın;
Sevdiyi başı ovcunda yas qursun,
Anaları ağı desin, saç yolsun,
Sənin kibi ağlasın!*

Vətənin yanıq (yanıqlı, yanğılı) səsinə verilən bu cavab and kimi səslənir. Bununla A.Şaiq öz yurddaşlarını Vətəni yağı qəsdindən qurtarmaq üçün həmişə hazır, səfərbər olmağa ruhlandırır.

Um Gülsümün sanki Abdulla Şaiqin səsinə səs verərək qələmə alıb «İstiqlal»ın növbəti nömrəsində dərc

etdirdiyi «Bu ilki maysda»¹ şerində belə bir təsəlli və inam var ki:

*Səfa ümidilə cəfa gələrsə,
Ağlama. Hər cəfa səfa bəklədir.
Ümidini kəsmə, bəla gələrsə,
Boynunda çox yasın məsərrət uyur...
...İrəlidedir sənin aydın günlərin,
Vəslətini bəkləməkdə dilbərin!*

Buradakı nikbinliklə yanaşı, şairənin növbəti — «Yolunu bəklərdim!»² şerində «Qafqaz İslam Ordusu»nun Azərbaycanda yerinə yetirdiyi xilaskarlıq missiyası minnətdarlıq duyğusu ilə yad edilir. Şerin əvvəlində verilən qeyd fikrimizi təsdiq edir. Qeyddə deyilir: «Bu şer bir il qabaq mart hadisəyi-əliməsindən Azərbaycan Türk islamlarının yaxasını düşmən əlindən almaq və ölümdən qurtarmaq üçün qardaş, arkadaş, — deyə dərə, təpə, dağ, daş aşaraq yardıma gələn şanlı Türkiyə ordusuna ithafa yazılmışdır».

Şerin əvvəlində ana yurdun düşmənlər əlində ağlar günə qalması, ulu bir türk elinin xanımının qəddarlıqla dağıdılması, yandırılıb-yaxılması, qəhrəmanların ləpə vuran qan içində çapalayaraq can vermələri, qız-gəlinlərimizin öz namusunu qoruyaraq düşmən əlindən qurtulmaq üçün çöllərə düşməsi və s. faciəli mənzərələr təsvir edildikdən sonra belə bir tarixi həqiqət nəzərə çatdırılır ki, Ey Qafqaz İslam Ordusu!

*İştə gəldin, gözlərimin yaşlarını qurutdun,
Nəvazişin ovunmayan qərib ruhu oxşadı.
Heç ölçüyə sığınmayan dərdlərimi ovutdun,
Qara günüm hilalıyn işığıyla parladı.
— Artıq bana nəsib deyil şadlıq, sevinc, — deyərkən
Gəldin, aldın yürəgimi, — Ağlama, gül, — dedin sən.*

¹ «İstiqlal» qəz., 10 mart 1919

² «Bəsirət» qəz., 1919, № 219

Bütün bu minnətdarlıq duyğusu Azərbaycanın səadətinin parlamasında türk hilalının işığının, oynadığı roldan, Qafqaz İslam ordusunun dar gündə xalqımıza etdiyi misilsiz köməkdən irəli gəlir. Burada yurdumuzun azadlığının, xalqımızın istiqlaliyyətinin əbədiliyinə də dərin inam var. Həmin inamı türkdilli xalqların bir-birinə dayaq, arxa və kömək durması, onların azadlıq eşqi və mübarizlik əzmi daha da möhkəmləndirir. Bu inam yurdumuzu şimaldan hədələyən Denikin ordusuna və ümumən Sovet Rusiyasından gələn təhdidlərə qarşı yazılan əsərlərdə də özünü göstərir.

Um Gülsümün «Çəkil, dəf ol!»¹ şerinin qəhrəmanına ruh, qüvvət verən amillərdən biri onun azadəliyi, başını qaldıranda yuxarıda daim türk hilalını görməsidir. Dünyaya gözünü əsirlikdə açmayan qəhrəman «o gözəl camalı», yəni türk hilalının üzünü görərək ona tapındığı üçün düşməne qətiyyətlə bildirir ki, «yadlara aldirtmam gözəl vətəni». Yazıqlıq, qorxaqlıq hissləri ruhuna yad olan bu qəhrəman üzünü Denikinə və bolşevik təhlükəsinə tutaraq, onlara belə xəbərdarlıq edir:

*Ey buzlu şimaldan qopan ruzigar!
Toxunma qəlbimə; atəşi parlar.
Saqın, gəlmə, səni nəfəsim boğar,
Dəf ol, vətənimdə görəməm səni...
Ey murdar cöhrə, sən ey əbus sima!
Sevgilim deyilsən, qarşımda durma!
Nifrətim var sana, bana yaxlaşma,
Kinlərim məhv edər qarşı gələni!*

Həmin günlərdə xalqın mübarizə əzminin yüksəkliyi Əhməd Cavadın «Denikin və Gəncə»² məqaləsində də görünməkdədir. Məqalədə göstərilir ki, Denikin sərhadlərimizə yaxınlaşması əhali arasında böyük həyəcana səbəb olub. Ancaq «ruh düşkünlüyü yoxdur. Kimə sor-

¹ «Azərbaycan» qəz., 10 həziran (iyun) 1919

² Yəne orada, 4 həziran 1919

sanız heç bir fədəkarlıqdan çəkinməyəcəyini böyük bir mətanət ilə söyləməkdədir...»

Xalqın bu cür mübariz əhvali–ruhiyyədə olması, qələbəyə inamla öz istiqlalını və vətənini müdafiə əzmi Əhməd Cavadın hələ bir il əvvəl düşməyə müraciət və təhdidlə yazdığı «Gəlmə»¹ şerindəki ideyanın və aşağıdakı misraların əsaslı olduğunu təsdiq etməkdədir:

*Sən ey gözlərimə batan quruntu,
Sağlam bir imana səndən nə qorxu!
Bəslərsə vicdanlar pək böyük duyğu,
Yenilməz qələdir hər vicdan, gəlmə!*

Vətənin dar günündə bütün sağlam qüvvələr, o cümlədən ictimai–ədəbi fikir azadlıq və istiqlaliyyətimizin qorunması ideya və amalı üzərində köklənmişdi. Bu da xalqın milli mənlilik duyğusunun, torpağa sahiblik hissinin və mübarizlik ruhunun yüksəkliyindən irəli gəlirdi. Təsədüfi deyil ki, həmin günlərin möhürünü daşıyan əsərlərin qəhrəmanı qoruduğu vətənin qədr–qiymətini çox gözəl bilir.

Bu cəhətdən Əli Şövqi² və Bədrəddin Seyidzadənin³ «Vətənim!» ünvanlı müşairələri maraqlıdır. Hər iki müəllifin əsərində vətənin qəhrəmanlar oylağı, igidlər yurdu, məzlumlar pənahı olması göstərilir, yeraltı və yerüstü zənginliyi, coğrafi mövqeyinin əlverişliliyi və s. vəsf olunur. Belə zəngin və gözəl diyarın başı üzərində onun öz milli simvolu olan bayrağın dalğalanması vətəndaş şairin qəlbini fərəhlə doldurur və o, həmin bayrağı Mirzə Abdülxalıq Cənnətinin «Sancaq»⁴ və «Bayraq»⁵ şerlərində qəhrəman milli bayrağımızı fəzanın ənginlik–

¹ «Azərbaycan» qəz, 15 təşrin–sani 1918

² Yenə orada, 5 avqust 1919

³ Yenə orada, 7 avqust 1919

⁴ Yenə orada, 12 təşrin – sani, 1919.

⁵ Yenə orada, 13 təşrin – sani 1919.

lərində görüb, onun sayəsində ağ günlərə, işıqlı sabaha çıxmağı arzulayırsa, digər əsərlərdə onu qəlben vurulduğu sevgilisinə tay tutur; Aşiq üçün onun sevgilisi necə müqəddəs, pak, ülvî və sevimlidirsə, milli bayraq da elədir. Bu ovqat Cəfər Cabbarzadənin (Cabbarlının) şeirlərində də qabarıqdır. Onun «Azərbaycan bayrağına» yazdığı «Sevdim»¹ şeirində oxuyuruq:

*...Can alıcı bir görkəmlə dağ başında durduqca,
Oxşadıqca bahar yeli açıq-dağınıq tellərin,
Nazlı yelin omuzunda saçlarına vurduqca
Birər-birər oxşayırsan bütün Turan ellərin.
Altaylardan, Altundağdan doğma hisslər bəkləyir,
Yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdim.*

Şairi ilhamlandıran, onu sevgilisinə daha dərinlən bağlayan bu sevgilinin nəinki təkəcə Azərbaycanın, bütövlükdə Turan elinin ruhunu oxşaması, qolları ilə türk ellərini qucmağa çalışmasıdır. Hər bəndin sonunda təkrarlanan «yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı» ifadələrin sadəcə təşbeh olmadığı müəllifin həmin şerdən cəmi dörd gün sonra dərc etdirdiyi «Azərbaycan bayrağına»² şeirdən də aydın olur. Öz sevgilisini yaxından və göz dolusu seyr etməyə can atan aşiq onu mələklərin qanadına, solmayan, əfsanəvi güllərə, otlara bənzədir:

*Buraqınız, seyr edəlim, düşünəlim, oqşayalım,
Şu sevimli, üç boyalı, üç mənalı bayrağı.
Mələklərin qanadını üzərimə kölgə salana
Nə imiş bu? Aman Allah! Od yurdunun yaprağı.*

*Gök yapraqlar, al çiçəklər, yaşıl otlar toplusuna
Xayır, xayır! Çiçək solur, otlar yerdə tapdanır,
Fəqət bizim bayrağımız yucaları pək sevir,
Yıldızlardan, hilaldan da yüksəklərə fırlanır.*

¹ «Azərbaycan» qəz, 25 avqust 1919

² Yenə orada, 29 avqust 1919

Məhz bu ülviliyinin və müqəddəsliyinin nəticəsidir ki, onun kölgəsindəki (üzərindəki) ay da bu gözəli qucmaq, bağrına basmaq üçün əyilib. Şair bu qucaqlaşmanın özündə də bir şəfqət, bir müqəddəslik və paklıq görür:

*Kölgəsində Ay əgilib bu gözəli qucmada,
Qucaşaraq sevdigimlə yüksəklərə uçmada.
Şu görünüş bir ananın şəfqətinə oxşayır,
Düşündükcə tuyğularımı, vicdanımı oxşayır.*

Aşiq onun ruhunu, vicdanını oxşayan həmin ideal yüksəkliyin mahiyyətini, rənglərin, ay və ulduzların bir yerə toplanmalarını, onların bu «qurultay»larının niyyətini açmağa çalışaraq belə qənaətə gəlir ki:

Bu Ay, Yıldız, boyaların qurultayı nə demək?

Bizcə, böylə söyləmək:

Bu gög boya gög moğuldan qalmış bir türk nişanı,

Bir türk oğlu olmalı.

Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan inamı,

Yürəklərə dolmalı.

*Səkkiz uclu şu yildızda səkkiz hərflə «Od yurdu».**

Əsarətin gecəsindən fürsət bulmuş quş kibi

Səhralara uçmuşdur.

Şu hilalda türk bilgisi düzgün sevgi nişanı

Yurdumuzu qucmuşdur.

Demək, bayraqdakı rənglər öz «qurultay»larında türk-lüyümüzün əlaməti, islamın ürəklərə hakim kəsilməli olan sarsılmaz inamıdırsa, səkkiz guşəli ulduzla onu qucaqlayan hilal, ay od yurdunun azadlıq eşqinin və türk milli təfəkkürünün dünyəvi bilikləri mənimsəyən işıqlı zəkasının ifadəçisidir. Bütün bunlar aşiqi həm də ona görə məftun edir ki, onlar bizim mənəviyyatımıza yad olmayıb, özündə türk milli şüurunun ürəklərdə bəslədiyi azadlıq və

* Od yurdu sözü ərəb əlifbası ilə (ي د ي ز د) səkkiz hərfdən ibarətdir.

istiqlaliyyət idealının rəmzlərini birləşdirmişlər. Gördüklərindən gəldiyi qənaət əşiqdə belə bir arzusunun baş qaldırmasına səbəb olur:

*Allah, əməllərim edib şu bayrağa intiqal,
Birər-birər toğru olmuş, bir ad almış istiqlal.
Yürəgimdə bir dilək var, o da doğru kəsilsin,
O gün olsun, bir gök bayraq Turan üstə açilsin.*

Əhməd Cavadın «Milli bayrağımıza!»¹ şerində də söhbət üçrəngli bayraqdan, onun Quzğun dəniz vasitəsilə yara – Türkünistan ellərinə ərmişən göndərilməsindən gedir. Bu bayraq vətəndaş şairin başına dövlət quşu tək qonmuş, onu xoşbəxt etmişdir. Qəhrəman bu səadətdən göz yaşlarını həm də ona görə saxlaya bilmir ki, onun bayrağının rəngi milli – tarixi yaddaşımızın yatmış genetik kodlarını ehtizaza gətirir. Çünki onun rəngləri soyetnik bağlarımızdan gəlir. Əlbəttə, «Qoynunda Allahın yıldızı» Ayın köksünə sığınan belə bir bayrağın kölgəsi düşən yer – vətən torpağı səcdəyə layiqdir.

*Qazı xan soyundan aldığı rəngi
Qucamış Elxanla müsəlman bəki
Elxanın övladı, dinin dirəyi,
Gətirdin könlümə səfa, bayrağım!*

*Köksümdə tufanlar gəldim iləri,
Öpdüm kölgən düşən mübarək yeri.
Allahın yıldızı o gözəl pəri,
Sığınmış qoynunda Aya, bayrağım!*

Milli bayrağın müqqədəs bir ülviyyət simvoluna çevrilib təkə Azərbaycanca deyil, eyni zamanda bütövlükdə türk dünyasında tanınaraq sevlməsi arzusu təkə

¹ «İstiqlal». 1918.28-05.1919. Cümhuriyyətimizin bir illik dövr istiqlalı münasibətilə təlif edilmiş məcmuə. Bakı, 1919, səh.4.

ayrı-ayrı fərdlərin üreyindən keçməyib, bütövlükdə xalqın öz soykökünə qayıdışının, həmin söykök ətrafında sıx birləşmək cəhdinin nəticəsidir. Bu arzusunun arxasında bir vətəndaş narahatlığı da duyulur. Bütövlükdə Türan ellərinin istiqlalı və birliyi arzusundan doğan həmin həsrət və narahatlığı Cəfər Cabbarzadə «Məhəmmədzadə Mirzəbala qardaşıma töhfə» kimi yazdığı «Salam»¹ şeirində belə ifadə edir:

*Əməl quşu şərqə doğru uçarkən,
Gündoğuşda murad suyu içərkən,
Sabah yeli Altundağdan keçərkən,
Turan ellərinə salam söyləyin.*

*...İntizar gözlərdən Xəzər doğuldu,
Həsrət yürəgimiz Yanardağ oldu,
Dillərimiz Turan deyə yoruldu,
Turan ellərinə salam söyləyin.*

Aşıqın öz yarına yetirmək istədiyi yaylığın əlamətlərinə diqqət yetirdikdə bu intizar gözlərin, həsrətli ürəklərin arzusunun azadlıq və istiqlaliyyət, özü də ümumtürk istiqlaliyyəti olduğu daha aydın nəzərə çarpır. Belə ki, əslində bu yaylıq ulduzlu, göy taclı, üstü ayparalı al bayraqdır:

*Yıldızlı bəz, gök tac, üstü aypara,
Bir al yaylıq verim, yetirin yara,
Durnalar, durnalar, bizdən dübara
Turan ellərinə salam söyləyin.*

Bu həsrət şairin öz yurduna olan məhəbbət və bağlılığından, onu azad və abad görmək istəyindən güc alır. Müəllif başa düşür ki, Azərbaycan istiqlalının möhkəmliyi və əbədiliyi bütövlükdə Turan ellərinin azad və

¹ «İstiqlal» qəz., ? şubat (fevral) 1920

yekdil olmasından çox asılıdır. Bununla bərabər o, öz ölkəsinin — Azərbaycanın yer üzərində olan çəkisinin bənzərsizliyi, sərvətinin bolluğu, «Yanardağ»larından coşub-çağlayan alovuna bir çox ellərin tapınaraq ziyarətə gəlmələrini, bu yurdun qibləgaha, səcdəgaha çevrilə biləcək qədər müqəddəs olmasını və vaxtilə azad yaşadığını «Sevimli ölkəm»¹ şerində nəzərə çatdırdıqdan sonra belə bir cəhəti xüsusi vurğulamağı da lazım bilir ki:

*Əpbəğindən qızlar çadır akərlər.
Ölkələrin azad görmək dilərlər,
Bu yerləri bütün ellər sevarlar,
Yalnız bizdə gözləri var ölkəmin.*

Şairin vətəndaş qəlbini iftixar hissi ilə döyündürən də çoxlarının gözü olan «Bu rəngin və zəngin» (M.Hadi) ölkənin yalnız bizdə — Azərbaycan türklərində gözü olması, yalnız bizə məxsusluğudur. Odur ki, belə bir ölkə hər birimiz üçün sevimli, sevimli olmalıdır. Moğul nişanlı, islam inamlı, türk zəkalı, od qüdrətli, mələk qanadı qədər ülvi, müqəddəs rəmzləri, dövlətçilik atributları olub, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik cənnətməkan, azad bir ölkə, sevgili Vətənə hər birimizdə dərin sahiblik hissi olmalıdır. Bu hiss və duyğu Vətənin qorunması, abadlaşdırılması və xalqın firavanlığı kimi müqəddəs əməllərə qida verməli, onları mayalandırmalıdır. Cəfər Cabbarlının nəzərdən keçirdiyimiz şerlərini oxucularına, soydaşlarına bu amal və ideyaları təlqin etmək istəyi birləşdirir.

1919-cu ilin axırları, 20-ci ilin əvvəllərində türk dünyasının, o cümlədən Türkiyənin başı üstündə dolanan qara buludların kölgəsi Azərbaycan şairlərinin ilham

¹ «Azərbaycan» qəz., 20 kanuni-sani 1919; *Qeyd*: Cəfər Cabbarlının bu şeri onun kitablarına «Ölkəm» adı ilə düşmüş və məşhurlaşmışdır.

pərisinin üzərinə də düşür. Həmin kölgənin təsirindən doğan həsrətli, intizarlı, bir qədər də imdadlı notları C.Cabbarlının yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz «Salam» şeirində də gördük. Əhməd Cavadın «İstanbul»¹ şeri isə tamamilə bu mövzuya həsr edilib.

Şair öz sevgilisinin yad əllər pəncəsində həsrətli gözlərindən qanlı yaş axıtması xəbərini eşitdiyini belə xəbər verir:

*Bən sevdiğim mərmər sinəli yarı
Deyirlər, qoyununda yabançı əl var.
Baxıb üföqlərə, uzaq yollara
Ağlarmış mavi gözlər axşamlar!
Ah, ey solğun üzlü dalğın İstanbul!
Mavi gözlərin pək bayğın İstanbul!*

Eşitdiyi xəbərin doğurduğu ahın alovu şairi həm də ona görə bərk qarsıyır ki, o, öz istəklisinin köməyinə çatmaqda acizdir. Aşiqin əl-qolunu bağlayan, onun qarşısını kəsən keçilməz siyasi sədlərdir. Bu siyasi sədlər qarşısında ümidsizliyə qapılan aşiqin dərd yükünün ağırlığı şeirin misralarına belə çökür:

*Bu qəlbimdən qopan hər yanıq fəryad
Çəkdiğim dərdlərin tərcümanımı
Yoxmudur kimsədən könlümə «imdad»,
Bu bəxtsiz sevdamin son məqamımı
Ah, ey solğun üzlü, dalğın İstanbul,
Mavi gözlərin pək bayğın İstanbul.*

Bu kədərin ağırlığı altında inləyən vətəndaş şair son məqamda özünü tanrıya tutub ondan azadlıq və istiqlal nəğmələrinin şaqraq melodiylarını çalan könül sazının incə telini qırmasının, bununla da Turan elini yasa qorq etməsinin səbəblərini soruşur:

¹ «İstiqlal» qəz., 12 nisan (aprel) 1919.

*Yarab, bilməzmidin qəlbimi sən də
Ki, qırdın sazımın canlı telini!
Doğurkən yeni bir ümid bəndə,
Neyçün məyus etdin Turan elini?!
Ah, ey solğun üzli, dalgın İstanbul!
Mavi gözlərin pək baygın İstanbul!*

Turan ellərinin yadlar pəncəsində çırpınması xəbərinin doğurduğu dərin vətəndaş kədəri və bu bələdan qurtulmaq üçün yollar aranması cəhdi Abdulla Şaiqin «Araz»dan «Turan»a¹ şerində də əsas xətdir. Bu şerdə də aşiq öz sevgilisinin ətrafını qara quzğunların alaraq, başlarını onun dizinə söykəməsi xəbərindən sarsılıb. Onun qəlbini parçalayan sevgilisinin ümitsizlik girdabında «gözlərindən inci kimi yaşlar axıdıb, bərələnmiş gül kibi gündən-günə solmasıdır.» Şair vəziyyətdən yeganə çıxış yolunu türk oğlunun öz əlində, öz qüdrətinin gücündə görür. Təsədüfi deyil ki, yadlar pəncəsində inləyən gözəl də inilti ilə soruşur ki, Türk dünyasında, Turan elində mənə qurtaracaq bir ər yoxdurmu? Bu gözəlin yeganə sevgilisi onun halalca nişanlı olduğu türk oğludur. Ona görə belə nalə çəkir:

*Nərdə o türk nişanlım, o qoç igid qəhrəmanımə
Yolunu pək gözlədim, yol ver ona, Yaradan!
Yel atına binsin də, gəlsin bəni qurtarsın.
Sevmədigim şu xain başları həp qoparsın.
Şu sehirli tilsimi qırsın namus eşqinə,
Quruntulu bir kədər çökmüş Turan elinə.*

Bu acı xəbər «Araz»ın vasitəsilə «Kür»ə, oradan da hər ikisinin səyi ilə coşğun dənizə çatdırılır. Coşğun dəniz eşitdiklərindən qəzəblənərək ildırım kimi çaxır, onun kipriklərində şimşəklər oynasır və Turan ellərini saran dalgalar bütün əngəlləri aradan qaldırır. Sehrli divlərə yedikləri nə varsa qusdurulur.

¹ «Qurtuluş» məcmuəsi. 1920, № 2, s.6-7

Turan elində əmin-amanlıq bərpa ediləndən sonra dəniz ancaq ləpələrlə oynadır. Onun göbəyində zümrüd bir ada, adanın ortasında isə altun kərpicli bir köşk görünür. Şər belə bir romantik sonluqla qurtarır:

*Köşkün qarşı tərəfi qızıl alma bağıdır,
Ayaq bassa daş olur, hər kəs ora yağdır.
Qızıl alma bağında gəzər dünya gözəli,
Gülər coşğun sevinclə türkün əlində əli.*

Göründüyü kimi, şair Turan ellərinin simvolu olan dünya gözəlinin divlərin əlindən xilasının real yollarını tapa bilməyib, onun əlini türk oğlunun əlinə özünün romantik şair dünyasının vasitəsi, bu romantikanın sehrli gücü ilə verir. Turan ellərinin işıqlı sabahı, türk gözəlinin azadlıq və istiqlaliyyətinin romantik bədii əksi Abdulla Şaiqin şair-vətəndaş idealının bəşərililiyindən, nəhayətsizliyindən və nurlu sabaha, Türk dünyasının azadlıq və səadətinə dərin inamından güc alır. Lakin ictimai-bədii və poetik fikir vəziyyətdən çıxış yolunu daha çox realıqda axtarırdı.

Ümumiyyətlə, dövrün poeziyasında getdikcə poetik idealın ünvanı konkretləşməklə bərabər, göründüyü kimi, hadisələrin gedişinə uyğun olaraq poeziya rübabı gah qayğılı və kədərli, gah da mübariz, döyüşkən notlarda səslənir. Məsələn, əgər Um Gülsümün «Bir qız üçün»¹ şerində sanki açmadan solan bahar çiçəyinin «Qan verən yarasını bağlayan tapılmadığı» üçün onun baharından əvvəl xəzan gəlir. Gözəlin bu talesizliyindən gələn ağlar görkəmi belə təsvir olunur.

*Neyçin o gözlərdən matəm oxunur,
Titrək dodaqlarda şəkli bulunur?
Neyçin gülüşündə giryə duyulur?*

¹ «Qurtuluş» məcmuəsi, 20 nisan 1920, №2, s.10

O məsum ruhunu oxşayan yoxmu?

Şu öksüz eşqini bir duyan yoxmu?

Buradakı lirizm fərdlikdən çıxaraq, ictimai mahiyyət kəsb edir. Şerin yazılıb çap olunduğu dövrdə – aprel 1920-ci ildə Azərbaycanda cərəyan edən tarixi və siyasi proseslərin yada salınması fikrimizə əsasdır.

C.Cabbarlının «Yaşamaq»¹ şerində də lirik qəhrəmanın əndişə, iradə və ümid dolu çırpıntıları ilə rastlaşırıq; Çünki qəhrəmanın ümid ulduzu ondan uzaqlaşmaqda, dünyasını zülmət və zəhərli bayquş səsi sarmaqdadır. Odur ki, o, özünə ölüm diləyib, çıxış yolunu intiharda, əbədi uyquda görür. Lakin onun böhranlı anlarında ümid ulduzu parlayıb «fəzayi - xülyadan gülümsəyir». Bütün bunlar qəhrəmanın yorğun bədəninə qüvvət, ruhuna qida verir. Ona görə də ürəyi «bir vüsaladək yaşmaq» – deyə işıqlı, nürlü xəyala doğru qoşur...

Əliyusifin «Qarabağ xainlərinə»² müraciətlə yazdığı şerdə oxucunun gözü qarşısında «Azəri tacının ön şəşədar əlması», M.P.Vaqifin, Abdulla bəy Asinin türbəsi və mədfəni, şer, nəغمə məkanı, yeraltı və yerüstü sərvəti, saf havası ilə «qiymətli, fəzilətli bir ölkə Qarabağ» canlanır. Şair üzünü bu «almaz çöhrəni tutan səngə», «dağlarda gəzən tif sihrəngə» — erməni qəsbkarlarına, «əlləri»ni və «xəncərini qanla yuyan qarətکار» tutaraq onları təhdidlə geri çəkilməyə çağırır, xəbərdarlıq edir ki, «heç oyanmazmı məgər zənn ediyorsan uyuyan?».

Cəlal Sahirin «Qafqaz türküsü»³ şerində isə Qafqaz oğulları, Türk övladları oyanıb vətənin yağı tapdığından azad edilməsi uğrunda döyüşə atılmağa bu cür səslənir:

...Gözəl Qafqas, yetər bu yas uyğusu, oyan;

Bənizin solmuş, düşmənlərin qanıla boyan

¹ «Qurtuluş» məcmuəsi, 20 nisan 1920, № 2, s.14-15, Cəfər Cabbarlı. Ədirnə fəthi. Bakı, Elm, 1996, s. 153-154.

² «Qurtuluş», 20 nisan 1920, № 2, s.1.

³ Yenə orada.

*Bayraq kibi qırmızı ol, günəş kibi yan!
Sarıl türkün gətirdigi parlaq hilala,
Səni onun hicranımı qoydu bu halə*

Şair arzulayır ki, türk ərleri Qafqazı, Qarabağı yağı əlindən qurtarmaq üçün qılınca bərk əllə qoşsun. «Tanrı isə bu əsarətli, həqiranə hala nəhayət, son verib, Qafqazı gözəl hilala çapıq qovuşdursun».

Göründüyü kimi, tarixin ən ağır sınaqlarında belə ictimai-bədii düşüncədə ümummilli qürur və nikbinlik, döyüşkənlik, əyilməzlik və s. aparıcı leytmotivlər olur. Bunu qazaxlı Aşiq İsrəfilin «Dağlar»¹, Dərdli Şairin «Yürəklər»² və başqa şeirlərində qabarıqlığı ilə görmək olur. Dərdli Şair öz oxucusuna belə bir fikri, ideyanı təlqin etməyə çalışır ki:

*Kövşək sinir, qorxaq yüz,
Əsirliyin payıdır!
Satma gözəl yurdunu,
O, cənnətin tayıdır!*

*Könül vermə yada sən!
Çeynənirkən vətənin,
Unutma ki, dünyanın
Çox yarası düşmənin.*

Şair öz qəhrəmanını quru, boş şüarlara uymaqdansa, sağlam qollarla Vətəni qorumağa çağırır. Çünki şüarlar onu boğaraq əlini işdən soyudar. Şərdə vətən oğluna başını uca tutmaq tövsiyə olunur. Ona görə ki, «onun tutduğu yol haqq yoludur, doğrudur. Doğru yolun yad əllərlə əyilib murdarlanmasına isə heç cürə yol vermək olmaz».

¹ «Azərbaycan» qəz., 15 sentyabr 1919

² «İstiqlal» qəz., ? şubat 1920

*Sevgiğin telinə,
Qoyma bir yad sarılsın
Onun incə belinə.*

Bu hiss əsil türk milli təfəkkürünün məhsuludur. Həmin təfəkkürün dərin inamına görə ağır, fırtınalı anlar tezliklə ötüşərək, səma aydınlaşacaqdır:

*Unutma ki, ötər-gedər
Dənizdəki fırtına.
Sahillərə çarpışan
Dalğalardan sorsana!*

Məhz bu sevgi və inam türk, Azərbaycan milli təfəkküründən qorxaqlıq, ümitsizlik hissini uzaqlaşdıraraq, onun nikbinliyini və yenilməzliyini, əyilməzliyini mayalandırır. Ən çətin anlarda belə ürəyinin təpərini itirməyən Vətən oğlu özündə lirik duyğulara dalmaq üçün də güc tapır. Əliyusifin «Öpər kim bilir, bəlkə bir xülya»¹ şeirinin qəhrəmanı sevgilisinin «çözülmüş, dağılmış, ipək saçlar»ının onun ruhunda yaratdığı ehtizazı belə vəsf edir:

*Qayıqdan əyl, zülfünü tök suya
Düşün öylə asudə dal uyquya.
Öpər, kim bilir, bəlkə bir xülya
Çözülmüş, dağılmış, ipək saçları.*

Aşıqın sevgilisi dənizdədir. Bundan sevinib cüşə gələn dalğaların hər biri həmin gözəlin telini öpmək həsrəti ilə ona doğru can atır. O rəqs edən, oynaq sevdalını tutmaq üçün ən kiçik ləpələr belə qayığın təknəsini aramsızcasına döyəcəkdir:

*Kiçik dalğalar çırpılır təknəyə,
O sevdayi-rəqsani tutsun deyə.*

¹ «Azərbaycan» qəz., 10 avqust 1919.

*Gəlir, can atır, səy edir görməyə
Çözülmüş, dağılmış, ipək saçları.*

Şərdə təsvir olunan romantik xəyallar, ülvî duyğular dünyası oxucuya nəvaziş dolu bir rahatlıq gətirir.

Cəfər Cabbarlının «Dün o gözlərdə»¹ şerində isə lirik qəhrəman öz sevgilisinin üzüdnüklüyündən şikayətlənir. Aşiqin qəlbini parçalayan dünənki saflıq, səmimiyyət və sevginin bu gün yalanla, riyə dolu hiylə ilə əvəz edilməsidir. Odur ki, ürəkdağlayıcı bir nalə çəkir ki:

*Nərdədir gördüyüm səmimiyyət,
Niyə, yavrum, riyayə çevrildi?!*

Bu təsvirlər lirik qəhrəmanın qəlbini saflığını, sevgisinin pak və ülviliyini qabarıq şəkildə əks etdirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1919-cu il sentyabrın 15-də Bakının azad olunmasının bir illiyi təntənə ilə qeyd edilmişdi. Həmin gün xalq onun bu xoş günü uğrunda canından keçən türk və azərbaycanlı şəhidlərin də məzarını ziyarət edərək orada odlu çıxışlar etmişdilər. «Yaşıl qələm» ədəbi dərnəyi tərəfindən çıxış edən gənc şair Əhməd Cavad² bildirmişdi ki, o və qələmdaşları ilhamlarının bütün gücünü bundan sonra da xalqın ürəyində azadlıq və istiqlaliyyət abidəsinin daha əzəmətlə ucalmasına, bu inamın güclənib rəvnəqlənməsinə sərf edəcəklər.

Keçirilən bayram tədbirləri və cəmiyyət həyatında baş verən ictimai-milli və mənəvi prosesləri, qarşıda duran gələcək vəzifələri təhlil edən M.Ə.Rəsulzadə «Qurtuluş günü»³ məqaləsində yazırdı:

¹ «Qurtuluş» məcmuəsi, 1 nisan 1920, №1: s.10; Cəfər Cabbarlı. Ədirnə fəthi. Toplayanı, tərtib edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi filologiya elmləri namizədi Asif Rüstəmli. Bakı, Elm, 1996, s.153.

² Bax: «Azərbaycan» qəz., 17 eylul (sentyabr) 1919

³ Yəne orada, 18 eylul 1919

«Mətbuatın, ədəbiyyatın millətin qəlbində milliyyət və istiqlal toxumu saçan bir əməl olduğu məlumdur. Fəqət indi anlayırıq ki, bir alay əsgərin milli nəğmələrlə ötərək bir dəfəlik keçisi mətbuatın on sənəlik propaqandasından əhali üzərinə daha böyük bir təsir buraxır.

Gənc şairimiz (Əhməd Cavadı işarədir — A.B.) şühədanın məzarı üzərində əhd ediyordu ki, kəndi nəşidlərlə ədib və mühərrirlərimiz millətin yurəklərində abidələr tikəcək. Şühədayı unutmayacaqlardır.

Öz cümhuriyyətində öz əsgərlərinin rəsm-keçidini, öz hökuməti, öz rəcali vasitəsilə qəbul edən, öz ordusunun öz cənəraları, öz zabit və öz nəfərlərindən təşkil etdiyini xalq bir yıl əvvəl yəs və hərmənalarla basıq olan qəlbi bu yıl o qədər açılmış ki, ruhunun tərcümanı olan şairlər artıq qəsiq degil, fəsih və bəliğ bir lisanla ona qarşı ərzi-əfkar edə bilirlər.

Əvvət, ey millətin lisanül-qeybi olan şairlər, ədiblər, millətin əməllərini, ülvi niyyət və məqsədlərini oxşayınız, kəndisinə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hürriyyət eşqi təlqin ediniz. Gənc ordumuz bu ülvi toxumların saçılacağı yurdumuzu qoruyacaq, o böyük duyğuların zərfini təşkil edən köksləri qabardıqca qabardacaqdır».

Təhlilə cəlb etdiyimiz bədii nümunələrə, onlardan gəldiyimiz qənaətlərə əsasən demək olar ki, şairlərimiz öhdələrinə düşən ictimai-sosial və milli-mənəvi problemlərin poetik əksinin öhdəsindən lazımınca gəlməyə çalışaraq məqsədlərinə, əsasən, çatmışlar. Belə ki, bu dövrdə əsas məqsəd xalqın milli özünüdərkini möhkəmlətmək, onun milli mənlilik şüurunun formalaşmasını düzgün istiqamətə yönəltmək, xalqda torpağa, vətənə sahiblik hissi tərbiyə etməklə bərabər, onun milli-tarixi yaddaşını, genetik əlaqə və bağlarını daim oyaq saxlamaq, istiqlaliyyətimizin və dövlətçiliyimizin qədrşünaslıqla qorunub saxlanmasına və möhkəmləndirilməsinə xalqı səfərbər etmək və sairə yanaşı, ümumtürk dünyasının formalaş-

ması və onun möhkəmləndirilməsi məsələləri də dövrün poeziyasını düşündürən problemlərdən idi.

Müşahidələr cümhuriyyət dövründə milli poeziyamızın qarşısında duran vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəldiyini təsdiq edir. O da maraqlıdır ki, poeziyada ictimai eybəcərliklərin tənqidinə bu illərdə, demək olar ki, rast gəlinmir. Yalnız ümumi xarakterli tənqidi ruh olan bir-iki təziyanə və Əliqulu Qəmküsarin «Ələman» şerini göstərmək mümkündür ki, bunlar da deryada damla timsalındadır. Əliqulu Qəmküsarin «İngiltərə» şeri beynəlxalq imperalizmə qarşı yönəlmişdisə, «Ələman»ın düzgün mövqedən yazılmadığını zaman təsdiq etdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası dövrünün poeziyası, ümumən ictimai-bədii fikri bütün diqqəti cümhuriyyətimizin, xalqın gələcəyə inamının möhkəmləndirilməsi problemlərinə yönəltdiyi üçün (bu da zamanın tələbindən irəli gəlirdi) sosial məsələlərin işıqlandırılması işi arxa planda qalırdı. Dövr o qədər məsuliyyətli və gərgin idi ki, şair və yazıçılarımız ancaq gündəlik hadisələrə operativ şəkildə diqqət yetirməyə səfərbər olunmuşdular. Hələ ədəbiyyatın aydın və köklü fəaliyyət proqramı müəyyənləşməmişdi. Bunun üçün ədəbi-ictimai fikrə müəyyən vaxt və imkan lazım idi ki, o da hələlik mümkün deyildi. Ancaq həmin məsələ, yəni yeni qurulan həyatın ruhuna uyğun iri həcmli, həm də milli-ictimai baxımdan daha aydın ideya istiqamətli əsərlərin hələ meydana yoxluğu faktından doğan narahatlıq mövcud idi. Mirzəbala Məhəmmədzadənin «Yeni həyata doğru»¹ məqaləsindən gətirdiyimiz aşağıdakı giley və narahatlıq da bunu təsdiq edir. O, ədəbiyyatda yeni dövrün ruhunu hərtərəfli və aydın ideya-bədii istiqamətdə əks etdirən ədəbi nümunələrin hələ yaranmadığından gileylənərək yazırdı:

¹ «İstiqlal» qəz., 14 şubat (fevral) 1920

ədəbiyyat səhnəmizə yeni əsr ruhlu bir kitab — roman atılmadı.

Teatro əlan xalqımızın yeganə toplanış yeridir. O da bir yenilik verməyir. Onda da yeni həyata doğru bir dəvət, bir tərpəniş yoxdur. Həmin köhnə tas, həmin əski hamamdır. »

Müəllifin vətəndaş narahatlığının nəsr və dramaturgiya, o cümlədən teatr sarıdan olması da göstərir ki, poeziya hər halda o biri janrlardan daha fəal olmaqla, yaradıcılıq axtarışları aparırdı....

II FƏSİL

NƏSR

Dövrün ictimai-siyasi, milli-mənəvi problemlərinin bədii əksində poeziya müəyyən operativliyə malik olsa da, bu işdə nəsrin spesifik imkanlarını inkar etmək olmaz. Milli nəsrimiz Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ictimai-milli-mənəvi problemlərin bədii əksi üçün öz imkanlarını səfərbər etməyə çalışırdı. Düzdür, o zaman dövrün ictimai-siyasi və milli-mənəvi problemlərinin bədii həllini özündə əks etdirən romanlar "meydana atılmadı" (Bu, əslində, birdən-birə bəlkə də mümkün deyildi. Vaxt və hadisələrin gedişi imkan versə idi, şübhəsiz, bu cür əsərlər yaranacaqdı.), lakin bədii nəsr təfəkkürü dövrün hadisələrinin mahiyyətinə nüfuz etməyə cəhd göstərir və hələlik bəzi "xırda-para" bədii nəsr nümunələrini "meydana atırdı". Həmin əsərlər əsasən kiçik hekayələrdən, özü də publisist ruhlu hekayələrdən ibarət idi ki, bunu da dövrün tələbində axtarmaq lazımdır; belə ki, hadisələrin sürətli və dəyişkən inkişafı zamanı lakoniklik; həm də publisist ruh və operativlik bədii ədəbiyyatdan da tələb olunurdu. Nəsr dövrün bu tələbi ilə hesablaşmaqla yanaşı, mövzu dairəsinin genişliyi qayğısına da qalırdı...

İctimai milli mənləşmə şüurunun təntənəsinin bədii əksini dövrün nəsrində də görürük. Özünü də bu nümunələrdə xalq milli ruhunun ifadəsi konkret detal üzərində cəmlənir. Belə ki, Azərbaycanda törədilən mart hadisələri zamanı xalqımızın verdiyi külli miqdarda maddi, fiziki və mənəvi itgilər içərisində milli istiqlaliyyətimizin qərarqahı olan binanın — tarixdə "İsmailiyyə" adı ilə məşhur olan və hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yerləşən binanın xalqımızın bədxahları tərəfindən yandırılması da var idi. Binaanın yandırılması bir yana, xalqımızın çörəyini yeyib, ona qənim kəsilənlər "İsmailiyyə"nin axırına çıxmaq üçün onun sökülməsinə çalışırdı.

külməsi adi haldır. Lakin burada söhbət adi yox, tarixi bir binadan getdiyi üçün ictimai-milli mahiyyət kəsb edir. Belə ki, xalqımızın ictimai-milli oyanış və mübarizə dövrünün bir növ qərargahı kimi xalq milli təfəkküründə o zaman müqəddəsləşən bu binanın məhv edilməsi düşmənlərə ona görə lazım idi ki, milli özünüdərk prosesi keçirən, milli azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparan azərbaycanlıların milli qürur simvolu məhv edilsin və xalqın azadlığa olan ümidi qırılsın. Ümitsiz xalqın isə bir yana çıxması, əlbəttə, müşğül işdir. Xalqın azadlıq və istiqlaliyyət simvolu kimi baxdığı bu binanı uçurtmaq istəyənlər məqsədlərinə çatmaq üçün binanın yaşayış üçün yararlılığı haqda rəy yaratmışdılar. Guya, onun uçması hər dəqiqə gözlənilir. "İsmailiyyə"nin Azərbaycan xalqının milli istiqlaliyyət və müstəqillik simvoluna çevrilməsinə səbəb isə bu binanın mövcudluğunun tarixən qısa bir dövründə xalq üçün dəyərli xidmətlər göstərməsi, ən əsas istiqlal məfkurəsinin, Milli Muxtariyyət fikrinin birinci dəfə bu binadan pərvazlanması idi. Çünki "İsmailiyyə" o zaman hökumət qərargahı olmuş, xalqın tarixi taleyində mühüm rol oynayan məsələlər bu binada həll edilmişdi. Nəticədə, xalq "İsmailiyyə"yə ümid dayağı kimi baxırdı. Odur ki, xalqın milli mənliliyinin vüsətinə hazırlanan bu qəsdə vətəndaş yazıçı — Seyid Hüseyn etinasız baxa bilməyərək öz yanıqlı və siyasi çağırış ruhlu harayını ucaldır...

Azərbaycanlılara hazırlanan bu qəsdin qarşısını almaq üçün Seyid Hüseyn "Həzin bir xatirə", "İsmailiyyə"¹ adlı bir hekayə yazır. Dərin lirizm, ictimai vətəndaşlıq duyğusunun gücü və publisistik ruhu ilə seçilən bu hekayə "İsmailiyyə"nin keçdiyi tarixi yolun bədii salnaməsidir. Yazıçının ruhunu ehtizaza gətirib bu hekayənin meydana çıxmasına səbəb isə, yuxarıda dediyimiz kimi, xalqımıza hazırlanan milli-mənəvi qəsdin ictimai-siyasi səbəb və kök-

¹ "Azərbaycan" qəz., 20,25 və 26 avqust 1919.

binanın sökülmesi və onun ağırlığını dərk etməsidir. Odur ki, binanın sökülmesi haqda qərar verildiyini biləndə yazıçının vətəndaş qəlbi özünə yer tapa bilmir:

"Keçən gecə həqir, fələkzədə, öksüz bir qızın saçları kibi hali-məşuşda bulunan pərişan odamda əgləşib "İsmailiyyə" binasına, o Azərbaycan millətinin hüriyyət və istiqlal uğrunda şəhid düşmüş qəhrəmanlar kibi düşmənin amansız qurşunlarına köksünü sipər edən binaya nəzər pəncərəyi açaraq onu seyr ediyor, düşünüyor, həm də onun dağıdılması haqqında olan axırıncı qərarı qəzetdə oxuyaraq düşünürdüm.

Bir dürlü bilməyirəm, səbəbini anlamayıram ki, bəni nə kibi şeylər, nə kibi əlaqələr "İsmailiyyə" binasına bağlayıb mərbut etmişdir ki, onun sökülüb dağılması fəqərəsi, onun yandırılıb xarabazara döndərilməsi qədər bəni mü-təəssir etmişdir. Düşünür, həm də fikirsiz, qayəsiz və mouzəsiz olaraq düşünürdüm. Xəyalım bir çox geri getmiş, bir çox xatirələr ilə məşğul olmuşdu. Nəzərimdə bir taqım rəngarəng şəkillər və mənzərələr tərsim edilirdi. Bən "İsmailiyyə" binasının çox da uzun olmayan tarixçəsini, 18-20 sənəlik bir həyatını, tərcümeyi-halını gözümün önündə təcəssüm etdiriyordum", — deyən müəllif "İsmailiyyə"nin yaranma tarixinə xəyalı səyahət edərək onun xalqa etdiyi xidmətləri həzin bir dillə təsvir edir. Vətəndaş yazıçıya görə, binanın xalq qarşısında etdiyi bir-birindən dəyərli xidmətlərindən ən qiymətli onun siyasi cərəyanlar meydanına çevrilərək, milli "istiqlaliyyət məfkurəsini, Azərbaycan qayəsini bir Ana kibi, məşfəq və mehriban bir Ana kibi ağuşunda, bəsləməsi", milli azadlıq mübarizəmizin tarixində əvəzsiz rol oynamasıdır. Bu haqda hekayədə oxuyuruq:

"İnqilabdan sonra "İsmailiyyə" binası siyasi cərəyanların mərkəzi oldu. Birinci Qafqaz müsəlman qurultayı orada açıldı. Birinci olaraq muxtariyyət və ədəmi-mərkəziyyət fikri orada meydana atıldı.

Bu tarixdən sonra bütün yığıncaqlar, siyasi müsahibələr, məruzələr həp orada olur, oxunur, dinləniyirdi.

İsmailiyyənin o kimsəyə baş əymək istəməyən möhtəşəm salonu bir çox tarixi vaxtların şahididir. Bir çox nətiqlərin nitqini onun yanıb daşları hələ də əks etdirməkdədir. Biz azərbaycanlılar "İsmailiyyə"də bir çox şad və qəmgin günlər keçirmişik. Müqəddəratımız haqqında övzədə bir çox məruzələr dinləmişik, gələcəgimiz barəsində bir çox qərarlar çıxarmışıq...

"İsmailiyyə"nin, bizim müqəddəs adını böhq qazanan o millət öyünün, o bizim siyasi fikirlərimizi, istiqlaliyyət məfkurəsini, Azərbaycan qayəsini bir Ana kibi, məşfəq və mehriban bir Ana kibi ağuşunda, qəlbində bəsləyən dilbəranə binası, məhrəmi - əsrarımız olan divarları martın (1918-ci il mart hadisələrində — A.B.) fəci günlərində bir çox düşmən qurşuna köks gərmişdi".

Demək, "İsmailiyyə" Azərbaycan xalqının ən ülvi, bəşəri duyğularını, arzu və əməllərini şəfqətli bir ana kimi qoynunda əzizlədiyinə görə millətimiz üçün həmin ideallar qədər ulu və müqəddəsdir. Milli düşmənlərimiz isə məhz bu müqəddəsliyi və ululuğu məhv edərək xalqımızın azadlıq və istiqlaliyyətə olan inam və əqidələrini torpağa gömmək istəyirdilər. Bunu sanki "İsmailiyyə" də dərk edərək düşməni yandırmaq üçün qəzəbindən od saçır: "...Xalqda doğan muxtariyyət fikrini əbədiyə basmaq üçün bu fikrə pərvəriş verən İsmailiyyənin edamına qərar verilmiş, ona düşmən əli ilə od vurulmuşdu. Bu kərrə İsmailiyyə qəzəbindən atəş püskürür, düşməni yaxmaq istəyirdi".

Lakin düşmən elə düşməndir. Ona görə ondan hər cür əzazillik gözləmək olar və bu, təbiidir. Ancaq zərbə özününkü tərəfindən endiriləndə daha dözülməz olur. Odur ki, "İsmailiyyə"nin yandırılmasında digər milli partiyaların da nadancasına rolunu görmək hər şeydən ağırdır. Həmin ağırlıq hər bir namuslu vətəndaşın ürəyini sıxır, amansızlıqla əzir. Çünki milli hiss və duyğudan, milli

mənlik şüur və qürurundan məhrumluğu ilə barsızlığa düçar edilən bu cür saxta beynəlmiləlçi sosialistlər öz bədnam əməlləri ilə anlamadan düşmən dəyirmanına su tökərək mənsub olduqları xalqı siyasi və milli faciəyə sürükləyirdilər. Sanki xalqın gələcək milli faciəsi bu xəyanətdən, bu özünübaltalamadan başlayırdı. Ona görə hekayənin sonluğu son dərəcə həyəcanlı və dərin vətəndaş narahatlığı ilə dolu çağırış notları ilə bitir:

"Ey bakılı qardaş, ey azərbaycanlı vətəndaş, niyə dayanıb baxıyorsan? Qoş! İsmailiyyənin, hər vaxt böyük salonunda öz gələcəgin üçün gün ağladığın "İsmailiyyə"nin qarşısına gəl. Onu səndən ayırırlar. Onu lüzumsuz bir meyt kibi dəfn edirlər. Həm də sənin gözüyün qabağında dəfn edirlər. Halbuki, onun məhzun gözləri səni gözləyir, sənin həsrətini çəkir. Son kərrə olmaq üzrə get, ona, o müqəddəs binaya, o Azərbaycan bayrağını yuxarı qaldıran binaya doyunca bir tamaşa et. Çünki bir daha onu görmək sənə müyəssər olmayacaqdır. Çünki onu sökür, dağıdır-lar".

Bu çağırış həm də ona görə qiymətlidir ki, xalq, milli iftixarına sadəcə tamaşa etməyə yox, öz milli qürurunun müdafiəsinə səslənir. Çünki xalq təxəyyülündə milli azadlıq simvolu kimi müqəddəsləşən İsmailiyyənin qorunması mahiyyətə milli istiqlaliyyət duyğusunun xilas deməkdir.

Maraqlıdır ki, Seyid Hüseynin "Həzin bir xatirə". "İsmailiyyə" adlı bu hekayəsindən sonra "Yaşıl qələm" ədəbi dərnəyi "İsmailiyyə" müsabiqəsi elan edərək¹ bu mövzuda, Azərbaycan sancağına həsr olunan bir neçə poetik əsərin də üzə çıxmasına nail olur. Nəticədə, görünür, həm də bədii sözün təsiri ilə əsas məqsədə nail olaraq İsmailiyyənin, onun təmsalında azərbaycanlıların azadlıq və milli istiqlaliyyət duyğularının qırılmasının qarşısı alınır. "İsmailiyyə" hal-hazırda öz əzəməti və vüqarı, möhtə-

¹ Bax: "Azərbaycan" qəz., 23 eylul (sentyabr) 1919.

şəmliyi və ulviyi ilə durduğu kimi, Azərbaycan xalqının da milli istiqlaliyyət, milli müstəqillik duyğusu getdikcə daha dolğun və əlvan keyfiyyətlər kəsb etməkdədir...

Seyid Hüseyn 1920-ci ildə bu mövzuya yenidən qayıdaraq "İsmailiyə"¹ adlı ikinci bir xatirə-hekayə yazmışdır. Ancaq budəfəki "İsmailiyyə" Azərbaycanın istiqlaliyyət məfkurəsini öz qoynunda bəsləyib, "Azərbaycan bayrağını yuxarı qaldıran" həmin binanın uçuruma yuvarlanması cəhdinin qarşısının alınmasından doğan sevinc və iftixar hissindən yaranmışdır. Odur ki, hekayədə qələbə təntənəsinin doğurduğu qürur və işıqlı sabaha, xoşbəxt gələcəyə olan güclü inam hakimdir. Eyni zamanda həmin yazıda da "İsmailiyyə" binasının xaincəsinə və alçaq niyyətlə yandırıldığı və bundan doğan vətəndaş qəzəb və narahatlığı qabarqlığı ilə duyulmaqdadır. Qanlı mart hadisələri və xəyanətlərindən sonra İsmailiyyənin pərişan vəziyyətini yarıqlı bir dildə qələmə alan S.Hüseyn öz düşüncə və qənaətlərini, qəzəb və hiddətini belə ifadə edir:

"Gözlərimə inanmaq istəməyirdim. "İsmailiyyə", o milli əməllərimizin doğulduğu yer, o möhtəşəm bina, o Azərbaycan fikrini, Azərbaycan hüriyyəti və istiqlaliyyəti məfkurəsini bir Ana kibi bəsləyib tərbiyə verən, millət arasında nəşr edən mərkəz. O gözəl və sevimli bina qəzəbli, həm də xəyanət nəticəsi olaraq məcburiyyətdən dolayı qəzəbli bir qəhrəman kibi ərzi-vücud etməkdə, ona tamaşa edənlərə kinli-kinli baxmaqda idi".

Buradan bir daha aydın olur ki, "İsmailiyyə"nin taleyi ilə əlaqədar narahatlıq, sadəcə olaraq bir binanın uçurulub-uçurulmamasından irəli gəlmir. Bu narahatlığın kökü milli və bəşəri duyğulardan qidalanır. Ona görə də qələbə çalır. Bu uğuru S.Hüseyn iftixar hissi ilə belə təqdim edir: "... Tək bir həqiqət işin hər tərəfini bana kəşf etdi. Bənim bu xüsusdakı məruzələrim dışarı çıx...xatalıdır...başına uçar..." — deyib bəni oradan (İsmailiyyənin yanıq bina-

¹ "İstiqlal" qəz., 4 fevral 1920.

sının içərisindən — A.B.) kənara dəvət edən biganə hami xeyirxahımı sükuta məcbur etdi.

Bilmirsiniz, "İsmailiyyə"nin yandırılı bilmədiyini aləmə isbat edən bir həqiqət hansıdır?

Azərbaycan parlamanı üzərində üç rəngli və səkkiz guşə yıldızlı təmuc üçün Azərbaycan bayrağı".

"İsmailiyyə"nin qorunub saxlanması ilə nəticələnən həmin əsərlər bədii sözün düşməni üzərində qələbəsi idi. Bu qələbə milli özünüdərkdən, milli istiqlaliyyət, milli azadlıq duyğusundan qüvvət alan vətənpərvər yazıçılarımızın, bədii söz sənətimizin təntənəsi idi.

Milli şüurun, milli mənlilik duyğusu və qururunun, istiqlal və müstəqilliyə inamın bədii əksini "Hekayənəvis" imzalı əsərdə¹ də aydın görmək olur. "Azərbaycan" qəzetində "Həftə felyetonu" rubrikası ilə çıxan bu hekayədə təsvir olunur ki, Məşədi Murtuza öz evində kefi kök, damağı çağ çay içir. Bu zaman qapı açılır və Məşədi Murtuzanın ən yaxın arkadaşlarından olan Salman oğlu Süleyman gələrək, xəbər verir ki, bu günlərdə Denikin yüz min əsgərlə hücum edəcək. Hətta onun ayroplanları (təyyarələri) şəhərə bomba da atıb, lakin partlamayıb. Əsərdə göstərilir ki, Məşədi Murtuza siyasətlə maraqlanmır. Lakin bu xəbərdən təşvişə düşür. "... Çünki Salmanoğlunun cavablarından belə anlaşıldı ki, Denikin yüz min qoşun ilə gəlir, özü də həm qurudan və həm də sudan şəhəri topa tutub, bir dənə də evi sağ-salamat qoymayacaq və şəhəri alt-üst edəcəkdir. Qurudan hücum edib kişi, arvad, hər nə var hamını qılıncdan keçirəcəkdir və birini də diri buraxmayacaqdır. O cavablardan əz cümlə bu da məlum oldu ki, Denikin "Əyriplan"ları dünən şəhərin yanında uçuşmuşlar. Və hətta bomba dəxi salıbdırlar, ancaq Allahdan olan kimi açılmayıbdır".

¹ "Azərbaycan" qəz., 7 nəşrini -sani (noyabr) 1919. *Qeyd*: Əsər, "Hekayət" başlığı ilə çap olunub. Biz onu "Könüllü" adlandıрмаğı münasib bildik. (A.B.)

Bu şeylərin vanimə dolu xofu Məşədi Murtuzanın əl-ayağını boşaldır, boğazını qurudur və bir az əvvəl çıxan gur, amiranə səsini batırır. Rəngi-rufu qaçmaş halda Salman oğlu Süleymandan "fikrin nədir?" — deyə soruşur.

Hekayədə eşitdiyi bəd xəbərin təsiri ilə Məşədi Murtuzanın keçirdiyi psixoloji sarsıntı belə təsvir olunur;

"Bu sualın ("Fikrin nədir?" — sualının — A.B.) əqbin-cə qorxu iztirabilə sararmış olan bir üz, üzərində ucu nazılmış bir burun, yarımaçılmış ağız gah yas, gah ümid, gah xof, gah rica izhar edən iki dənə göz əlavə olaraq Salman oğlu Süleymana tərəf döndü."

Salman oğlu Süleyman Məşədi Murtuzanın sualına cavab olaraq, çıxış yolunu qaçmaqda görür. Lakin ötən (1918-ci il) mart hadisələrində qaçarkən necə əzablara düçar olduqlarını, neçə fiziki, iqtisadi və mənəvi sarsıntı-lara məruz qaldıqlarını xatırlayıb göz önünə gətirən Mur-tuza bu təklifə bir qədər tərəddüdlə yanaşaraq, qohumu Fərəclə görüşüb həqiqəti ondan öyrənməyi məsləhət bi-lir. Hər iki dost Fərəcin dalınca gedərkən küçədə ona rast gələrək eşitdiklərini vahimə ilə danışib, qaçmaq fikrində olduqlarını və bunun üçün onun fikrini öyrənmək istədik-lərini bildirir. Fərəc onların bu halına gülür. Onun gülüşü Məşədi Murtuzanı bir qədər toxdadır. Sanki gözləri açılan Məşədi Murtuza ətrafda həyatın normal axarı ilə getdiyini müşahidə edir:

"Konkaların biri gedib, biri gəlməkdə idi. Milisoner çiyində tüfəng dayanıb yanından keçən faytona baxırdı. Hammal divar dibində əyləşib hərdəm əsnəyirdi. Qərək, hər kəs öz işinə məşğul idi".

Hekayədə təsvir olunur ki, bu zaman onların hər üçü-nün diqqətini marş oxuya-oxuya nizami addımlarla irəlilə-yən əskərlər və onların arxası ilə gedən könüllülər dəstəsi cəlb edir.

Məşədi Murtuzanı "belə qəhrəman qoşunu olan adam qaçarmı?" — iradə ilə utandıran Fərəc onun sorgusuna ca-vab olaraq, könüllülərin və könüllülüyn funksiyasını izah

edir. Məşədi Murtuza fikrə gedir. Onun bu fikrə getməsinin nəticəsi olaraq, bir həftə sonra Məşədi Murtuzanı könüllülər sırasında görürük. Bu barədə hekayədə oxuyuruq:

"Bir həftə sonra idi ki, əskərlərimiz genə əqbincə könüllü dəstəsi dəmdar olaraq zikr oxuya-oxuya kəməli-nizamla küçədən keçirdilər. Bunlara bir inşirah qəlblə tamaşa edərkən könüllülərdən bir nəfər qara saqqallısı, ağzında "iləri, iləri, Azərbaycan əsgəri" zikrini mərdanə bir səslə oxuyan və addımlarını arkadaşlarınıninkinə uydurmağa çalışarkən diqqətimi cəlb etdi. Bu əsnada Fərəc mənə tərəf yan alıb: — Məşədi Murtuzaya bax, mərhəbə! — deyərək o gönüllünün Məşədi Murtuza olduğunu anladım. Məşədinin əynindəki əsgəri əlbəsinin onun ruhuna da böyük bir cəsarət vermiş olduğunu sifətindəki mərdanəlik əsərindən görmək olardı".

Obrazın ictimai-milli hərəkətə, istiqlal mübarizəmizin və milli müqəddəratımızın taleyinə əvvəlki səthi və qeyri-müəyyən münasibətdən, ictimai-siyasi və milli vətənpərvərlik duyğusunun son dərəcə zəifliyi ucbatından hər cür şayiəyə uyub vahimə içində sarsıntılar keçirməsindən könüllü əsgər səviyyəsinə yüksəlməsi Məşədi Murtuzanın milli oyanışı və milli özünüdərkindən irəli gələn, öz ləyaqətini, vətəninin şərəf və heysiyyətini müdafiəyə qalxması prosesinin ustalıqla təsviri hekayənin ideyasının açılmasına layiqincə xidmət edir. Məşədi Murtuzaların əvvəlki vahimə və fərariliklərinin cəsarət, vüqar və vətənpərvərliklə əvəz olunması milli istiqlaliyyətimizin əbədiyyətinə və vətənimizin yağı tapdağından azad olacağına inamımızı artırır. Çünki sosial-siyasi şüuru və milli təəssüb hissi möhkəm olub, öz ləyaqətini dərinləndirən dərindən dərk edən xalq yenilməz olur.

Təbii ki, hamının ideya-siyasi və milli-mənəvi inkişafı eyni səviyyədə olmur. Xalqın elə nümayəndələri də olur ki, ətrafında cərəyan edən hadisələrdən qətiyyənlə baş açmayaraq ona heç etina da göstərmir. Bu cür adamlar öz milli-mənəvi ətalətləri ilə ikraha və tənqiddə məruzdurlar

ki, "Ozü" imzalı "Babidir!..." adlı kiçik bir hekayənin də mövzusu budur.

Hekayədə göstərilir ki, bir dəstə adam Naxçıvanın N. kəndindən Məşhədə ziyarətə yola düşürlər. Kişi, qadın və uşaqlardan ibarət bu dəstənin üzvlərinin bəzisi maddi cəhətdən imkanlı, bəzisi isə kasıbdır. Məşhəd yolunda uzun əzab-əziyyətə düçar olan həmin adamlardan yolda xəstələnib ölənlər də olur, ağır maddi böhrana düşənlər də. Eləsi olur ki, hətta mehmanxana pulunu da neçə aydır yoldaşlarından aldığı borclarla verir. Zəvvarlarla mehmanxanada görüşüb onların acınacaqlı vəziyyətlərindən rəncidə olan cavan indiki halda Məşhəd yolunda çəkilən bu əzab və məhrumiyyətlərdənsə, göyə sovurduqları pulla bir şirkət təşkil edərək, dükan açıb xalqın ağır maddi vəziyyətinin dirçəldilməsinə əməli kömək etməyin daha səmərəli və savab iş olduğunu söylədikdə, onlar bu məsləhəti qəbul etməyərək, üstəlik məsləhət verənin babı olması, ağılsızlığı qənaəti ilə özlərinə və bir-birlərinə təsəlli verirlər.

Bu cür ictimai-milli ətalət və dargözlük Nəcəfbəy Vəzirovun "Dərviş" imzası ilə yazdığı "Naleyi-dərviş"² hekayəsinin də tənqid hədəfidir. Hekayədə müəllif ölkəni sarmış aclıq və səfalet günlərində belə öz pul kisələrindən asılı qalan var-dövlət sahiblərini aclıq, soyuq və evsizlikdən əziyyət çəkən vətən övladlarına köməyə çağırır. Üzdə mömün, əsl həqiqətdə isə qaniçən təbiətə malik ağaların iç üzünü açan müəllif üzünü onlara tutaraq deyir:

"Ey dörd-beş kasa xəmirəsi, ya düşbərə yeyib beş-altı dəfə "afiyət olsun " eşidib istirahət edən ağalar, görmüsünüzmü altı-yeddi yaşında cındır libasda soyuqdan titrəyətitrəyə küçələr divarında pənahlanmış tifilləri?.. Rast gəliblərimi sizə qoca kişilər, dalında cındır yorğan balasının əlindən tutmuş, yanında ayaqyalın övrətləri, qollarında tifilləri?..

"— Ay qardaş! Acıq, allah xatirinə!"

¹ "El həyatı" jurn., 25 fevral 1918, № 3, c.11-13.

² Yəne orada, 3 fevral, 1918, № 2, s.6

"— Pul istəmirik, bir parça çörək bu tiflə..."

"— Olarmı bir yer ki, bir-iki saata pənahlanaq..."

Eşitmisinizmi bu nalələri!.. Eşitmisiniz, yəqinimdir. Görmüsünüz, bişək! Necə ola bilərdi görmüyəsiniz. O soyuqdan, o acından taqəti kəsilmiş, "yalvarmağa" gücü çatmayan, ötüb-keçənlərə məzlum-məzlum baxan tifilləri ... görmüsünüz. Amma... insaf, mürvət, vicdan sizdə olmayub. Məişət, dünya, qaraca pul sizdə insanlıq nişanəsi qoymuyub. ... Allah versin, deyib keçmisiniz...

Sübhdən axşamadək alış-verişdə əhalinin nəfsini daşıdırıb birə on qazanırsınız... Barı fəqəralara rəhm ediniz!.. Şəriətinizi, Quranınızı yad ediniz...

Mən qana bilmirəm, mümkün olan işdirmi güşpərəni çırıldadam, qonşum acından köpük qussun...

Qana bilmirəm, necə rahat yatmaq olar isti otaqda, biləsən ki, küçədə cındır yorğan altında bərabər arvad, iki tifil titrəşə-titrəşə bir-birinə qısılib növbə gözləyirlər..."

Yazıcının nalə və fəryad dolu bu vətəndaş yangısı əhalini çulğayan açlıq və səfalətdən irəli gəlməklə, yalnız özünü düşünən milli heysiyyət və düşüncədən məhrum kimsələrin adı insanlıq sifətindən belə uzaq simalarını qarsır, damğalayır. Vətəndaşları milli, insani ayıqlığa çağıran müəllif vicdanlarını piy basmış "ağaların" milli ətalət və kəsalətlərindən dəhşətə gələrək fəryad edir:

"Vay, fələk! Kim deyir insafım var?

Ah kifayətdir, Ağa Dərviş!.."

Təqdirəlayiqdir ki, müəllif gördüyü ictimai milli-mənəvi eybəcərliklərdən darılıb fəryad etməklə kifayətlənmir. O, "ah kifayətdir!" — deyə oxucuları da mövcud eybəcərlikləri aradan qaldırmaq üçün əməli fəaliyyətə, mübarizəyə səsləyir.

İctimai-milli mənəvi bəlaları tənqidlə kifayətlənməyən nəsr mövcud eybəcərliklərin kökünü də axtarmağa cəhd edir. Bu cəhətdən "Ə." imzalı "Tərbiyə"¹ hekayəsi maraqlıdır.

¹ "Azərbaycan" qəz., 14 təşrin-i sani (noyabr) 1919.

təklifi ana-balanı — Məryəm və Nadiri çox sevindirir və təklifə dərhal razılıq verirlər.

Nadirlə Münəvvərin bir-birlərinə bağlanmalarını və qızının öz dostu Nadirlə gününün şən keçməsinə nəzərə alan İsmayıl bəy Nadiri öz evində saxlayır. Beləliklə, Nadir üç il Münəvvərlə bir evdə yaşayıb ünsiyyətdə olur. Getdikcə bir-birinə daha yaxından bağlanan və xeyli böyüyən bu dostlar sevişirlər. Lakin İsmayıl bəyin Canişin idarəsinə verdiyi ərizəyə gələn cavab gənclərin iztirabları üçün zəmin olur; bu cavaba görə, bir həftə müddətində İsmayıl bəy Tiflisə gedib yeni təyin olunduğu xidməti qulluğa başlamalı idi. Onun köç hazırlığı Münəvvərlə Nadirin rahatlığını əllərindən alır. Onların narahatlıq ifadə edən elə ilk hərəkətləri İsmayıl bəyi düşüncələrə qərq edir. Bu barədə əsərdə oxuyuruq:

"...Bu günləri hamının ürəyinə Nadir ayrılığı şikəstəlik verib, İsmayıl bəy özü də Nadir məsələsini necə həll eyləsə yaxşı olar, bilməyirdi. Axırda nahara əyləşmişdilər! Balaca Münəvvər böyük bir səbirsizlik ilə Nadir məsələsinin necə həll olunduğunu düşünmək istəyirdi.

Səbr edəməyib nahar etdiyi bir halda: "Papa, Nadir də Tiflisə getməlidir?" — deyib sual etdikdə İsmayıl bəy guya qəflət yuxusundan ayılıb başqa aləmdə xəyal etməyə başladı. İsmayıl bəy öz-özünə "Münəvvər niyə bu qədər qərarlıdır, hətta adəti üzrə təam da yeyə bilməyib xəyalı pərişandır?".

Bu xəyallar İsmayıl bəyin Nadir məsələsini böylə həll etməsinə səbəb oldu.

Nadir iki ildən sonra ibtidai şəhər mədrəsəsini bitirməlidir. Gələcək təhsili üçün də bu mədrəsədən şəhadətnaməsi olmağı onun işlərini yaxşı edər və əlavə, Münəvvər ilə Nadir miyanında (arasında — A.B.) bacı və qardaşlıq məsələsində olsa da, bir məhəbbət müşahidə olunmaqdadır ki axırı yox... Fənalıq verə bilər".

İsmayıl bəy bu düşüncələrlə Məryəm xanımı çağırır Nadirin öz təhsilini bitirmək üçün burada qalmağının va-

cibliyini bildirərək, onun bundan sonrakı təhsil xərcini də öz üzərinə götürdüyünü söyləyib, Məryəmdən Nadirin oxuması üçün tələb olunan hər bir işi yerinə yetirməsini xahiş edir.

Göründüyü kimi, İsmayıl bəy Nadirin istedadlı uşaq olduğunu görüb, "Bu qədər istedad sahibi bir çocuğu elm feyzindən məhrum etmək böyük bir cəfadır. Necə olsa da buna bir əncam çəkib məktəbə göndərməlidir." — qənaəti ilə Nadiri məktəbə qoyaraq, onun təhsil və dolanışiq xərcini bütünlüklə öz öhdəsinə götürüb axıradək mövqeyində sadıq qalsa da, Münəvvərlə Nadirin — bəy qızı ilə kasıb balasının sevgisinə, onların gələcəkdə ola biləcək izdivaclarına "axırı yox" bir iş kimi baxır. Onun bəylik izzət-nəfsi ilə ziyalılıq mənəviyyatı qarşılaşanda birinci tərəf — bəylik qururu, bəylik izzət-nəfsi üstünlük qazanır ki, bu da İsmayıl bəyin bir ziyalı vətəndaş kimi hələ tamamilə kamilləşmədiyinə dəlalət edir.

İsmayıl bəyin mənəvi dünyasında olan bu çatışmazlıq dövrün xüsusiyyətindən, cəmiyyətin milli-psixoloji şüur səviyyəsinin hələ kamillikdən aşağı olmasından irəli gəlir. Elə ictimai-milli və mənəvi-psixoloji səviyyədə olan çatışmazlıq sevgililərin nakam taleləri üçün sosial baza rolunu oynayır.

...Bir-birlərindən çox çətinliklə ayrılan sevgililərin iztirablı günləri başlayır. Hər şeydən əli üzülüb ümitsizləşən Nadir Münəvvərin ilk məktublarına cavab yazmır ki, bəlkə sevgilisinin bu vəfadarlığı keçicidir. Lakin özü dərindən soyuyub tezliklə yorğan-döşəyə düşür. Münəvvərdən gələn dərin həsrət və iztirab dolu növbəti məktub Nadirdə olan ümid qılgımlarını artıraraq onu sevgilisinə cavab məktubu yazmağa sövq edir.

Nadirin bu halına onun anası ilə bərabər müəllimləri, məktəb yoldaşları və məktəb həkimi də qəlbən acıyıb vəziyyətdən çıxış yolu axtarırlar. Nadiri diqqətlə müayinə edən həkim onun bədəninin sağlam olduğunu bildirir. Ancaq Nadirin dərdi tamamilə başqadır. Bu dərddə Münəvvər

yə işi düşür və ərizə yazıb lazımı yerinə təqdim edir. Səhərişi gün məlum olur ki, onun ərizəsinə belə bir "rezalyutsiya" qoyulub ki, ərizən dövlət dilində deyil, rusca olduğu üçün ona baxılmadı. Onun "nə hökumət dili?!" — sualına cavab olaraq bildirilir ki, "o hökumət dili ki, adına Ermənistan deyirlər. Ermənistan hökumətinin də hökumət dili, əlbəttə, ermənicə olacaqdır".

Ermənistandan Gürcüstana daxil olan qəhrəmana burada da ərizə yazmaq lazım olur və o, fikirləşir ki, "...Ermənistan başqa, Gürcüstan başqa. Ermənistan hökuməti daşnaqlardan əmələ gəlir və daşnaqlar da, məlum olduğu üzrə, mütəəssüb millətpərəstdirlər. Madam ki, Xatisovu Xatisyan edirlər, o halda, təbiidir ki, rus dilini də atıb öz dillərini işlədəcəkdilər.

Hərçənd ki, ermənilərin ruslara məhəbbəti baqidir. Və daşnaqlarla "denikinlər"in aşıq və məşuqluq əlaqəsində olduğu müsbətdir, lakin bunun dilə dəxli yoxdur. Bu, rusca bilməyən müsəlman dövlətlilərinin ruslardan aşna saxladığı kimi fəqərəyə bənzər bir işdir.

Amma gürcü hökuməti sosialist hökumətidir; və mən də qabaqlarda öz müsəlman sosialistlərimizdən eşitmişdim ki, sosialistlər üçün millət ayrılığı yoxdur. O halda dil ayrılığı heç ola bilməz. Çünki millətləri bir-birindən ayıran ən əvvəl dilləridir".

Bu mülahizə və düşüncələrlə ərizəsinə rusca yazıb lazımı idarənin rəisinə təqdim edən qəhrəman Ermənistandan betər bir vəziyyətlə qarşılaşır; rəis ərizənin rusca yazıldığını görən kimi onu qatlayıb sahibinə qaytararaq, özünü də kabinetdən çıxarır. Bayırdakılardan bir nəfər ona başa salır ki, görək ərizəni gürcücə yazasan. Qəhrəman "Bəs, sosialistlər üçün millət ayrılığı və dil ayrılığı görək olmasın", — etirazının cavabında ona vəziyyəti başa salan gürcüdən aşağıdakı sözləri eşidir:

— "...Onu söyləyən, yəqin ki, sizin sosialistlərdirlər, başqalarla işləri yoxdur. Və bir də gürcü kəndlisi və füqərayikasibəsi nə bilsin ki, Ruxmin kimdir, Curayev nəçidir.

O öz Remişvilisi, öz Çeretelisini tanıyır və dilini də başa düşür..."

Oradan Azərbaycana gələn qəhrəmana, tərs kimi, burada da ərizə yazmaq lazım olur. Hekayənin qəhrəmanı Ermənistan və Gürcüstan cümhuriyyətlərində başına gələn əhvalatlardan belə bir haqlı qənaətə gəlir ki, "hər cümhuriyyətin rəsmi kağızları öz dillərində olmalıdır. Ona görə ərizəmi türk (Azərbaycan — A.B.) dilincə yazıb, lazım olan dairəyə rəvan oldum".

Getdiyi idarələrdə əvvəlkilərdən də betər və dözülməz bir münasibətlə — etinasızlıq və bürokratizmlə qarşılaşan qəhrəman düşdüyü vəziyyəti belə təsvir edir:

"Dedilər ki, nə istəyirsən? Dedim ki, rəisi görəcəyəm. Dedilər, nə üçün? Dedim, ərizəm vardır. Dedilər, ərizəni ver, özün get. Bunu deyib ərizəmi əlimdən aldılar və heç baxmadılar ki, görək nə yazılıb və nə dildə yazılıbdır. Dedim, bəs, cavab üçün nə vaxt gəlim? Dedilər, bir-iki gündən sonra".

Acınacaqlı haldır ki, bu mükəllimədə ümumiləşdirilən idarə bürokratizmindən gələn laqeydlilik və etinasızlıq bizdə bu gün də davam etməkdədir. Əksər idarələrimizdə insan taleyinə qeyri-insani münasibət elə indi də var. Dövlət məmurlarının əksəriyyəti şikayətçini dinləmədən, onun ərizəsinə heç baxmadan kənara atır. Özün soruşub dalınca düşməyincə, verilən ərizənin cavabının nə vaxt olacağı haqda belə heç nə demirlər. Bu, bizim milli-psixoloji bəlamızdır. Şair-jurnalist MəhİR Qarayev məqalələrinin birində yazır: "Beş-altı ilin söhbətidir. M.Ə.Sabirin yaradıcılığına həsr edilən bir məclisdə idim. Çıxışçılardan Allah bilir neçəncisi Sabir satirasından ağızdolusu danışandan sonra təm-təraqqla qeyd etdi ki, Sabir bu gün də müasirdir və hələ neçə-neçə nəsillərin də müasiri olacaq! Və Allah bilir salonu neçənci dəfə gurultulu alqışlar bürüdü. Hamı çıxışçının sevinc dolu nidasını ümid və sevinclə qarşıladı.... Amma mən başa düşmədim ki, Sabir satirasına cəmiyyətimizin bu qədər ehtiyacı varsa, bu camaat, bu ziya-

lilar niyə sevinir, nəyə sevinir? Min dəfə alqış Sabirə və min dəfə vay bizim halımıza, vay bizim günümüzə!"¹

Çox-çox təəssüf ki, səksən il əvvəl yazılan bir hekayədəki ictimai-bədii mənzərə bizim bu günkü həyatımızda yenə öz eybəcərliyi və möhkəmliyi ilə qalmaqdadır. Maraqlıdır ki, Ermənistan və Gürcüstan idarələrində insan taleyinə bəslənən münasibət öz operativliyi ilə rəğbət doğurur. Lakin bunlarla iş bitmir. Hekayə qəhrəmanı, Azərbaycan vətəndaşını öz evində daha dəhşətli və təhqiramiz anlar gözləyir. Milli mədəni ləyaqətin düşkünlüyü dərəcəsini görmək üçün aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

"Bir-iki gündən sonra getdim; dedilər ki, hələ ərizəyə baxılmayıbdır. Çünki, tərcümə etməyibdirlər. Dedim, siz ərizəyə bəxmədiyiniz, ərizə türkcə (Azərbaycanca — *A.B.*) yazılıbdır, tərcüməyə ehtiyac yoxdur. Dedilər, elə türkcə yazıldığına görə tərcüməyə ehtiyac vardır; sən ərizəni görək tərcümə edilə, sonra verilə "Reminqitonistika"ya (dəftərxana işçisi, makinaçı qız, qadın — *A.B.*), o da onu çap edib sonra rəis cənablarına pişnəhad edə. Dedim, rəis cənabları rusdurmu? Dedilər, xeyr, müsəlmandır. Dedim, öylə isə, görünür, onun türkcə savadı yoxdur. Dedi, rəhmətliyin oğlu, nə boşboğazlıq edirsən? Sən bura göydən düşməmişən, yerdən çıxmamısan, qayda belədir! İndi ki, ərizələr türkcə yazılacaqmış, bəs bu bir düjün reminqitonistikalara biz müftə pul verəcəyik? Onsuz da onların dili üstümüzdə bir arşındır; deyirlər ki, qoy Denikin gəlsin, görün Azərbaycanın başına nə açacaq! Bəs, bu cür adamlara müftə pul vermək olar?! Sən aqlını hara verib-sən!? Və bu adamları nə hesab ediyorsan!? Qoy reminqitonistiqaların canı çıxsın, işləsinlər ki, aldıkları məvacib də haramları olmasın!

Dedim, bu qədər reminqitonistqə saxlamaq məmləkətin mənafeyi nəzərindən vacibətdandırırmı?

¹ "Elm" qəz., 7 oktyabr 1989.

Dedi, mən görürəm sən çox uzun danışsan, amma səni xəbərdar edirəm ki, mən də bir kəmhövsələ adamam. Qorxuram ki, sözüümüz tərs gələ, aramızda inciklik ola. Məsləhət belədir ki, çıxıb gedəsən!

Gördüm ki, məsləhət pis məsləhət degildir; ona görə çıxıb getdim..."

Reminqitonistqalar və reminqitonistqa kimilər qarşısında göstərilən milli nökrçilik, öz dilinə, milli mənəviyyatına vəzifə qorxusuna, şəxsi mənafe naminə arxa çevirən çinovnik xislətli dövlət məmurlarının şovnist əda və hədə-qorxu qarşısındakı hədsiz itaətkarlığı, "göstəriş" və reminqitonistqaları işlətmə tərzində oxucuda ikrah və qəzəb hissi doğurur. Erməni və gürcü milliliyinin dargözlülüyü, özündənrazılıq ədası nə qədər qeyri-insanidirsə, azərbaycanlıların öz milli ləyaqət və şərəfini unutmaq, hətta itirmək dərəcəsinə gələn ifrat "beynəlmiləçiliyi" ondan da artıq dözülməz və bağışlanılmaz milli simasızlıqdır. "Reminqitonistqalar" hekayəsində bütün bu bəlalərin — Azərbaycan idarələrində indi də hökm sürən bürokratiçilik və etinasızlıq vərdişlərinin, başqalarına isə yersiz, düşüncəsiz, manqurtcasına itaətkarlığın hökm sürməsinin, bir sözlə, milli-mənəvi simasızlaşmaya doğru "inkışafın" sosial-mənəvi və psixoloji səbəb və köklərinin bədii əksini qabarıqlığı ilə görmək olur.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə nəsr sosial-siyasi, milli-mənəvi və ictimai-əxlaqi problemlərə cəsarətlə müdaxilə edə bilmişdir. Odur ki, onun mövzu və problematika dairəsi rəngarəng olmuşdur. Lakin toxunulan problemlərin ideya-bədii əksinin dərinliyinə gəlinə, bu əsərlərdə ədəbiyyatın və qoyulan problemin ideya-estetik həllinin hələ zəif olduğunu qeyd etməliyik. Bütün bunlar mövcud ictimai-siyasi problemlərin və cəmiyyətdə gedən milli-mənəvi proseslərin hələ dövrün ədəbiyyatı tərəfindən dərkətmə və mənimləmə prosesinin yenidən başlanması ilə əlaqədardır. Çünki Demokratik Respublika dövründə yeni həyatın, ye-

başlamış, öz yolunu və istiqamətini kifayət qədər aydınlaşdırma bilməmişdi. Buna ictimai-siyasi, beynəlxalq vəziyyətin mürekkəbliyi, habelə ölkədaxili təsərrüfat həyatının və siyasi vəziyyətin tam qaydasına düşə bilməməsi də təsir göstərirdi. Odur ki, bədii söz hələ daha çox üzde olub fəal cərəyan edən, dövlətin və xalqın istiqlal ideallarının müqəddəratında mühüm rol oynayan problemlərin mümkün qədər operativ işıqlandırılmasına fikir verməli olurdu. Təbii ki, bütün bunlar yaranan əsərlərin bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, mövzunun ideya-estetik həllinə öz təsirini göstərirdi. Təsədüfi deyil ki, nisbətən üzde olub, qabarıqlığı ilə nəzərə çarpan milli özünüdərk və milli istiqlalıyyət arzusu və idealından irəli gələn vətənpərvərlik hissi dövrün poeziya və nəsrində özünün dolğun bədii əksini tapmış, lakin sosial-siyasi problemlər bir növ diqqətdən kənarda qalmış, mənəvi-əxlaqi məsələlərin işıqlandırılmasına isə az diqqət yetirilmişdir.

TƏNQİD VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

(qısa xülasə)

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə də ədəbi tənqid milli-ictimai-bədii fikrə istiqamət vermək üçün öz imkanları daxilində fəallıq göstərməyə çalışırdı. Ədəbi tənqid bir tərəfdən taleyüklü milli-ictimai problemləri diqqət mərkəzinə çəkir, onların bədii və faktik həlli məsələsini irəli sürür, digər tərəfdən də ayrı-ayrı bədii əsərlərə və ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıqlarına qiymət verməyə çalışırdı. Buraya Y.V.Çəmənzməminlinin, Adil xan Ziyadxanın, Seyid Hüseynin, M.B.Məhəmməd-zadənin, M.Hadinin, M.Ə.Rəsulzadənin, Tamaşaçı, Ə.H. və b. imzalı müəlliflərin ədəbiyyatın ümumi problemlərinə, F.Köçərli, C.Cabbarlı, A.Səhhət, Ə.Cavad, H.K.Sanlı, M.Ə.Sabir və b. haqda yazdıqları bir-birindən qiymətli elmi və publisistik məqalələr daxildir.

Həmin məqalələrdə ictimai-bədii fikir qarşısında dövrün milli-ictimai problemlərinin işıqlandırılması məsələləri ilə yanaşı, klassik ədəbi və elmi irsimizin nəşri, bugünkü nəslə çatdırılması da həlli vacib vəzifə kimi irəli sürülürdü. Həmin problemlər əsasən hələ formalaşmayan peşəkar tənqid tərəfindən deyil, ayrı-ayrı ədib və ideoloqların əsərlərində qaldırılırdı. Bu da ədəbi tənqiddə həm də bədii və publisistik bir ton verirdi. Bununla belə dövrün ədəbi-nəzəri fikri öz fəallığı və dərin elmi, ictimai-milli məsələlərə baş vurmaq yangısının gücü ilə diqqəti cəlb edirdi.

Ayrı-ayrı yığıncaq və ədəbi dərnlərdə (cəmiyyətlərdə) də ictimai-ədəbi məsələlər, Ana dili, ədəbi əlaqələr və s. problemlər müzakirə və fikir mübadiləsinə çevrilirdi.

Ədəbi tənqidlə yanaşı, ədəbiyyat tarixçiliyi də inkişaf edirdi. Buna Y.V.Çəmənzməminlinin, F.Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» əsərinin nəşri məsələsini qaldırmaqla kifayətlənməyib. 1919-cu ildə Türkiyədə çap etdirdiyi «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» mono-

biyyatı klassiklərinin yaradıcılıq yolu dövrlər üzrə təhlilə cəlb olunur.

İctimai-bədii fikrin nəzəri və ideoloji məsələləri dövrün publisistikasında da qoyulurdu. Bu işdə Y.V.Çəmənzəminli, Ü.Hacıbəyli, A.Şaiq, M.Hadi, M.Şahtaxlı, Ə.Cavad, M.Hənəfi və başqaları daha fəal idilər. Əlavə olaraq Paris Sülh konfransına gedən dövlət və mədəniyyət xadimlərinin Avropada avropa dillərində çap etdirdikləri məqalə və kitabçalarda Azərbaycanın ədəbiyyat və mədəniyyət xəzinəsi tədqiq və təbliğ olunurdu. Bütövlükdə Azərbaycan Demokratik Respublikası dövrünün elmi, nəzəri fikri, tənqid və publisistikası bədii-estetik düşüncəyə fəal və aydın mövqedən müraciət və müdaxilə edə, ona müəyyən istiqamət verə bilirdi.

TÜRKÜN NƏGMI-Sİ

Türkün tökülən qanları bə'ade¹ gedərmir?
 Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmir?
 Dörd ildə² verilmis bu qəder can hədə olmas,
 Məfkurə³ yolunda tökülən qan hədə olmas,
 Qiyətli olan xuni-qəhidən⁴ hədə olmas,
 Dul qalmış olan nəhəyə-nisvan⁵ hədə olmas,
 Bax sən sonuna, himməti-türkan⁶ hədə olmas,
 Bədbəxt olan əfğanı-yetiman⁷ hədə olmas.

BƏDİİ NÜMUNƏLƏR

Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmir?
 Qan ilə qazandıq zəfəri, verməyiz əldən.
 Xoş eyləmədik atəşi-dəhhazə-düvəldən⁸,
 Bir zorro belə qorxınmayız dəst-ocəldən⁹,
 İstərsə cəhan çevrilsə, varım¹⁰ da təməldən,
 Türkün füzü çevrilməyə, ocaq sanı-ənəldən¹¹,
 Türklər geriye dönmə, yoxsa müsib¹² ənəldən,
 Yüxsək yaşamaq istər ikən cümle müləldən.

¹ Bə'ade — boş, fəydasız, ovazı ödənilmədən

² Dörd ildə — Birinci dünya müharibəsinə işarədir

³ Məfkurə — ideologiya, qəyq, ideya

⁴ Xuni-qəhidən — şəhidlərin qanları

⁵ Nəhəyə-nisvan — qadınların nəəsi, şivəsi, əzəsi

⁶ Himməti-türkan — türklərin pəyi, cəhənsələri, cəhdi

⁷ Əfğanı-yetiman — yetimlərin fəğanı, fəryadı, nəəsi

⁸ Atəşi-dəhhazə-düvəl — od, atəş püskürən, işğalçı dövlətlərin hücumundan qorxmadıq

⁹ Dəst-ocəl — ocağın cəngi, əli

¹⁰ Varım — çıxmaq, gəlmək, enmək

¹¹ Sanı-ənəl — şiddətli arzunun nəmindən, istiqamətindən

¹² Məsib — islah edən, yaxşılaşdırən; sülh və asayışı bərpa edən; bəzudarı

TÜRKÜN NƏĞMƏSİ

Türkün tökülən qanları bihudə¹ gedərmi?

Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?

Dörd ildə² verilmiş bu qəder can hədə olmaz,

Məfkurə³ yolunda tökülən qan hədə olmaz,

Qiymətli olan xuni-şəhidan⁴ hədə olmaz,

Dul qalmış olan noheye-nisvan⁵ hədə olmaz,

Bax sən sonuna, himməti-türkan⁶ hədə olmaz,

Bədbəxt olan əfğani-yetiman⁷ hədə olmaz.

Türkün tökülən qanları bihudə gedərmi?

Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?

Qan ilə qazandıq zəfəri, verməyiz əldən.

Xof eyləmədik atəşi-dəhhaşə-düvəldən⁸.

Bir zərrə belə qorxmayırıq dəst-əcəldən⁹,

İstərsə cahan çevrili, varsın¹⁰ da təməldən,

Türkün üzü çevrilməyəcək səmti-əməldən¹¹.

Türklər geriye dönməyəcək müslih¹² əməldən.

Yüksək yaşamaq istər ikən cümlə miləldən:

¹ *Bihudə* — boş, faydasız, əvəzi ödənilmədən

² *Dörd ildə* — Birinci dünya müharibəsinə işarədir

³ *Məfkurə* — ideologiya, qayə, ideya

⁴ *Xuni-şəhidan* — şəhidlərin qanları

⁵ *Noheye-nisvan* — qadınların naləsi, şivəni, ağısı

⁶ *Himməti-türkan* — türklərin səyi, çalışmaları, cəhdi

⁷ *Əfğani-yetiman* — yetimlərin fəğanı, fəryadı, naləsi

⁸ *Atəşi-dəhhaşə-düvəl* — od, atəş püskürən, işğalçı dövlətlərin hücumundan qorxmadıq

⁹ *Dəsti-əcəl* — əcəlin cəngi, əli

¹⁰ *Varmaq* — çıxmaq, getmək, enmək

¹¹ *Səmti-əməl* — şiddətli arzunun səmtindən, istiqamətindən

¹² *Müslih* — islah edən, yaxşılaşdırıcı; sülh və asayışı bərpa edən; bəzişdirici

Türkün tökülən qanları bihudə gedərmi?
Diqqətlə dülsün, yoxsa bu qan həpsi hədəərmi?

﴿38﴾

TÜRKÜN NƏGƏSİ

Ədəbi sütunlar:

ZƏFƏRİ-NƏHAYİYƏ DOĞRU...

Mərd olan əsgərliyi təqdir edər əzyan ilə,
Əsgər olmaq fərzdır hər möminə Quran ilə.
Əsgər olmaq bir şərəfdır türk üçün, islam üçün,
Əsgəriyyətlə yaşar millət həyatı şən ilə,
Ən işıq bir ömr istərsək günəş altında biz,
Durmali iddiaya qarşı: qeyrəti-rəxşan¹ ilə,
Daima türk oğlu hifz etmişdir öz namusunu
Əldəki süyfu-şucaət², dildəki iman ilə,
Qorqmayız düşməndən əsla, dönsə dünya atəşə,
Hər zamanda etmişiz qovğa qövi-şahan³ ilə,
Ta əzəldəndir cahanda şanlıdır tariximiz,
Zişərəf⁴ bir millətiz tarixdə bürhan⁵ ilə,
Qaçmayız meydani-qovğadan əmin ol, ey ədu!⁶
Torpağın üstü cəhənnəm olsa da vulkan ilə,
Daima əlayi-şən etməkligə amadəyiz,
İştə milyonlarla hazər⁷ can ilə, qurban ilə,
Atəşi-iddəayi söndürməkligə həp hazırsız,
Atəşin bir qeyrət ilə, atəşin bir qan ilə!...

¹ Qeyrəti-rəxşan — parlaq qeyrət

² Süyfu-şucaət — şucaət qılıncı

³ Qövi-şahan — burada, güclü, qüvvətli şahlar

⁴ Zişərəf — şərəfli, ləyaqətli

⁵ Bürhan — dəlil, sübut

⁶ Ədu — düşmən

⁷ Hazər — hazır

İştə bax! Türkün hilali nuri-bəxşi şərkdir,
Şərqi tənvir¹ eyləriz əlbət məhtaban² ilə.
Millətim uğrunda çıxsə belə qəbrim qarşıma,
Qəbrimə qarşı qaçardım: çöhreyi - xəndan³ ilə.

﴿۞﴾

MƏMAYİ-KAINAT

«Dəhrdə bilməm nədir? Qanlar içənlər şanlıdır!
Qan ilə imdad edən sərvətlidir, samanlıdır.
Parlayan evlərdə can bəslər səadətpərvəran
Atəşfükəra yananda, ey xuda, bir canlıdır!
Ağlayır, sızlayır bin dərd, bin ələm ilə,
Başqa bir şəxsin dodağı, gözləri xəndanlıdır.
İştə qanuni-təbiət həq, zəbuni-qüvvətin
Avçı həqsizkən belə şəmsiri qanlıdır.
Haqqını tələb olanlar bir tağı bəcarələr
Haqqı inkar eyliyənlər oxludur, qalxanlıdır.
Haq deyən, haq söyləyən, haq istəyənlər yarsız
Qüvvətə malik olanlar hər zaman yaranlıdır.
Daima məxavət olan haqdır əlində qüvvətin,
Sanki qüvvət ingilisli, həq də bir iranlıdır.
Hüquyunun dərdimin yəni şərindir demək.
Söyləyən bu hikməti qiymətli bir osmanlıdır.
«Anladınmı xilqəti? Aləm zəbunundur əvət.
İştə qanuni-təbiət böyləcə divanlıdır».

﴿۞﴾

¹ Tənvir — aydınlaşdırma, işıqlandırma

² Məhtaban — ayın aydınlığı

³ Çöhreyi-xəndan — gülər üz

HƏYATİ-HAZİRƏMİZİN İLHAMLARI

Başdan-başa bir kölgə bürünmüş kimi aləm,
Yüzlərdə nümayan olur sayeye-matəm.

Bir məqbəri-barəd kibi durmuş şu məhitab,

Əhvali-həyatıyyə bunu eyləyir isbat.

Əğyar həzin, yar həzin, hal gəmavər,

Hər yerdə görünməkdə gəmaludə nəzərlər.

Bir parlaq olan atiyə mətufdur ənzar,

Ati isə ərz eyləməyir çöhreyi-nəvar,

Yıldızla günəş, ay yenə arayışi-əflak,

Həp qanlar içində yenə də xak-sihənək.

Göglər yenə üslubi-qədimində dürexşan,

Yıldızları həp şemeye-ülviyyəti - taban.

Yoxluqdakılar: göz yumulu xakın içində,

Ənzari-kəvakib: açıq əflakın içində.

Xurşid isə bir ayeye-nureye - aləm,

Məzlum bəşəriyyət yenə avareye-aləm.

Avareye-aləm, əvət avareye-mətlüq,

Olmaz bu təbiətlə kəmalata müvaffəq.

❦❦❦

MEHTAB - ŞƏTTA

Karpat xatirələrindən

Doğmuş o yanda bir ay ruyi münəvvərilə,

Rəs cəbəld cazəb vəchə mədurilə.

Getdikcə yüksəlirdi parlaq fəzayə doğru

O aləm bülənd və hicrət fəzayə doğru.

Pək çox da cazibədi rüxsar-fızkarı,

Aydınlatırdı xakı rəfingə inikarı.

Rövnəq fəruz ələvi; məhtab zilətafət,

Vermişdi dağa, daşa nurilə bir ziyafət.

Guya, qucaq-qucaq həp sərpiləmiş idi kövkəb,
Pək şairanə idi ol mayeye məkukəb.

Yer bəmbəyazdı qarla, ətraf cümlə köhsar,
Dağlar əvət, o dağlar həp abdat isar.
Mahə baxıb dururkən gəldi şu söz dodağə,
Türk aləmi yıxılmaz, bənzər, dedim, bu dağə.

Bir gün qaçar qaranlıq, millət hilalı parlar,
Fatehlərin, səlimək nur-cəlali parlar.
Məşriq yerində parlar mah zəfər-nümamız,
Bir gün görər hilalı müzlim qalan səmamız.

Bir gün gəlir şu yurda bir zümreye-rəhamız,
Ariz olur əminəm, bu ariz pər bəhamız.
Azad bir həyata məzhər olur bu millət,
Əlbət yölür əsarət, əlbət yölür bu zillət.

Yölsün deyirəm işte zülmü sitəmkarının,
Olsun cahana varis tiği müzəffəranın.

❦

Ədəbi sütunlar

QÜRBƏT YELLƏRDƏ YADİ-VƏTƏN (Karpatda ikən)

1

Qafqas, ey söygülü, gözəl mədər,
Fitrətə çox dəgərli, çox dilbər;
Ey vətən, ey zamani-ziqiymət!
Qucağındır: həqiqətə cənnət.
Dağların: sərbülənd, sərbəsma,
Pək gözəldir o səndəki sima.
Ey zəmini-behişt olan Qafqas,
Yer üzündə yeganə bir almas.
Mədənin, mənbeən, feyzin var

Hələ bakı qalan günüzün var.*
 Göglərin pak, yerlərin fəyaz,
 Mötədildir havaların qış, yaz.
 Xameye qüdrətin gözəl əsəri,
 Məxzəni fitrətin işıq göhəri.
 Axıyor hər yerində abi-həyat;
 Nurlu Qafqas! Nə yerdədir zülmət?!
 Dağlarındır: Mənabei-ənhar,
 Bağlarındır: səhayifi-əzhar!
 Yerimiş bir gümüş kibi abın;
 Şer-zadə: ləyali-mehtabın!
 Lövhəye-diləfrüzü-dünyasin,
 Sən təbiət yerində hüsnasin.
 Sənke: ənmuze lütfətsən,
 Mənbəe-rövnəü-təravətsən!
 Çox gözəldir: baharın, əzharın!
 Səni dərk etməyir sənin yarın!
 Ey olan həmvüsali əğyarın,
 Sübhi vardır bu leylaye-tarın.
 Səni bir gün cocuqların biləcək,
 İştə bir söz ki: doğrudur gerçək.
 Hələ cahildir, ah... övladın
 Çox da əndərdir əhli-irşadın.
 Səni görməkligə nəzər lazım,
 Səni idrak üçün də sər lazım.
 Hələ bizlərdə yox o sər, o nəzər,
 Bizə sən küsgün olma, ey mader!

2

Ey vətən, ey beşik həyatım için,
 Yenə sən aç qucaq məmatım için!
 Mədfənim səndə, məqbərəm səndə,

* Ustad Əkrəm Rəcəyizadə Qəfiyə basərəyə deyil, Samseyədir demişdir. Benae-əliyə "Füyuz" ilə "künuz" qəfiyə ola bilər.

Yöləyim səndə, son yerim səndə —
Olsun, ey mədəri-müqəddəsü-pak! —
Qucağında qucaqlasın bəni xak.
Tənimi bəslədin, böyütdün sən!
Qucağında gözəl isitdin sən!
Əmdigim sütlə, içdigim suyu bən
Borcluyam həp sənə, sevimli vətən.
Olmuşam nemətinlə pərvərdə,
Unutulmaz hüquqi-mədr də.
Qucağın bəsləyən şu övladın
İstəyir parlasın gözəl adın.
Səni parlatmağın tərini bən
Anlayıb bilmişəm, zavallı vətən.
Ən böyük xidmət istəyirsən, ana,
Bunu çoxdan düşünmüşəm rəna.
İştə sinən mədən sərvət,
Səndə çoxdur xərayeni-nemət.
Yörtü altındadır xəzinələrin,
Həp qaranlıqdadır dəfinələrin!
Səndə pək təbii sərvət var,
Bizdə də bilgi yox, cəhalət var.
Cəhlimiz çox, kamalımız yoxdur,
Uçmağa şahbalmız yoxdur.
Seyr için asiman ürfanı,
Pərü-bali-kamal lazım, Ana,
Anlamışdır bunu əyazəm, Ana!
Ey vətən! Səndəki füyuzatı,
Səndə mövcud olan günüzatı
Əldə etməkligə kamal gərək,
Yüksəlişçin də pərü-bal gərək.
Ey vətən, ey zəminlərin gözəli,
Mislini görmədim, cahan gözəli.
Yerlərin cənnəti bənim vətənim,
Fərzdin xidmətin yölüncə təpim.
Səni sevmək təbii imanım,
Ey bənim qibləgahi-vicdanım.

Konum ayrılmayır, vətən, səndən.
Dustlər səndə, səndə yaranım,
Ey mənim aşiyani-zişanım!
Sənsən öz oğlunu qucaqda tutan,
Bəsləmək üçün əkməyin yaradan -
Və açan süfrəni həyatı üçün,
Qucağın son yeri məmatı üçün.
Ey xəzanı gözümdə fəsli-bahar,
Ey gözəl torpaq, ey sevimli diyar!
Sən kitabi-türab içində nəsən,
Ey gözəl parça, qiteyi-əhsən!
Hüsnlər qaynayır zəminindən,
Mənbei-hüsnən, a şanlı vətən!
Dağların ziqürürü pürəzəmət,
Eyləyir ərz çöhrəyü qamət.
Yüksələnlərdə var qüruri-vücu, h
İstəyir adəm olsun, istəsə kuh.
Gözəlin, yüksəyin təbiətidir —
Kibr satmaq həmişə adətidir.
Sən də, ey kuhi-zişukuhi-vətən,
Həm gözəlsən və həm də yüksəksən.
Yakışır cisminə böyük əzəmət,
Ey uca boylu, heykəli-qüdrət.
Çünki var səndə qaməti-bala,
Ziqürur olmağın deyil bica.
Ey vətən, ey zəmini-müstəsna,
Sən gözəlsən, fəqət ki, biz əma.
Açılarda üyuni-əhli-vətən,
Görəcəklər ki, sən nə dilbərsən.

Şəhri-Ensteri



VAXTIN SƏSİ VƏ HƏYATIN SÖZÜ

Elmin, hünərin, mərifətin varsa, buyur gəl,
Yoxsa, bu həyat aləminə olma bir əngəl!
Ərbabi-kəmalın yeridir, bil ki, bu meydan,
Bədbəxt yaşar torpağın üstündəki nadan.
Sahib olacaq yerlərə qüvvətli, əmin ol,
Ey gücsüz olan, sən dəxi mədfuni-zəmin ol!
Laf ilə tərəqqi olamaz, sözlə də sərvət,
Bilgiylə olur, bilməlidir, sərvəti qüvvət.
Ehrazi-məratib olamaz cəhl ilə, bir qan,
"Həlyəstəvi" elan ediyor həzrəti - "fırqan".
Nur ilə qaranlıq ola bilməz ki, bərabər,
Əlbət, olacaq gözlü olan korlara rəhbər.
Kor olma, cahan zülmət olur ki, nəzərində,
Çahi görəməzsən, a yazıq, rəhgüzərində.
Şeksiz, düşəcəksən quyuya, ey gözü əma
Möhtaci-tədavisən, əya milləti-zülma.
Möhtaci-təbabətsən, inan, ey gözü fərsiz,
Ömrün keçəcək boylə nəzərlərlə zəfərsiz.
Əlbət ki, həyatın keçəcək həpsi bəhərsiz,
Ey zülmət içində qalan, ey ömrü səhərsiz!
Şəmsin, qəmərin nolduğunu bilməyəcəksən,
Güllər güləcək, ah ki, sən gülməyəcəksən!
Dərk etməyəcəksən şu işıq üzlü nəhari,
Sən görməyəcəksən, a yazıq, rəngi-bahari.
Sən görməyəcəksən yerin üstündə nədir hur,
Bir nimmigəhlə ediyor dilləri məşhur.
Bir hur ki, can bəxş ediyor mürdədilanə,
Tabi-rüxü fər vermədə əfsürdədilanə.
Sən görməyəcəksən yerin üstündə "mələk" var,
Yox səndə onu görmək üçün didəyi-nəvvər.
İstərsən əgər görməyə cənnəti-həyati,
Korluqla keçirmək nəçin anəti-həyati?

* Həlyəstəvi-zülmət və əlnur mualex.

Bundan belə dünya böyük ürfanlı ər istər,
Sən də yaşamaq istər isən, bilgini göstər!

❧

ŞÜHƏDAYI- HÜRRİYYƏTİMİZİN ƏRVANIHA İTHAF

Sizin məzarınız işte qulubi- millətdir!
Bu sözlərim yüregimdən qopan həqiqətdir.
Sizi unutmayacaq şanlı millətim əsla,
Əmin olun buna, ey zinəti-cəhani-vəfa.
Sizinlə buldu bu millət şərəfli istiqlal,
Sizinlə buldu bu millət həyatı püriqbal.
Bu günlər etmədə əhli-vətən sizi dəryad,
Salamlayır sizi işte bu milləti-azad.
Müəbbədən diridir namınız bu dünyada,
Sizin də ruhunuz uçsun behişt-i-ə'lada.
Bizi xilas edərək pəncəyi-əsarətdən
Nicatbəxş olaraq dəsti-əhli vəhşətdən.
Çəkildiniz əbədi xüldzari-rəhmanə,
Behişt-i-rəhmətə, yə'ni: diyari-rəxşanə.
O xuninizlə açıldı bəhari-hürriyyət.
Sizin də yurdunuz olsun behişt-i-ülviyyət.

Bakı, 31 mart 1919.

❧

Azərbaycan dövləti-növizadına

Qaldır səmayi-şövkətə nəcmü - hilalınızı,
Göstər bu ərzin əhlinə cəylü-cəlalınızı!
İsbat qıl həyatını, əqvami - aləmə,
Bəxş eylə bir həyatı-nuyin, şərq-i-əzime!
Əzmü nəbatın ilə görün, düşmən ağlasın,
Millet yüzində xəndeyi-ümid parlasın!
İqbala doğru xütlələr at, ənənzam eylə,
Ənzari - əhli-xakə görün, ehtişam eylə!
Yıx, öz, nə əngəl olsa əvət rəhgüzarına
Qəlbinan da: qüvvətinə, iqtidarına.

Simayi-iqtidarını görsün bütün cahan,
Ey türk dövləti, vaxt bəxti-növcavan!
Olsun da qibtəbəxşi-miləl hər siyasətin,
Şayan afərin olsun fərasətin!
Ədayi-namuradə sübut et ləyaqətin,
Bilsin nədir ləyaqəti bu canlı millətin!
Ey dövləti nurin, yaşa nəzmü-nizam ilə,
Parlaq əməllərinlə məzhəri-məram eylə.
Qoş nura, qoş ziyayə, qoş ürfanə, hikmətə,
Bir şahireyi - bəriqədar aç bu millətə.
Millet o yolda xütlələr atsın da qayəyə.
Çıxsın təkamül ilə yarın ülvi-payəyə.
Bir xütləyi - mətin ilə rahi-kəmalə qoş,
Qoş feyzə, qoş həyata, mətnətən cəlalə qoş!
Aç kainati - rüfətə şöhbəli-irtıqa,
Saç kainati - millətə ənvari-etila.
Türk aləmində parlasın ənvari-intibah,
Gülsün həyatımızda da izhari-intibah.

Olsun bu yurdumuz çəmənarayi-mərifət,
Əhli-vətən də bulmalı iqbalü-məsədət...

Bakı - 2 aprel 1919.

2

Dönsün behiştzarə bu qiymətli lanəmiş,
Şəhbəzpərvər olmalıdır aşıyanımız.
Yüksəlmək istəriz o səmayi-məaliyə,
Son arzumuz iştə: kəmalati-amiyə.
Məfkurəmiş yolunda nə lazımsa etməli,
Məqsudə doğru əzmü-xüruşanla getməli.
Çıxsın dilərsə qarşımıza həp məzarımız.
Qorxmaz məzardan bu dili - əzmkarımız.
Guş eyləsin bu fikrimi əqvami - kainat:
Amali-zəvalcəlalımız iştə: gözəl həyat!
Vicdani-millətə yazılıbdır bu ayəmiş:
Ən şanlı, ən şərəfli həyat — iştə qayəmiş!
Məqsudə doğru qoşmalı bixof: bilməli,
Yıxmaq gerek tərqi tutan hər bir əngəli.
Zail olursa hail olanlar tərqi dən,
Eylər şətəbi-məqsudə hər zadəyi-vətən!

Bakı, 3 aprel 1919.

﴿﴾

ƏSGƏRLƏRİMİZƏ — KÖNÜLLÜLƏRİMİZƏ

Millətin namusu sizdən çox şücaət gözləyir,
Dövləti-növvədi-Milli qalibiyyət gözləyir,
Bəkləyir sizdən zəfər: atımız¹, istiqlalımız,

* Öylə bir əzm ilə çıxdım ki yola,
Qarşıma çıxsə məzarım, dönməm.

Əbdülhəq Həmid

¹ Atı — gələcək

Şanlı qeyrət, şanlı himmət¹, şanlı cür'ət gözləyir.
 Bir baxın nisvani-iffətpərvəri millimizə²,
 Dideyi-ümmid³ ilə sizdən həmiyyət⁴ gözləyir.
 Payimali-düşmən olsunmu çəmənزاری vətən!
 Yürdümüz sizdən bu gün çox ali hikmət gözləyir.
 Hifz üçün əğyar əlindən dilbəri-hürriyyəti⁵
 Müstəqil olmuş vətən əzmü-mətanət gözləyir.
 Qoymayın olsun xəzan gülzari-istiqlalımız,
 Sizdən istiqlalımız parlaq tərəvət gözləyir.
 Millətin heysiyyətin yüksəldin, ey qeyrətvəran!⁶
 Millətim sizdən böyük şanü-şərafət gözləyir.
 Şanlı ölmək ölməməkdir, anlayın bu hikməti,
 Pürşərəf⁷ kim can verərsə, ani rəhmət gözləyir.
 Millətim istər yürəkdən çox şərəfim bir həyat,
 Anlasın, etsin bunu idraki-əhli-kainat!⁸

Bakı, 21 nisan 1919.

❧❧❧

ƏSGƏRLƏRİMİZƏ - KÖNÜLLÜLƏRİMİZƏ

"Arş iləri, arş, bizimdir faləh
 Arş yigitlər, vətən imdadına!"

Namiq Kamal.

1

Qorxutmamalı bizləri yollardakı əngəl,
 Məfkurəyə doğru: yürü, qoş, durma, çapıq gəl!

¹ *Himmət* — çalışma, cəhdlik, cəhd.

² *Nisvani-iffətpərvəri-milli* — namuslu milli qadınlarımız.

³ *Dideyi-ümmid* — ümmidli baxış, göz.

⁴ *Həmiyyət* — ruh yüksəkliyi, şərəf, qeyrət.

⁵ *Dilbəri-hürriyyət* — azadlıq dilbəri.

⁶ *Qeyrətvəran* — burada, qeyrətin arxası, qoruyucusu.

⁷ *Pürşərəf* — çox şərəfli, tamamilə şərəfli.

⁸ *İdraki-əhli-kainat* - dünya xalqlarının ağı, idraki.

Qoyma toxuna yurduna naməhrəm olan əl:
Bizlərdə bu gün olmalı bir məqsədi-əkməl¹.
Bir məqsədi-əkməl və bir ümmidi-müncəl²:
Amalımıza doğru şitaban³ olalım, gəl!
Millətlə vətən rahinə⁴ qurban olalım, gəl!

2

İstərsən əgər yurduna hürriyyəti - nazan,
Düşmənləri ehraq⁵ üçün ol atəşi-suzan,
Təkviri - vətən etməyə ol nuri-fürüzan,
Dillərdə bu gün olmalı bir əzmi-xüruşan⁶,
Lərzidəqədəm⁷ olmalıdır azimi-meydan⁸,
Əhyayi-vətənçin⁹ əvət verməli yüz can:
Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl!
Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl!

3

Təhdid ediyor yurdumuzu düşməni-qəddar,
Boğmaq diləyor haqqımızı firqeyi-xunxar¹⁰,
Afaqi-siyasiyəmizə atəf qıl ənzar¹¹,
Olmaqda buludlar şu üfüqlərdə nəmudar,
Etməklik üçün yurdumuzu qürqeye-ənvar¹²,

¹ *Məqsədi-əkməl* — ən kamallı, çox mükəmməl məqsəd

² *Ümmidi-müncəl* — aydın, parlaq ümid

³ *Şitaban* — tələsən, iti gedən, yüyürən

⁴ *Rah* — yol, məslək

⁵ *Ehraq* — yandırma

⁶ *Əzmi-xüruşan* — əzəmətli, güclü bağırçı

⁷ *Lərzidəqədəm* — titrək addımlar

⁸ *Azimi-meydan* — meydana çıxan, qət edən

⁹ *Əhyayi-vətən* — vətənin dirilməsi

¹⁰ *Firqeyi-xunxar* — qəddar, qaniçən dəstə

¹¹ *Ənzar* — nəzərlər

¹² *Qürqeye-ənvar* — nurlara qərq etmək

Biz də cənnəti kəndi bəsalətmizi¹ izhar:

Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl!

Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl!

4

Şansız yaşamaq istəməyiz, şan diləriz, şan,

Əshabi-həmiyyət² diləməz ömrü - pərişan.

Himmətlilərlə³ bilin amali-dürəfşan⁴,

Qeyrətsiz olan millət olur sahibi-xəsrən⁵.

Əhrari-kəmal⁶ etmək üçün qoşmalı hər an,

İstərsək əgər olmayalım bəndeyi-fərman,

Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl!

Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl!

5

Nazandeye-vətən qibleyi - hürriyyətimizdir,

Məşərləri⁷, məzhərləri⁸ həp cənnətimizdir,

Bəslər bizi bir münim — bimintəmidir⁹,

Olduqca diri süfreye-pürnemətimizdir¹⁰,

Yöldükdə qucağı əbədi türbətimizdir¹¹,

Qiyətli vətən mədəri-zişəfqətimizdir¹².

Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl!

Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl!

¹ Bəsalət — igidlik, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq

² Əshabi-həmiyyət — şərəf, qeyrət sahibləri

³ Himmət — çalışma, səy, cəhd

⁴ Dürəfşan — dürr yağıran, dürr saçan

⁵ Sahibi-xəsrən — alçaqlıq, ədnalıq sahibi

⁶ Əhrari-kəmal — azad fikirli, müstəqil düşüncəli

⁷ Məşər — duyğu, hiss, hissetmə, dərkətmə

⁸ Məzhər — yetişmə, təzahür etmə; bir şeyin zahir olduğu yer

⁹ Münim — biminnet — hər kəsi minnətsiz yedirdib-içirdən; nemət verən

¹⁰ Süfreye-pürnemət — nemətlərlə dolu süfrə

¹¹ Türbət — qəbir

¹² Mədəri-zişəfqət — şəfqətli ana

6

Bil ki, vətənin sevgili bir mədəri-candır,
Vermə bunu əğyar əlinə, rəhm et, amandır,
Hürriyyətimiz nuri-füsunsazi-cahandır¹,
Bax bir nə gözəldir, necə candır, nə cavandır.
Biz verməriz əldən, bunu düşmənlərə qandır,
Hübbülvətəni onlara felinlə inandır:
Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl!
Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl!

7

İlk məhdin² ilə, son yerin ağuşu-vətəndir,
Xaki³ vətənin, bilməlisən, mayeyi-təndir⁴,
Gülzari-vətən, cənnət, həp qönçədəhandır,
Ziruh⁵ çiçəklər yaradan işbu çəməndir,
Hifz etməyə bu gülşəni qurban — bədəndir,
Rüxsareye-gülrəngi - əməl: rövşəni-şəndir:
Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl!
Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl!

8

Millət yaşamaz yurdunu zəbt eyləsə düşmən,
Gəldikcə xəzan fəslə söner rövneqi-gülşən,
İstərsən əgər yurdumuz olsun da: işıq, şən.
Göstərməliyiz düşməne bir cürəti - rövşən,
Qurban vətən olmalı: bir can ilə bir tən,
Ən ülvə səadət: vətən olsun tənə mədəfən:⁶

¹ Nuri-füsunsazi-cahan — dünyanın füsunkar, cəlbədicisi nuru

² Məhd — beşik

³ Xak — torpaq

⁴ Mayeyi-tən — bədənin mayası

⁵ Ziruh — diri, canlı

⁶ Mədəfən — qəbir

Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl!
Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl!

9

HÜBBÜLVƏTƏNİ¹ yazmalıdır qəlbinə millət.
HÜBBÜLVƏTƏNİ sanmalı bir milli ibadət,
HÜBBÜLVƏTƏN uğrunda yölən zindədir² əlbət,
Ey hübb vətənlə dəlv³ ləbriz⁴ mövdət⁵!
Şəfqətli anandır vətənin, etməli xidmət,
Ey süyfu-qələm ərləri⁶, bacarayatü-qeyrət:⁷
Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl!
Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl!

Bakı, 22 nisan 1919.

❦

İKİ SİMAYİ-SİYASİNİN MÜHARİBƏ HAQQINDAKI MÜTALEƏLƏRİ MÜNASİBƏTİLƏ

Bütün ünzari-milləl və əqvamin kamali diqqətlə bəkləməkdə olduqları bir həqiqət var. O həqiqət də 51 aydan bəri cahən səhnəsində oynanılmaqda olan bu fəcaye-hayelənin, bu qiyaməti-xunini-hərbin son pərdəsidir. Fəqət bu son "pərdəye-hərb" in qarşısında çeşmduzi-intizar olan bədbəxt tamaşaçıların çırpınmalarına, ayaq dögmələrinə,

¹ *Hübbülvətən* — vətən sevgisi

² *Zində* — diri, yaşayan

³ *Dəlv* — vedrə, dolça; İran şəmsi ilinin 11-ci ayı (22 fevral-22 mart)

⁴ *Ləbriz* — kənarlarından töküləcək qədər dolu

⁵ *Mövdə* (*mövdət*) — əmanət qoyan

⁶ *Süyfu-qələm ərləri* — parlaq, sıyrılmış qələm sahibləri; burada, əli qələmli ziyalılar

⁷ *Bacarayatü-qeyrət* — qeyrətdən bac alanlar, qeyrətlilər

qeyd...pək məğrur... Aktyorlar: "İstədiyiniz qədər bağırın, əzilin, yüzülün! Həpsi əbəs"...Həpsi bihudə... pərdə öz vəqtində açılacaqdır". Sözlərinə bir də xəndeyi-istehzalarını tərifiq ediyolar. Aktyorlar müstəqni...tamaşaçılar istə-calkar...ara-sıra ünvanları-tamaşaküranı təsvir edən elektrik ziyaları da dəqiqəvi...Yenə işıqlar yandı, söndü...pərdə qalxmayı...müntəzir...tamaşa olanlardakı xurucan və hə-yəcanı təsəvvür et!...Zavallı tamaşaçılar məyus və dilşi-kəstə...Aktyorlar yenə də məsnədişin olanlar kibi məğrur və laqeyd...Pərdə açılmayı. Nə vəqtdə açılacaq?! Burası da məchul...Hal böylə...təccə davam edərək gediyor. İstiqbal-dan da səs yox...Orası da bir cahani-mübhəm, bir aləmi-əbkəm...Ati; bir zaman...uşiyə-mütləq... Öylə isə halı gözdən keçirəlim:

Həyatımızın üfüqlərində təraküm etmiş olan buludla-rın, o qaranlıq və kəsif səhəbələrin yavaş-yavaş dağılma-ları şöylə dursun, sanki gündən-günə, dəqiqədən-dəqiqə-yə bir qat daha pıdayi...zalim və təşdid-təkasüf etməgə, gə-ləcək həyatımıza bir səhəbətreye-zülmət və mübhəmiyyət yü-rüyürlər; hürüyürlər, didəvəndam və cəhənnəmnəmun top-ların ağzından çıxan rədlər, bərqlər, yölümlər yaratan atəşlər, cəhənnəmlər...hələ də afaqi-müqəddəratı-miləldə məndənə bir surətdə pəy-dari-təkasüf şu buludların dağıl-madıqlarını yenə də cəhənnəmi bir bəlağət və təlaqətlə elan edib dururlar. Əvə...topların bəlağət cəhənnəmiyyəsi müharibənin davamını bizə anlatıyor, pək qətali-halə qa-palı, tamaşaçılar da açılmasına didəduzi-intizar...Hərbi-ca-hanşümülün dörd yilini...ikmal edərək beşinci sənəsinin də rəbinə daxil olması bənə...iki siyasi simayi xatırlatdı. Mü-haribeye-ümumiyyə haqqındakı əfkar və bəyanat siyasiy-ələrinin nə qədər doğru, nə qədər məsiyyət olduğu həqa-yiqi-vaqiə ilə sabit və mübrəhən olan bu iki siyasidən biri İngiltərənin hərbiyyə naziri-qəriqi (batmış, boğulmuş naziri — A.B.) Lord Küçner, digəri də Almaniyanın Xü-dünüdü Cəng-hərb Takərisi feldmarşal Qindenburqdur.

Məlum olduğu üzrə, cahansuzi-ümumi müharibənin elanını mütəaqib bir çox hayizi-məlumat siyasilər hərbin nə vaxtda xitampəzir ola biləcəgi haqda pək çox əfkar və mütələətdə bulundular. Fəqət onların əfkar və mütələətləri müvafiqi-həqiqət olmadı. Hərbin bu günə qədər imtidarı isə bütün o zünun və təxminati-siyasiyyələrə təkzib edən dəlayil və bürəhnəyi-müqnedəndir. Bir çox siyasiyun hərbin nə vaxtda qurtaracağına dair bilavaxt təəyyün etmişlərdi. Şu zənnlər həp xəyalda ibarət olub qaldı. Lakin Küçner* və Qindenburqun təxminatı-siyasiyyələrə isə başa getmədi. Doğru çıxdı?! İştə:

— Müharibəyə-ümumiyyə nə vaxta qədər damam edə bilər?! Bu xüsusdakı mütələətiniz, əfkari-siyasinin nə mərkəzdədir?!..

Fərdəyi-hərbdən bir az sonra Küçnerdən belə bir sual sorulmuş, nazir Quriq də müxatibinə şu cavabı vermişdi:

"Bu böyük müharibə beş sənə davam edə biləcək bir mahiyyəti-hayizdir. Çünki almanlar beş illik bir mübarizəyə hazırlanmışlardır. Binaye-əliyə Almaniya haqqındakı bir taqım şayəət müvafiq həqiqət olmaqdan pək uzaqdır. Məsələn, denilir ki; Almaniyanın mənbəi-qüvvəsi bitmək, tükənmək üzrədir. Almaniya aclıq saiqəsilə təslimə məcbur olacaqdır. Bu sözlərlə ciddə kəndimizi aldatmış oluruq.

Düşmən güclüdür, son dərəcə mətanətlidir. Xəyalat və ənidatı buraxaraq həqiqətə inanmalıyıq?"

İştə dəfin-dəryayi-əbədiyyat olan Küçnerin məhsulifikri-siyasisi...

— Bu aləmsümül müharibədə hankı tərəf qalib və hankı tərəf məğlub olacaqdır?!..

Müharibədən bir qəç ay bulunurdu. Mətbuat mühərri-rindən bir zat Qindenburq ilə müləqatda bulunmuş, fəvq-

* Xeyli zəman bundan əvvəl lord Küçner bir məmuriyyəti-mühümə ilə Londuradan Petesburqa gedərkən Almaniya təhd-ül-bəhr-ləri tərəfindən raket olduğu gəmi və məiyyəti ilə bərabər qəhre-dəryayə yəndirilmişdi.

ki mənidar cavabı vermişdi:

"Bu təxribkar dünya müharibəsində hankı millətin, hankı müharib dövlətin ürvəq və əshabı mətin və sağlam isə, o, zəfəryab olacaqdır..."

Bundan anlaşılan şudur ki, əshab və ürvəqi sağlam və mətin olmayan millətlərin də məğlubiyyəti mühəqəqdır. Veyl olsun həyatda məğlub olanlara!..

İştə xudavəndi - cəng Qindenburqun da səmərəyi-dü-hayi-siyasiyyəsi!.. Fi əl həqiqə millətlər arasında sərzəde-ye-zühur-dəhşət olan bu məhşəri-hərbü-cidaldan öylə qanlı vəqəə və faciələr törədi ki, — hələ də törəməkdədir - şu faciəyi-xunin qarşısında mətanətli dura bilmək üçün çox sağlam ürvəq və əshaba ehtiyacımız vardır. Mətanəti-qəlbiiyyəyə malik olmayan, ürvəq və əshabı zəif olan bir millət, bir həyati-ictimaiyyə, Xudavəndi-Cəngin dedigi kibi, bu hərbi-hayilədə məğlub olacağı bütün-bütünə şüb-hədən varəstə bir həqiqətdir. Türklərin ədibi-özimi Namik Kamal bək də hər b Allahı Qindenburqun söylədiyi mənada xaməran-ürfan olmuş, demişdi ki:

*Edər tədvir aləm bir məkinin qüvveyi-azmi,
Cahan titrər səbatyayi-ərbab-mətanətdən.*

Bir heykəlsazi-mümtazın da şu sözlərinə ətfi nəzər-diqqət edəlim:

"Gözəlliklə çirkinlik qarşı-qarşıya duracaq olurlarsa, gözəllik zəfəryab olur. Təbiət ilahi xütlərlə daima irəli-yə doğru gediyor, daima gözəlliyə meyl ediyor". Hüsnu-qüvvətin səmərəsi, çirkinlikdə zəif və mərəzin məhsulu degilmişdir?!.. Öylə isə miləli-şumulü-hərb qarşısında qayətdə qüvvətli və mətanətli bir mövcudiyyətlə durmalıyıq ki, hüs - ara bir həyati zəfərpərvəranəyə böhq məzhər ola biləlim. Nəsil ki, böyük qardaşımız olan osmanlılar, beş yaşına qədəm qoymuş şu müdhiş müharibəyə-əzmədə nə dərəcədə sağlam olduqlarını bütün mənasilə göstərmiş ol-

dular və hər b davam etdjiki müddətcə də göstərək, sə-
məreye-müzəffəriyyətlərini də üqdə ifa eyliyəcəklərdir.
Bütün yar və əğyara isbat etmiş olacaqlardır ki, türklərin
ürvəq və əshabı heç bir zaman, heç bir hərbdə titrəmədi,
titrəməyir və titrəmiyəcəkdir.

BAKI

12 məhərrəm 1337

ۛۛۛۛ

ZƏRBEYE-İNQILAB

Dəryayi-nisana qarışmış olan ulu babalarımızın əmva-
ci-xüruşani-həvadis içində yuvarlanaraq bizə yetişən,
məhsulu nəticəyə pək çox hikmətamiz neçə-neçə sözləri
vardır ki, hər biri bir düsturü-həyat olmağa səzavü şayın-
dır. Şu əmvacı-cahan içində yuvarlanaraq ünsali-hazirəyə
yetişən hikmətnümun sözlərdən biri də budur:

"Bin nəsihətdən bir müsibət daha xeyirlidir".

Fi-əl həqiqə şü kiçik cümlədə böyük bir hikməti-icti-
maiyyə və fəlsəfəyə-həyatıyyə mündəmicdir...

Ta əzəldən bəri bəşəriyyəti-naməs"udun sərgüzəşti-
Xuninini guşi-ibrətü-intibahımıza tərənnüm edən tarixlər
pək açıq bir sürətdə göstəriyorlər ki, ağışı-qəflətdə uyu-
yan millətləri ayıldan amili-nafiz nəsihətlərdən ziyadə
müsibətlər, məhrumiyyətlər və fəlakətlər olmuşdur. Bu,
naqabili-inkar bir həqiqəti-tarixiyyədir. Bir həqiqəti-tari-
xiyyə ki, günəş qədər parlaq... Bu xüsusda sizə pək avam-
pəsəndənə bir məsəl söyləyəcəgəm:

Yanmaqda olan bir çırağa əlini uzadan və onun şöləsi-
lə oynamaq istəyən bir cocuğa dəfələrlə deyirsən ki:
"Övladım! Öylə yapma, şü şölə şayan baziçə (oyuncaq —
A.B.) bir şey degil, əlini yaxar, yandırar. Cocuq şü sözlər-
dən bir şey idrak edə bilmədiği üçün yenə də hərəkəti-xu-
dakanəsində (uşaqcasına hərəkətində — A.B.) davam

edər. Ən nəhayət o, mini-mini əli çırağə-fürüzənin şişəsi-
nə təmas edər. Cocuğun əli yanar. Atəşin xasiyyəti-məh-
ruqəsinə vaqif olan və acısını dadan cocuq bir daha çırağa
yaxlaşmaz, əlini uzatmaz.

İştə pədəranə nəsihətləri dinləməyən cocuq müsibəti-
atəşin ilə bidar olur. Usalanır. İdrak və şüurdan məhrum
bulunan ətfalmisal millətlər də bol-bol nəsihətlə degil,
müsibətlər, məhrumiyyətlər və fəlakətlərlə ayrılmışlardır.
Binayə-aliyə əqvam və miləli şəhrahe-intibaha sövq edən
avamlığın ən məyusəri, ən kəskini müsəyib olmuşdur.

İştə Qafqasiyanın, bu feyzli və bərəkətli yurdumuzun
sineyi-harr və nəvazişkarında (isti və nəvazişkar qoynun-
da, sinəsində — *A.B.*) bəslənən, pərvərşiyabi-həyat olan
biz türklər də hökma, şerevü-üdəbamızın qələmi-nəsayeh-
pərvəranələrindən tərşih edən (sızan — *A.B.*) kövsəri-hik-
mət və ürfana həvəs və təmayül göstərmədik. Ancaq ki,
onların pədəranə yöğüdlərini dinləmək qabiliyyətindən
məhrum olduğumuzu göstərdik. O rəhbərani-ürfanın fū-
sunkar səhhar və səxir qələmlərindən süzülən rəşəhat,
(damcılar, zərrelər — *A.B.*) "Həyat" və "Füyuzat"ı əfkarı-
mıza nüş etdirmək istedadından bütünü bütünə məhrum
olduğumuzu isbat etdik. Hikmətli qələmlərdən uçan o
parlaq nəğmələr pək sönük olan əfkar və idrakımıza inti-
bahbəxşi-"İrşad" olmadı. Olamadı. Şu ülvî nəğmələr, şu
ilahi tərənələr, şu mələkut səslərlə xabnuşini - qəflətdən
ayılmaayanlar, bəri əlli bir aydan bəri davam edən beynəl-
miləl müharibədən və onun təbii nəticələri bulunan inqil-
ab zərbələri, ixtilal atəşlərilə gözlərini açsınlar. Gözlərini
açsınlar da şu yaşadıkları torpağa, balxassə yaşadıkları
müddətcə beşikləri, yödükləri zamanda məzarları olacaq
bu fəyyaz, məhsuldar Qafqasiyayı, bu rəngin və zəngin
olan ərəziyi-zisərvəti düşməndən xilas edərək mədəniyyət
və ümrənənə (tərəqqiyə, səadətə — *A.B.*) çalışsınlar. Bil-
məyənlər var isə bilsinlər, ögrənsinlər ki, Qafqasiya pək
çox sərvətdar bir vətəni-müqəddəsdır, Fəqət, heyhat ki,
kiseye-idrakımız boş, əfkarımız yoxsuldur. Pək çox sərvə-

ti-təbiiyyəyə və mədən bakirəyə malik olan Qafqasiya-
dan behəqq istifadə edə bilmək üçün kiséyi-idrakımızı
mərifət sərvətilə, fənn sərmayəsilə doldurmaliyız...

Nəsihət kövsərləri bizi ayıltmadı isə də, barı içində
qovrulduğumuz müsibət atəsləri, inqilab zərbələri bizi bi-
dar və huşyar etsin...



A.SƏHHƏTİN ÜFULİ - ƏBƏDİSİ

Şu müdhiş; şu qorxunc və löleyi-hadisat içində şair-
təbib Abbas Səhhət də sükunətgahe-əbədiyyətə çəkilib
getdi. Həm maddi, həm də mənəvi xadimi-millət olan
Səhhət qardaşımızın üfuli-əbədisindən hənuz Qafqasiya
türklərinin xəbəri yoxdur. Zata bu keçmişin və qayeye-hə-
vadis içində kimsənin kimsədən xəbəri yox ki!.. İştə böy-
lə bir həngameyə və lölədarda Səhhətin məzari-əbədiy-
yəyə çəkilməsi millətin kuş təəssüf və tələfinə fasil olma-
dığı kibi bu gün yox məsabəsində bulunan mətbuatımızda
da vəfatə-Səhhətə dair heç bir şey yazılmadı. Onun milli
xidmətlərinə dair bir sətir yazı belə görülmədi. Cühəlayi-
əvam tərəfindən düçari-təhqir və təkdir, fəqət əzmi-xura-
man fikrindən geri dönməyən sevgili şairimiz Səhhət
Gəncə məzaristanında dəfin-xak-əbədiyyət bulunur. Zata
Şeyx Nizamiyə böyük bir hörməti var idi. Daima Nizami-
nin layəmut nəzmlərini kəməli-fəsahtlə oxur, samlərini
ləzzətyab-ədəbiyyat eylərdi. Ən nəhayət, Pənc Gənc şair
möhtərəmilə həmcivari-məzar oldu.

Şirvanlı şair, Şirvan faciəsi əsnasında (1918-ci ildə
ermənilərin Şamaxıda törətdikləri soyqırırma işarədir —
A.B.), başqaları kibi, şəhəri tərkə məcbur olmuş, yolda so-
yulmuş, var-yoxu əlindən alınmışdı. Bir qaç yerlərdə sə-
səriyanə dolanmış, ən sonda Gəncəyə nəqli-məkan etmiş-

dir. Arada xəstə oldu. Zalım və biaman yolumün pəncəsindən rəhayəb olamıyaraq tərki-dəğdəgeycə-həyat eylədi.

Səhhətin bu üful-nabehəngamı ədəbiyyatımız dünyasında böyük bir boşluq buraxdığından dolayı ciddi şayan təəssüfdür. Səhhət yöldü. Fəqət əsil düşünüləcəkciği şurasıdır ki, şair-mətufanın qeyri-mətbu olan mətrukat qalması nasıl olsun? Yoxsa Şirvan faciyyə-Əziməsində yarıb-yaxılan sərvətlər kibi səhhətin də əsəri-qələmiyyəsi, sərvəti fikriyyəsi əhraqlub getdimi?! Məncə, şayan-əndişə burasıdır. Dünyamız hal-asayışə övdət etdikdən sonra, ehtimal ki, bu həqiqət anlaşıla biləcəkdir. Şimdilik təbib ədibimiz olan cənab Səhhətin vəfatından dolayı ər-bab-şəbab namna baqi manədələrinə təziyələr izharilə xətm kəlam edirəm.

Bakı

۱۳۳۰

ÜMİD İLƏ YAŞAYIN!

Bu günlərdə siyasət dünyasında bir dəyişiklik vücuda gəldi. Bu yeni növzad siyasət, ehtimal ki, çox insanların ümidini öldürdü. Fəqət ümid ölməməlidir. Məazüllah, (dindarların Allaha pənah! Allaha sığınmalı! Mənasında işlətdikləri ifadə — A.B.) ümidimiz ölərsə, yas dirilər. Yas dirilərsə, bizi boğar. Binayi-aliyə parlaq bir ümid ilə istiqbala baxmalı, bizi boğmaq istəyən yası biz özümüz boğmalıyıq.

Dünya məhli-həvadis olduğu üçün bu kainati-hadisatda hər şey zühuryab ola bilər. Mənim və sənin ümid və arzumuz xilafına olaraq pək çox şeylər törər. Lakin şu hallar əzmi-xüruşanımızı dayandırmamalıdır. Baləks, daha da bizə mətanəti-qəlbiiyə bəxş etməlidir.

Dörd sənədən fəzlə yaşamaq ləyaqətini göstərən cahən siyasəti şimdi başqa bir simayi-həyat göstərməyə başladı. Şu zaman əsnasında müzəffəriyyətdən müzəffəriyyəyə payəndaz olan alman ordusu, alman siyasəti başqa bir hal göstərir kibi... Tale hər b və siyasəti-əhvali-nəzərə İngiltərə tərəfində ərzi-ibtisam ediyor. Zata ümumi cahən müharibəsi İngiltərə—Alman cədali-möhtəşəmi deyilmidir?...Dörd sənə zərfində mərkəzi dövlətlər tərəfindən görünən iqbalı-cədal bu gün İngiltərə və yoldaşları tərəfindən ərzi-didar ediyor.

Yaşamağa layiq olanlar yaşaya biləcəkdir. İştə qanuni-təbiət böylədir. Böylə isə yaşamağa ləyaqət kəsb etmək istəyən bizlər bu haldan təzib də ümid etməliyiz, edə bilməliyiz. Vlatisyova hökuiməti-həyatıyyə və ictimaiyyəyəsindən qafil olmayalım. Yas ruhun yönümü, ümid isə ruhun həyatıdır. Siyasəti- miilliyə nə simada görülsə-görülsün, ancaq millətimizdəki çöhreyi-ümid yasdər olmalıdır. Böyük Hamidin atidəki şərini guş-huşumuza guşvara edəlim:

*Öylə bir əzm ilə qıxdın ki yola,
Qarşıma çıxsə məzarım, dönməm.*

Ümid-iqbal və istiqbal ilə yaşayalım, qardaşlar! Ən kəsər xəyal və amala düçar olmayalım. Layətləzlə və layəmut bir əzmi-mətanətlə siyasi şəhrə həyatımızı təqib edəlim.

İstiqbal məyusi-həyat olanların deyil, qırılmaz və ölməz bir ümid ilə çalışanlarıdır. Müəllim Naci deyir:

*Ümid ilədir bəkayi-ətfal,
Ümid ilədir cahanda hər hal.*

Bakı.

131

CƏFƏR CABBARZADƏ

SEVDİGİM

Azərbaycan bayrağına

Altun¹ köksün hilal², yıldız işıqları yanınca
Zirvəsində Şahdağın gün doğuşu diniyor.
Rəhm allahı gözəlliklər tanrısı tək pək incə,
Bir siyaqla könüllərə hey salamlar söylüyor.
O yerlərdə qardaşları, dostları var, pək sevir.
Yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdiğim.

Can alıcı bir görkəmlə dağ başında durduqca,
Oxşadıqca bahar yeli açıq, dağnıq tellərin,
Nazlı yelin omuzunda³ saçlarına vurduqca
Birər-birər oxşayırsan bütün Turan ellərin.
Altaylardan, Altundağdan doğma hissələr bəkləyir,
Yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdiğim.

Rümuz⁴ ilə dörd bir yana işıq saçmaq istiyor,
Ara-sıra tərpeniyor, yüksək uçmaq istiyor,
Qollar ilə türk ellərin bütün qucmaq istiyor,
Yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdiğim.

¹ Altun — qızıl

² Hilal — Ay

³ Omuz — çiyin

⁴ Rümuz — rəmzin cəmi, rəmzlər

AZƏRBAYCAN BAYRAĞINA

Buraxınız, seyr edəlim, düşünəlim, oxşayalım,
Şu sevgili, üç boyalı, üç mənalı bayrağı,
Mələklərin qanadımı üzərimə kölgə salan?
Nə imiş bu? Aman allah! Od yurdunun yarpağı.
Kök yarpaqlar, al çiçəklər, yalsıl otlar topasımı?
Xayır! Xayır! Çiçək solur, otlar yerdə tapdanır.
Fəqət bizim bayrağımız yucaları pək sevir.
Yıldızlardan, hilaldan da yüksəklərdə fırlanır.
Kölgəsində ay əyilib bu gözəli qucmada.
Qucaşaraq sevdiiylə yüksəklərə uçmada.
Şu görünüş bir ananın şəfqətinə oxşayır,
Düşündükcə duyğularımı, vicdanımı oxşayır.
Bu ay, yıldız boyaların qurultayı, nə demək?

Bizcə, böylə söyləmək:

Bu gög boya Moğuldan¹ qalmış, bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı.

Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan imanı,

Yüreklərə dolmalı,

Şu al boya azadlığın, təcəddünün fərmanı,

Mədəniyyət bulmalı.

Səkkiz uclu şu yıldız da səkkiz hərflə "Od yurdu"²

Əsarətin gecəsindən fürsət bulmuş quş kibi,

Səhralara uçmuşdur.

Şu hilalda türk bilgisi düzgün sevgi nişanı

Yurdumuzu qucmuşdur.

Allah, əməllərim edib şu bayrağa intiqal

Birər-birər toğru olmuş, bir od almış: istiqlal.

Yüregimdə bir dilək var, o da doğru kəsilsin

O gün olsun bir gög bayraq Turan üstə açılsın.

(38)

¹ Moğul — moğul türklərinə işarədir

² "Od yurdu" sözü ərəb əlifbası ilə () səkkiz hərfdən ibarətdir

SEVİMLİ ÖLKƏM

Şiş ucları buludlarla donmuş,
Dağlarında buzları var ölkəmin.
Göy otlardan ipək paltar geyinən
Tarlaları, düzləri var ölkəmin.

Göylərində qara quşlar süzərlər,
"Eşmə"sində ceyranları gəzərlər,
Gözəlləri mahnılara düzərlər,
Maral gözdü qızları var ölkəmin.

"Quzğun" dəniz oynar ayaqlarında,
İşıq saçan nefti torpaqlarında,
Tarixlərin altun yapraqlarında
Dadlı-dadlı sözləri var ölkəmin.

"Yanardağ"larında yalov coşarmış,
Ona tapınmaya ellər qoşarmış,
Bir çağ varmış ölkəm azad yaşarmış,
Bu yollarda izləri var ölkəmin.

Əpbəgindən qızlar çadır əkərlər,
Ölkələrin azad görmək dilərlər,
Bu yerləri bütün ellər sevrərlər.
Yalnız bizdə gözləri var ölkəmin.

1 kanuni-səni

﴿﴾

SALAM

*Məhəmmədzadə Mirzəbala
qardaşıma töhfə*

Əməl quşu şərqə doğru uçarkən,
Gündoğuşda murad suyu içərkən,

Sabah yeli Altundağdan keçərkən
Turan ellərinə salam söyləyin.

Bir gözəl görsəniz göglər elindən,
Öpün dalğalanan ipək telindən.
Od yurdunun yavruları dilindən,
Turan ellərinə salam söyləyin.

Baykalda görsəniz ördək izləri,
Unutmayın tapşıracağım sözləri.
And verirəm, durnalarım, sizləri
Turan ellərinə salam söyləyin.

İntizar gözlərdən Xəzər doğuldu,
Həsret yurəgimiz Yanardağ oldu,
Dillərimiz Turan diyə yarıldı
Turan ellərinə salam söyləyin.

Yıldızlı bəz, gög tac üstü aypara,
Bir al yaylıq verim, yetirin yara.
Durnalar, durnalar, bizdən dübara
Turan ellərinə salam söyləyin.

DÜN O GÖZLƏRDƏ

Dün o gözlərdə inləyən sevgi,
O baxışlarda titrəyən xülya,
Gülüşündən uçan səmimiyyət
Varlığından gülümsəyən sevda
Ruhi sarsar əsirin eylərdi.
Utanıb dün çiçək kibi qızaran,
Şu yanaqlar baharə bənzərdir.
Gül dodaqlar əsər, utanar,

Gözlərin bildirirdi hər dərdi.
Həm də pək şairənə söylərdi,
Tellərindən öpüncə aydınlıq.
Ləblərindən gülümsüyüdü həyat,
O zaman bən sənin əsirin idim,
Çünki məsum idin, fəqət, heyhat!
Şimdi hər şey havaya savruldu.
Böyüdün, bir qədər də oldun şən.
Dillə "sevdim" diyorsan imdi, fəqət,
Dinməmiş gözlərindən anladığım...
Eşq yox, zövq yox, yetər! Get! Get!..
Nərdədir gördüyüm səmimiyyəti,
Niyə, yavrum, riyayə çevrildi?!

YAŞAMAQ

Gözümde büsbütün aləm məzara bənzərkən
Uçar qaranlıq əfqazda bir qanadlı ziya.
Könül xərabəsi göz yaşlarında inlərkən
Gülər dumanlı fəzalarda bir mələksima.

Uçar... uçar... uzaşar sadə bir gülümsüyərək,
Aşar üfüqləri, varlıq xəyalı boynunda.
İtər... gedər... genə ruhum, axan şu yıldız tək,
Vərəmli bir gecə tam izzirabı qoynunda.

Sönər... susar... qara bir yoxluğun soyuq nəfəsi,
Zavallı fikrimi sarsıb da dondurar... yatırar.
Sonunda bir qocaman bayquşun zəhərli səsi,
Sönük xiyalimə bin dürlü sorğular gətirər.

Neçin? Neçin yaşamaq? Ölməmək! Nədir mənə?
Neçin şu dörd yanı sarmış əzaba bağlanmış?
Neçin əzilmək, üzülmək, əmkələmək bica?
Neçin həyata səbəbsiz dözüb, ayaqlanmaq?

Nə var yalanla qızarmış şu canı yüzlərdə?
Nə var riyayi gülümsər şu mavi gözlərdə?
Nədir şu kölgəli, dolmuş yalançı qəhqəhələr?
Nə var şu zəhər bulaşmış səfali sözlərdə?

Nədir? Nədir dirilik yurdu? Qanlı bir ölkə
Dəgilmi varlıq özü canlı bir yığın kölgə?
Ölüm!.. O, bir əbədiyyət... Görüncə siz uyqu...
Nə tatlı şey... Bu əzaba o, son çəkər bəlkə.

Şu yas içində ümid intihara qalmışkən
Gülümseyir yenə birdən fəzayi-xülyadən.
Dəmin ki canı ziya... bənlərim yuxalmışkən,
O, sanki qaldırıyor bir dumanlı rəyadan.

Xayır! Xayır! Yaşamaq! Bir vüsələdək yaşamaq,
Deyir, qoşar yurəgim! Onda bir işıqlı xəyal.
Bədən bular yenə qüvvət, itər şu yorğunluq,
Nədir əcəb bu ziya?.. İştə şanlı bir ideal.

Deməm ki, gəl qucum! Hicran həyat ləzzətidir.
Uzaq! Uzaq! Gözəl! Ancaq marağa yax bəni sən,
Yaxınlığın genə heçlik, gülümsə gözlərdən.
Yaşamaq! İstəsən, ancaq uzaq, uzaq bəndən.

Nəsən? Budur yaşatan... Rəf olunmayınca marağ
Könül deyir, yaşamaq. Bir vüsalədək yaşamaq.

ABBAS AĞA QAYIBOV
(NAZİR)

MİRALAY CƏMİL CAHİD BƏYİN
MƏDHİNDƏ

Sənin ey sərvəri-vala, münnin Kirdigar olsun,
Pənahın rəhməti-həqqi, şəfəqqət Pərvərdigar olsun.

Vücudi-pakini lütfi-Xuda hifz etsin afətdən,
Sənə tale həmişə dəstgirü bəxt yar olsun.

Edibsən dörd sənə millət yolunda himmət-neyrət,
Sənə ey cani-millət, mərhəbalar səd həzar olsun.

Çəkibsən rəncü-zəhmətlər, əziyyətlər, məşəqqətlər,
Bu niyyətlə ki, qövmi-türk sahibi-iqtidar olsun.

* General Cəmil Cahid Toydemir bəy 1918-ci ilin iyun ayında Qafqaz İslam Ordusunun sıralarında Azərbaycana gəlmiş, Qarabağda erməni daşnaklarına qarşı döyüşlərdə də Bakının azad olunmasında yaxından iştirak etmişdir. O, 1-ci Azərbaycan diviziyasının komandiri və Bakı şəhər hərbi komendanti olmuşdur. Sonralar Türkiyədə ordu generalı rütbəsinə qədər yüksələn Cəmil Cahid bəy 1946-47-ci illərdə həmin respublikanın Milli Müdafiə naziri olmuşdur. (Şəmistan Nəzirli).

Daha göstər həmiyyət, ərha yüksəlt türk torpağın,
Sənin üçün şövkətü izzət, bizim üçün iftixar olsun.

Edəməm şərh-i-övsafi-Cəmilin etməyə cürət,
Budur ki, təb'i-qasir aciz, şərmsar olsun.

Bu tazə məsnədin təbrik birlə gözlərəm ümmid,
Əhali içər asayiş, müəssis bərqərar olsun.

Saralmış xüşksal zülmə gülzarı İslamın,
Axır sərçəsmeyi-ədlin ki, sərsəbz abdar olsun.

Saqında Əhmədi-Həmdi, solunda həm Həsən Fəhmi,
Bu qeyrətli mücahidlər həmişə payidar olsun.

Bunu yazmağa etdi hissi-türkiyyət məni vadar,
Sənə bəs türklüyün adından bu şərim yadigar olsun.

Qazağın şairi Abbas Qaibzadə Nazirdən,
Səmimi-qəlbədən ərzi-salami-bişümar olsun.

İyul, 1918-ci il

330

ÖYÜN, MİLLƏT *

*Yavəran həzrət şəhriyaridən Qafqaz İslam ordusu
Baş komandanı Süpəhsalar - əzim dövlətli fəriq
Nuru Paşa həzrətlərinə ithaf olunur.*

Öyün, millət ki, iltafi olub şövkətli sultanım,
Hilalın haləsi qılsın əhatə Türk otanın
Təfaxür eylə, ey millət, muradın hasil oldu,
Daha əflakə yüksəlməz əninü-ahü-əfğanın.
Ziyasız rus zülmündən o yüksək ruhun ölmüşdü,
Tuturdu şişəyə hərdəm şərabi nab tək qanın.
Qızılgül tək açıl, gül, gör ki, Türkün şanlı ordusu
Rəvaq-ərşə nəşəb etmiş, Böyük Osmanlı ünvanın
Səmayə doğru Toğrul tək, sən ey Türk oğlu,
uç, yüksəl
Ki, sənsən şanlı övladı şərəfli əski Türkanın.
Bulud altında qalmışdı əgərçi kövkəbi-bəxtin,
Gör imdi nücumzahtək hilalın nücumu tabanın.
Görək Tağ-Məqrənsdən açılsın Türk toğrası,
Mələklər zib-duş etsin ləvasın al Osmanın
Bütün Mümtaz ellərdən olar Türk milləti Mümtaz,
Sürər bundan sora Türklük şərəfli-şanlı dövrünün.

❧

* İşbu abdar şer Qafqasiya İslam ordusu baş komandanı dövlətli fəriq Nuru paşa əfəndimiz həzrətlərinin Şəkiyə vürudi münasibətilə Qafqasiya şüərasından möhtərəm Məhəmmədəmin oğlu Salman Mümtaz əfəndi tərəfindən bədahətə söylənmiş və Paşa həzrətlərinin nam namilərinə ithafa təb' və nəşr edilmişdir.

TURAN DÜDÜYÜ *

Dərdli-dərdli sürüklədim, inlədim,
Acı-acı fəryadları dinlədim.
Gəldim iştə, dərdim sana söylədim.
Ərzimi dinləyən, soran nərədə?

Unudulmaz dərdim, ovunmaz qəlbim,
Gülsə cahan, gülməz bənim taleyim,
Gəl yaramı sən özün sar, sevgilim,
Duyulmaz dərdimə dərman nərədə?

Dağıtdılar yuvasını bülbülün,
Xəzan vurdu yarpağını hər gülün,
Susdurdular nəğməsini bir elin,
Canana can verən o can nərədə?

Məskənimiz həp fəlakət bucağı,
Bəstərimiz fırtınalar qucağı
Sönmüşmüdür əcəb Türkün ocağı
Anadolu nərədə, Turan nərədə?

Nalətimə uğramışsınız həpimiz:
Cavanlarımız, ixtiyarımız, yigitimiz,
Bir sahil yoxmudur çıxış gəmimiz,
Ağlaşır analar, duyan nərədə?

Qərib, sürgün, öksüz cocuqlar ağlar.
Ninni söylər uğultulu dalğalar:
Mərhəmət namına səni haraylar,
Ədalətin nərədə, vicdan nərədə?

* Nargin əsirlərinin dilindən

Səba, yetir sevgilimə sözümü,
Mükəddər halımı gülməz üzümü,
Yanıqlı halımı, ağlar üzümü,
Aşıqlərim nərdə, canlar nərədə?

❧

SƏS VERƏLİM

Türk qızlarına

Dəyərlidir ehtiyacı millətin,
Yaradıcısı, bizik istiqbalına,
Yüksəldəlim bayrağını türklüyün,
Şan verəlim qafqaslılıq naminə.

Türklük deyil, biz türklüyün özüyük,
Millətimiz bizim ilə canlanır.
Qazanalım, Fateh xanın qızıyıq,
Türklük adı fütuhətlə şanlanır.

Səslənməli, varlığımız bilinsin,
Türk oğlunu yadlar öksüz sanmasın.
Güc verəlim, qüvvətimiz görünsün,
Qız, qadınlıq həyansız kibi qalmasın.

Ey qadınlıq, bilirmisən haqqını.
Övladını gözətməkdi vəzifən.
Övladının səadəti, iqbali
Sənin gözəl, ən şərəfli amalı.

Sən özünə bu vüqarı alırkən
Yarar şeymi səndə belə donuqluq?
O sevgiyi köksünə taxarkən
Yakışarmı sənə belə soyuqluq?

❧

EY TÜRK OĞLU

Ey Türk, sən ey qəhrəman, yigit oğlu Turanın!
Şanlı, yüksək babanın ögüdünü unutma,

Sən də yürü o yolu.

Yürü, əvət özünü heç bir şeydən qorxutma;

Yürü, əvət bir daha təməddünün¹, ürfanın²

Ülvi duyğular versin Türkün həssas qəlbinə

Hörmət, izzət aldırınsın böyük Turan elinə.

Səmalardan seçilməz Türkün mavi bayrağı

Yenə əski şan ilə Türk yurduna dikilsin.

İştə Turan, iştə yurd, iştə Türklük otağı

Yabançıya düşməz duruyorkən sən özün.

Tarixlərdə həp sənin rəşadət, hünər, in,

Bildirişin, fırtınan oxunurkən sən neçin

Avropaya qarşı bir

Yersiz, yurdsuz əsir tək boyun büküb durasan?

Yüz illərca əzildin, ayaqlandın, yetişər:

Yüz illərca ağlarsan,

Yüz illərca hıqçırdın, duyulmadı heç səsin.

Şimdi hayqır və bağır bitməmişkən nəfəsin.

Ey qəhrəman, düşməyə qılınc tutan biləgin

Vətəninə, yurduna birər qəl'ə sayılır.

Bu gün sənəin ən parlaq, ən dəyərli diləyin

Öz ürfanıyın güc ilə, qüdrətlə verilir.

Qafqasıyanın ən böyük, yüksək, ulu dağları,

Ormanları, bağları

Sənəin müzəffər adın, şərəfinlə tanınsın!

Səni vəşhi tanıyan o mədəni canavar

Məğlub olsun, xar olsun, intiqamlar alınsın!

Türk baydağı o zaman göy yüzündə parıldar.

❧❧❧

¹ Təməddün — tərəqqi etmə, mədəniləşmə; mədəniyyət

² Ürfan — elm, bilik

Turan balasıyam, türkün özündən,
Soyuq su içdim bən tunkar¹ gözündən
Yeni nur aldım o günəş yüzündən
Şərəfli bir dilək yaşadır məni.

Annəcim, bənim şu yaşıl dağlar,
Bənsiz nəşə bulmaz çiçəkli bağlar,
Bənsiz bülbul inlər, çiçəklər ağlar,
Buraxmam yurduma alçaq düşməni.

Bən də cəncə girdim cidalı² gördüm,
Gög yüzünə baxdım, hilalı³ gördüm,
Səni yox, o gözəl camalı gördüm,
Yadlara aldırıtmam gözəl vətəni.

Ey buzlu şimaldan qopan ruzkar!
Toxunma qəlbimə, atəşi parlar.
Saqın, gəlmə, səni nəfəsim boğar.
Dəf, ol, vətənimdə görəməm səni..

Ey murdar çöhrə, sən ey əbus sima!
Sevdiğim dəgilsən, qarşımda durma!
Nifrətim var sana, bana yaxlaşma,
Kinlərim məhv edər qarşı gələni!

8 həziran

﴿38﴾

¹ Tunkar — qrafın, sürahi

² Cidal — dava, müharibə

³ Hilal — bir neçə günlük təzə ay, aypara

ƏSGƏR ANASINA

Ey şəfqətli gözündə inci yaşlar parlıyan,
Ey atəşli köksündə sönməz sevgi saxlıyan,
Ey möhtərəm validə!

Əvət sən də oğlunu doğurduğun günündə
Həyatının müqəddəs borclarını yetirdin;
Sən o sıcaq¹ bağrında arslanlar yetirdin.

Bu gün səni bir millət boylə təqdis² ediyor
Sənin o göz nurunu əziz vətən bəklıyor.
Mane olma şu gəncə, burax, həirbə gediyor,
O bir baba yigitdir.

Vətənin bəkcisidir.³ Omuza⁴ silah alarıq
Pak şərəfli və cəsur bir qəhrəman olacaq.

Annəciyim, ağlama xeyir-dua söylə sən!
Göz yaşı ilə saxlama haqq yoluna gedəni,
Onun çarpan qəlbinə çalış, fərəh verəsən,
Onun şu gənc həyatı qurtaracaq vətəni,
Yurdu qurtarmaq istər pək coşğun bir əzmlə,
Türk duyğusu taşıyor saf və sağlam qəlbində.

¹ Sıcaq — isti, mehriban

² Təqdis — müqəddəs sayma, əziz tutma, sitayiş etmə

³ Bəkçi — gözətçi

⁴ Omuz — çiyin

YOLUNU BƏKLƏRDİM!

Bu şe'r bir il qabaq qanlı mart hadisəyə - əliməsindən Azərbaycan Türk İslamlarının yaxasını düşmən əlindən almaq və ölümdən qurtarmaq üçün qardaş, arkadaş deyə, dəyə, təpə, dağ, daş aşaraq yardıma gələn şanlı Türkiyə ordusuna ithafə yazılmışdır.

Yürüyürkən ölüm saçan fırtınalar önündən,
Uçqun dərələrə uçdum, tiyələrə dırmandım.
Baxdım ki, yox xilas yeri fəlakət cəngindən,
Qara yaslar anma yenir gözlərimə çarpmadı,
Pək səmimi bir məhəbbət bir an bəni saxladı.

Görüyordum ağ dümanlar, qara sislər altında
Türk elinin səadəti, xanimanı yaxılır.
Ləpə çalan qan içində, girdabların ağzında
Qəhrəmanlar çabalayı, mərd igidlər can verir.
Of, sevgili yurduğazım, tayanmam bu kədəyə,
Tayanmam cigərimi parçalayan zəhərə.

Yaşayamam səndən iraq, dözəməm o hicrana,
Yaşayamam, Annəcim, bən çəkəməm o dərdi.
Heç sönməyən kinlərimlə yüzi qara düşməyə
Alov saçan dodaqlarım bəd dualar söylədi.
Şaşqın-şaşqın düşüyordum və qalxınca yürürdüm,
Düşmən bəni izlədikcə namusumu sürürdüm.

Qəlbi yanıq sızlayaraq gəzdim vəhşi çölləri
Köksümdə uyutdurdum böyük arzu, böyük kam.
Boğularaq, inləyərəkən rübabımın telləri,
Həp dağlar da səslənirdi həp: intiqam, intiqam.
Dinlədikcə o səsləri bənə qarşı anlardım,
Bir qurtuluş ümidilə izlərini arardım.

Nərdə bənim ardı-önü düşmən kəsən qılıncım?
Nərədədir, yigit qardaş, nərdə bəklədigim?
Neçün susmuş biləklərim, nərdə bənim o gücüm?

Neçün gəlməz böyük ordu, neçün gəlmir sevdigim?
Yuca dağlar, arzumuzun salamına əgilin,
Bəni qurtarmaya gələn dostlarıma yol verin.

İştə gəldin, gözlərimin yaşını qurutdun.
Nəvazişin ovunmayan qərrib ruhu oxşadı.
Heç ölçüyə sığınmayan dərdlərimi ovutdun,
Qara günüm hilalıyın işığıyla parladı.
Artıq bana nəşib degil şadlıq, sevinc, — deyərikən
Gəldin, aldın yürəgimi-ağlama, gül, — dedin sən.

❦

BU YILKI MAYISDA

Türklük eşqilə qəlbi çarpanlara!

O günləri ovunmadan, gülmədən
Ağladım ağlayan Türkün dərdinə.
Bu yilki yazda bir nəş'ə bilmədən
Yanardım yaxılan yurdun oduna.
Yelimin baharı, həyatı sönmüş,
Qönçəsi, nəğməsi yasa bürünmüş.

Qoynunda inləyən bəni-bəşərin
Acıqlı halına gülər təbiət.
İnsanlar uğrayan müsibətlərin
Acısını bilməz, umar səadət.
Qanlı torpaqlar üstə lalələr bitər,
Əninlərə qarşı bələlər ötər.

Ağ yüzləri qarartmış yoxluq qarası,
Açıq alınlara kölgə salmışdı.
Ağlardı yurdumun bağı, bağcası
Gözü yoxsulluğun dərdi almışdı,

Xoş qızları koyun tarla başında, ah.

Sevimli bir gözəl mayıs günündə
Təqrəb etmişdi ikinci çağı.
Tolaşardım yaşıllıqlar içində
Könlümü ovladı bir gül yarpağı.
Güllüklərə baxdım, təsəlli buldum,
Dağılmış yurdumun şairi oldum.

Qəlbimin dərini ovutmaq üçün
Dinlədim bu zaman bülbül səsini.
Tanırdım zövqünü bütün gəncliyin,
Ümüdlü bir duyğu güldürdü bəni.
Hər çiçək yaprağı bəncə bir şe'r,
Hər qönçə ruhuma nəş'ələr verir.

Mələşən quzular indi təpədən
Axacağa doğru, quyu başına.
Yürəgim şadlandı bilməm ki, nədən
Baxınca yurdumun hər bir daşına
İçimdən bir səda söylədi bana,
Xoş xəbər verirəm şimdi bən sana;

Ağlama, gözlərin ziya görəcək,
Firqətsiz vüsalın dadı bilinməz.
Gəlir bir zaman ki, yüzün güləcək,
Qaranlıq olmazsa, yıldız görünməz,
Ruhunu oxşayar sevdigin gözəl,
Boynuna sarılır qayeyi-əməl.

Səfa ümidilə cəfa gəliрсə,
Ağlama, hər cəfa səfa bəklədir.
Ümidini kəsmə, bəla gəliрсə,
Ağlama, yurdunda şənliklər olar,
Qaranlıq üfqündə bir günəş doğar.

Bundan sonra artıq degilsən məhkum,
Atılan addımlar haqqa doğrudur,
Yürüdüyün yollar degil uçurum,
Hakəm yalan degil, bu gün doğrudur.
İləridədir sənin aydın günlərin,
Vəslətini bəkləmədə dilbərin!

❦

BİR QIZ ÜÇÜN

Fələkin oxundan sən də bir yara
Aldınmı, dərдинə yoxmudur çara?
Büründüyün söylə, o hansı qara?
Şu həzin halına ağlayan yoxmu?
Qan verən yaranı bağlayan yoxmu?

Bir gül yetişmədən ömür bağında
Bir bülbul ötmədən gül budağında
Yazıq, həyatının bu gənc çağında
Baharından əvvəl xəzan oldumu?
Ömrünü qaranlıq yazan oldumu?

Neçün o gözlərdə matəm görünür,
Titrək dodaqlarda şəkvi bulunur,
Neçün gülüşündə giryə duyulur,
O məsum ruhunu oxşayan yoxmu?
Şu öksüz eşqini bir duyan yoxmu?

Məhəbbət haqqını etmədən əda,
Buldumu könlünü o qara sevda,
Sevgilindən əcəb oldunmu cüda.
Bu dünya səninçün zindan oldumu?
Qismətində sonsuz hicran oldumu?

❦

Qorxaq, alçaq, xatın bu meydanı işi nər:
Dəniz kibi coşalım, dalğa kibi qoşalım.
Altun ordu, iləri! Dağlar, daşlar aşalım!
Türk qafasında qorxu yuvarlamaz, düşmənəm!
Həp dəmirdən yapılmış ruhum, qələmim mənim.
Süngümüzün ucundan damar qətrə-qətrə qan,
Hürriyyətdən, vətəndən öluncə keçməm, düşmən!
Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə "Ərknəgün" ocağı.
Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım.
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım!
Arş iləri, iləridə cənnət kimi çəmən var.
Günəş orda həp doğar, səadət orda parlar.
Türk firqəsi Müsavat,
Açalım quş tək qanad.
Sarılıb hürriyyətə,
Bulalım şanlı həyat.

☪

NEÇİN BÖYLƏ GECİKDİN?

Sənsiz qəlbim qırıq, sönük, çeynənmiş, xırpalanmış,
Ömür şüşəm daşa dəymiş, həyatım parçalanmış,
Qırıq bir saz kimi sızlar qanlı, yorğun telləri,
Yakılar da, yakar bütün qayğı vurmuş elləri.
Şu vətənin öksüzləri, gəlinləri, dulları,
Göz yaşıyla sulamış həp keçdiyiniz yolları.
Yolunuzu bəkləməkdən bənizləri saralmış,
Heç gəlmədin. O şən, gülər ürəkləri qəm almış,
Sən gəlməsən, dolumsanmış ürəklər heç şad olmaz.
Sən gəlməsən, xərəbaya dönən qəlb abad olmaz.
Sən gəlməsən günəş doğmaz, ümid gülüm açılmaz,
Dodaqlarım gülməz, sönük baxtıma nur saçılmaz.
Başqasını istəməm də, ey türk, çapuk sən gəl, sən,

Yollarına daşını qalanmış? Ya azğın quldurlar
Burakmıyor? Daş, dəmir, ya polad olsa da onlar,
Ürəyində şölələnen mətin, qızğın atəşlə
Yak onları, ərit, söndür, çeynə, boğ, öz, xırpala,
Xain, alçaq düşmənlərə qol gücünü həp göstər.
Aç yolları, çapuk gəl ki, qəlbim səni pək istər.

VƏTƏNİN YANIQ SƏSİ

Yuca, qarlı dağların başından
"Altay"lara baxar-baxar durardım:
Çəmənindən, çölündən, dağ, daşından
Qızğın yürəklə sizləri sorardım.

Qısqanardım sizi hər bir torpağa,
Zira sizdə vətən eşqi var idi.
Baxdıqca o doqquz tuğlu bayrağa
Könlüm söyğü, təsəlliylə dolardı.

O gün tufan kibi, "Elxan" ordusu
Ki, güc deyə qımıldandı yerindən;
O tufanı salamlamaq duyğusu
Əksilməyir, azalmayırdı bəndən.

Yürüyürdü sarsılmaz altun ordu,
Yürüyürdü ləkəsiz bayraq ilə,
Yürüyürdü günəşə, şərqə doğru.
Altun oxu, qarğısı, mizraq ilə.

Yürüyürdü çırpınan bir yürəklə,
Ona şan, zəfər arxasına düşərək

Ölü, əski, ruhsuz, hissiz, yazıq bən,
Artıq yeni ruh ilə canlanırdım,
"Alqış sizə", deyirdim, "yüziyin bəndən"
Güvənirdim, qürurla, şadlanırdım.

"Şəfasınız", deyirdim hər ağrıma. ..
Yüregimidə alov saçan atəşlə,
"Övlad" — deyə basdım həpsin bağrıma.
Sevincimdən gözlərim dolu yaşla.

Torpağımın qartallı, dağ, daşına,
"Uğurlar olsun", — dedilər, qondular.
Ağ alınla yeni yurdun eşqinə
Köpüklü vətənlərimiz söndülər.

O dualı qılıncları öpərək
Etdilər də dayanıqlı bir yəmin¹,
Vətən, — deyə həpsi diz çökərək
Dedilər ki; Anacığımız! Ol əmin.

Aramızda yoxdur alçaq və qorxaq,
Bundan sonra götürməsin nəslimiz.
İştə şahid başda gözən şu bayraq
Şan zəfərdir tariximiz, əslimiz.

Haram olsun qanımızı daşıyan
O övlada ki, kor baxa vətənə,
Heç uğurlar bulmasın da, qussun qan,
Yüzümüzü tərk edərsə düşməne.

Şimdi siz ey "Altay"ları andıran
Dəmir yürekli bir nəslin övladı!
Ey qanında iman, zəfər daşıyan
"Oğuz"ların, "Elxan"ların əhfadı.

¹ Yəmin — and

Ananız, bax, sürüklənir yerlərdə
Hər yanına xəncər, neştər saplanmış.
Düşmüş də pək təhlükəli bir dərdə,
Sızlar, ağlar, bağı qan xırpalanmış.

Babanızdan üzülincə əllərim
Gözlərimi sizə dikmişdim yalnız.
"Bu qan da o qandan süzülmüş", derdik,
"Yaman günündə imdadım olursunuz".

Nədən şimdi fəryadıma qayğusuz?
Dəyişdimi damarnızda əski qan?
Nədən odlu dərdlərimə duyğusuz?
Qəlbinizdə söndümü sevgi, iman?

Babalarnız etdiyi bir yəminə
Yoxmudur ya, sizdə hörmət, rəvayət?
Onlardakı şana, imana, dinə
Çarpmayır mı qəlbinizdə məhəbbət?

Rəvamıdır o bəxtiyar günlərim,
O dəbdəbəm, o şövkətim alınsın?
Al duvaqlı, şən, parlaq düğünlərim
Yasa batsın, başna qara bağlansın?

O qəhrəman ata, baba yurdunada
Yazıq qalsa sizin kibi övladı,
Daşısın bin fəlakəti ardında,
Başlamasın çırpınmağa fəryada.

Didinməsin, zülmələri boğmasın.
O arslanlar yurdu olan torpağım.
Böylə namussuz övladı doğmasın.
Qararmasın başda olan bayrağım.

O şən, o bəxtiyar könlüm dolu qan,
Böylə səfaləti artıq çəkəməm?
Sönməz bəndə sevgi və iman
Yuca başmı alçaqlara əgəməm.

Yıldırımlar gurlasın!
Buludlarım hazırlansın tufana:
Dağım, daşım boyansın həp al qana,
Şimşəklərim parlasın!

— Anacığım! Qanımız həp əski qan.
"Elxan" nəslə hər bir zaman xəlqdir.
Yürəgmizdə həp o tuyğu, o iman
Təlemiz ön, zəfərdir, şərəfdir.

Şu vətənin dağlarında daşında
Qurtarıcı qəhrəmanlar az degil,
Hər obanın, hər ocağın başında
Bin qəhrəman fürsət gözlər, əmin ol!

Beş dünyanın vəhşiləri toplansa,
"Ölüm", — deyə, "Vətən", — deyə qoşarsız,
Bu torpaqlar qanımızla boyansa,
Nəfərimiz qılınca öc alarsız.

O əllər ki, səni bu gün qurtarmaz,
O dillər ki, səni bu gündə anmaz,
O yurək ki, sənin üçün çarpamaz,
O ayaq ki, "Vətən", — deyərək qoşmaz.

Al qanına boyansın:
Sevdigi başı ucunda yas qursun,
Anaları ağı desin, saç yolsun,
Sənin kibi ağlasın.

«ARAZ»DAN «TURAN»A

Bingöl ətəklərindən coşğun Araz axaraq
Yıldırımlı, qartallı qayalara çarparaq
Qaplan kibi kükrəyib, dəniz kibi qabarır,
Məmləkətlər aşaraq dalğa kibi yol alır.
Turan, İran dolaşar, dönər Qafqaz elinə
Yaklaşınca o daşqın, acıqlı "Kür" nəhrinə
Haykırır: — "Ox, qardaşım, dinlə bəni, bir zaman
İztirablar içində çırpınır şimdi Turan.
Girmiş sehirlı divlər, qızıl alma bağına,
Qara quzğun ötüşmüş soluna və sağına.
Derlər, dünya gözəlinin dizində yad başlar var.
Süzgün, baygın gözündə qan görünən yaşlar var.
Bərələnmış gül kibi gündən-günə soluyor,
Qara gür saçlarını əllərilə yoluyor,
Gülümşərkən ağzından güllər saçan o gözəl
Şimdi ağlar, gözündən inci damlar. Xain əl
Girmiş mə'sum qoynuna, yaralayıb köksünü,
İnlər: «Yoqmu Turanda qurtaracaq ər bəni?
Nərdə o Türk nişanım, o qoç yigid qəhrəmanım?
Yolunu pək gözlədim, yol ver ona, yaradan!
Yel atına binsin də, gəlsin bəni qurtarsın.
Sevmədigim şu xain başları həp qoparsın.
Şu sehirlı tilsimi qırsın namus eşqinə,
Quruntulu bir kədər çökmüş Turan yurduna.
"Qızıl ırmaq" "Süd gölü" bu anda qan köpürür,
Qoç igitlər Turanda bığ çegnəyib də durur.
İştə bəni inlədən bak şu acı duyğudur,
Çağlayanlar dağımda köpüklü qan qusdurur.»
Coşğun Araz sözünü hıçqırıqla bitirdi,
Kür nəhrini bu xəbər həyəcana gətirdi.
Əvət, qara buludlar almış yurdu, qardaşım,
Nə yatarız, nə güllər çəmənlərim, dağ, daşım.
Böyük Türkün sevdigi yekta dünya gözəli
Qan ağlasın, qoynuna girsın yabançı əli.

Turanda yüz milyonluq Türklük buna qızmazmı?
Qızmazsa bu xain əl yasamızı buzmazmı?
Gəl, qardaşım, boynuna keçirəyim qolumu.
Annəmiz "Quzğun dəniz" bəklər mənim yolumu.
Gədəlim dərdimizi anamıza açalım,
Əski Türkün yurduna yıldırımlar saçalım.»

"Kür" və "Araz" coşaraq bir-birinə qarışdı,
Sahilləri çeynəyib iki aşiq qovuşdu.
Akın-akın akaraq fırtınalı dənizə
Töküləncə anladı hər ikisi diz-dizə:
— Annə! Turan elindən quruntulu bir xəbər
Gətirmişiz. Şu tasa¹, yurəgmizi həp dələr;
Girmiş sehrli divlər Qızıl Alma bağına,
Qara quzğun ötürmüş soluna və sağına.
Derlər, dünya gözəlinin dizlərində başlar var,
Süzgün, bayqın gözündə qan köpürən yaşlar var.
Bərələnməmiş gül kibi gündən-günə soluyor,
Qara gün saçlarını əllərilə yoluyor.
Gülümserkən ağzından güllər saçan o gözəl
Şimdi ağlar gözündən inci damlar. Xain əl
Girmiş mə'sum qoynuna, yaralayib köksünü.
İnlər, yoxmu Turanda qurtaracaq ər bəni?
Nerdə o Türk nişanım, o qoç yigid? Yol alsın,
Şu sehrli tilsimi qırsın, bəni qurtasın.

"Quzğun dəniz" bu qara xəbərləri dinlədi,
Yara almış dişi bir Kaplan kibi inlədi.
Qucaqlayıb Arazı, Kürü basdı köksünə,
Birdən-birə köpürdü, daşdı Turan elinə.
O dağ kibi yüksələn dalgaları yürüdü,
Yüz milyonluq Turanı başdan-başa bürüdü.

¹ Tasa — xata

Hər kiçik dalğasında bir yıldırım patladı,
Almas kipriklərində birər şimşək oynadı.
Hər bir öksüz bucaqda qopdu yeni bir tufan,
Coşğun sellər qaldırdı əngəlləri aradan.
Artıq sehrli divlər yedigini həp qusdu,
Sonra dəniz də susdu, Turan da, gög də susdu.

Yenə dalğacıqlarla oynar Quzğun dənizi,
Güzgü kibi parıldar ay, yıldızlı bənizi.
Göbəgində görünür şimdi zümrüd bir ada,
Altun kərpicli bir köşk adanın ortasında.
Köşkün qarşı tərəfi qızıl alma bağıdır,
Ayaq bassa daş olur, hər kəs ora yağdır.
Qızıl alma bağında gəzər dünya gözəli,
Gülər coşğun sevincə, Türkün ölində əli.

1919-cu il

❧

ƏHMƏD CAVAD

BİSMİLLAH

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Yürüdü iləri əsgər, Bismillah!
O, Xan sarayında çiçəkli bir qız
Bəklilər bizlərdən zəfər, Bismillah!

Ey döyünən ürək, dumanlı şəhər,
Bilirmisən bu zor gurultu nədir?
Aç sisli qoynunu: Ordumuz gəlir.
Nişanlın qoynuna girər, Bismillah!

Qəli xan soyundan aldığı rəngi,
Qocamış İl xanla müsəlman bəyi.
Elxanın övladı dinin dirəyi,
Gətirdin könlümə səfa, bayrağım.

Köksümdə tufanlar gəldim irəli,
Öpüm kölgən düşən mübarək yeri.
Allahın ulduzu, o gözəl pəri
Sığınmış qoynunda aya, bayrağım!

EY ƏSGƏR

Ordumuza ərməğan

Dağa, daşa sancağını öpdürüb,
Duman kibi bu dağları bürüyün!
Dənizlərə salam rəsmi yapıdırıb,
Göglərdəki bulud kibi yürüyün.

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümseyir doğan günəş yüzinə.

Baş əgdi, bax, toplarının səsinə,
Yad ellərin yıldırım, şimşəgi.
Orğun kibi qurumağa başladı
Səni görən cəlladların biləgi!

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümseyir doğan günəş yüzinə.

Arslan kibi saldırdığın düşməne
Ər oğlu ər olduğunu göstərdin!
Fələk bu gün uymuş sana, deyir ki,
Türk əsgəri, sən böyləmi istərdin?

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümseyir doğan günəş yüzünə.

Xəlifənin fərmanına baş əgib,
Məzlumların imdadına yetişdin,
Qaranlıqda süngü sana yol açdı,
Sən o yoldan muradına irşidin!

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümseyir doğan günəş yüzünə.

Ey türk, sənin hansı dindən olduğun
Minarəyə buyur, bizə söyləsin!
Eşitməyən qulaqları səsini
Əsən yelə buyur, xəbər eyləsin!

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümseyir doğan günəş yüzünə.

Şu qarşıkı duman çıxan bacadan
Sən gəlmədən iniltilər çıxardı.
Geciksəydin, məzlumların fəryadı
Yeri, göyü, kainatı yaxardı.

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümseyir doğan günəş yüzünə.

Ey türk, bana sevda çiçək bu şeylər
Göydə çiçək, yerdə sənin bayrağın!
Durnalardan göndərdiyim salamı
Gətirdimi sana neynək toprağın?

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümseyir doğan günəş yüzünə.

Çılpaq omuzlara pərişan tellər
Tökülür, aşiqi pərişan eylər.
Neyləyim dərd bilən deyil bu yellər!..
Ağla, yazıq köylüm, yoxdur bir kimsən!...

İSTANBUL

Bən sevdiğim mərmər sinəli yarı
Deyirlər qoynunda yabancı əl var.
Baxıb üfüqlərə, uzaq yollara,
Ağlayırmış mavi gözlər axşamlar!

Ah, ey solğun üzlü, dalgın İstanbul!
Mavi gözlərin pək baygın İstanbul!

Bənim sevdiğim qız dünya gözəli!
Ona bu dünyada iş yaranmamış!
Deyirlər, könlünü fələk pozalı
Sürməli telləri heç daranmamış.

Ah, ey solğun üzlü, dalgın İstanbul!
Mavi gözlərin pək baygın İstanbul!

Qırıq dalə qonmuş dün yavru bir quş,
"O" nədən xəbər verdi, gözüm yaşardı.
— Sən, zavallı könlüm, sorma nə olmuş,
Sorma ki, sevdiğin kimlərə vardı?!

Ah, ey solğun üzlü, dalgın İstanbul!
Mavi gözlərin pək baygın İstanbul!

Deyirlər ki, yarım "Qız Qala"sında
Baxıyorkən qırıq rübab telinə,

Uçuyorkən sevda, şe'r səsində,
Bir yılan sarılmış incə belinə!

Ah, ey solğun üzlü, dalgın İstanbul!
Mavi gözlərin pək baygın İstanbul!

Ey yolum üstündə yüksələn dağlar,
Gizlin sevda üçün can verən dəniz!
Yol verin! Yol verin, bənim dərdim var.
Qeyb etdim yolumu, qaldım kimsəsiz!

Ah, ey solğun üzlü, dalgın İstanbul!
Mavi gözlərin pək baygın İstanbul!

Bu qəlbimdən qopan hər yanıq fəryad
Çəkdiyim dərdlərin tərcümanımı?
Yoxmudur kimsədən könlümə "imdad",
Bu bəxtsiz sevdamin son zamanımı?

Ah, ey solğun üzlü, dalgın İstanbul!
Mavi gözlərin pək baygın İstanbul!

Yarəb: Bilməzmidin qəlbimi sən də
Ki, qırdın sazımın canlı telini?!
Doğuyorkən yeni bir ümid bəndə,
Neyçün mə'yus etdin Turan elini?!

Ah, ey solğun üzlü, dalgın İstanbul!
Mavi gözlərin pək baygın İstanbul!

❧

*Azərbaycandakı
osmanlı şəhidlərinə*

Qalx, qalx; sarmaşıqlı məzar altından!
Gəlmiş ziyarətə qızlar, gəlinlər.
Ey karvan keçidi, yollar üstündə
Hər gələn yolçuya yol soran əsgər!

Qovduqların sənin: yabançı xanlar,
Qurtardı ölkəmi tökdüyün qanlar.
Bax, nasıl öpməkdə tozlar, dumanlar,
Qərrib məzarını; bən də bərabər!..

Sənin qanındanmı düzlərdə böylə,
Qüdrət bitirmişdir sayılmaz lələ?
Dost elindən qopdu bir yanıq nalə
Yoxsa o nalənin ruhumu söylər?!

Keçərkən göylərdən bir qatar durna,
Ağlar buraxdığı gözləri sormal!
Qalx, doğru çıxmaqda gördüyün rəya,
Bəslədiyən amal bu gün gülümsər!..

Çarılıq qardaşın, sadədil köylü
Yalnız məzarına bir örük ördü.
Toplanıb baş-başa hər üçü, dördü
Hər gün köylü qızlar dərđini dinlər!

❧❧❧

DENİKİN VƏ GƏNCƏ

Denikin xəbəri Gəncədə bir sui-təsir buraxmışdır. Mürtəce general tərəfdarı və agentləri əhali arasında cürbəcürə şayiələr buraxmaqdadırlar. Camaat Həyəcan içərisindədir. İstiqlaliyyət və Hürriyyət düşmənlərinin sərhədmizə yaxınlaşması əhaliyi qızdırmışdır. Sadədil əhali, avropalılara ikiüzlü siyasət yürütdükləri üçün, şübhə bəsləyir.

Ruh düşkünlüyü yoxdur. Kimə sorsanız heç bir fədaçılıqdan çəkinməyəcəyini böyük bir mətanət ilə söyləməkdədir. Hər kəs Denikin talan və yağmadan (qarətdən — A.B.) başqa heç bir şey gətirməyəcəyini söyləyir. Ciddi addımların atılacağı zamanın gəldiyini əhali kəndisi söyləyir. Rəsmi xəbərdərə baxmayıb, hər kəs "bizi aldatmaq istəyirlər", — deyir.



RÖVŞƏN ƏSRƏF BƏY

Əsrlərdən bəri bir-birindən uzaq düşmüş, bir nənənin övladı olan osmanlı türkləri ilə azəri türkləri, həmd olsun, bu gün pək uzun sürən bir ayrılıbın pəncəsindən yaxayı qurtardılar. İki qardaş sevincini gören və duyan al bayraq bunların başları üzərində dalğalanıb çırpınması ilə bu bayrama yoldaş olduğunu söyləməkdədir. Bu gün minarələrin səsi qulaqlara daha açıq gəlməkdə, topların üstündə parçalanıb da sevdiyi yurdunu öyləcə düşməyə təslim eyləyən mərđxanların mərđ ruhu buludların arasından bizdən pək məmnun qaldığını bizə, sevinərək, anlatmaqdadır. Allahın sevgili qulları bulunan babalarımızın ruhunu şad etdikdən sonra tütəcəyimiz bir yolda, yavaş-yavaş da olsa, yürüyürük. Və bu yürüşümüzlə sevgili Turana, mövid (vəd edilmiş — A.B.) cənnətə yaxlaşdığımızı hiss etdiyi-

miz üçün köksümüz daha qabarır. Gələcək məsud günləri bir an əvvəl yaxlaşdırmaq üçün lazım olan imanı, qüvvəni cənab Allahdan niyaz eylərik!

— Ey böyük Tanrı! Türklər sənə himayənə sığındılar, lütfünü görüb, mərhəmətini təcrübə etdilər, köndərdiyin dinin uğrunda tökülən şəhidlərimizin qanı hörmətinə olsun, bizləri məyus etmə!

Əvət, bu gün azəri türkləri müstəqil bir dövlət təşkil etdilər. Bu dövlətin yeganə hamisi osmanlı türkləri olduğunu söyləməyə həcət yox!

Bu iki türk hökumətinin bir-birini daha yaxından tanıması, söz yox ki, bunların əlaqəsini bir qat daha gözəlləşdirir. Və hər iki məmləkətin yüksəlməsinə yardımı toxunur. Bizim tanımaq dediyimiz, siyasi tanımaq və diplomatik deyildir. Bu, vardır. İstanbulda bizim bir heyətin bulunduğu kimi, onların da bizdə siyasi nümayəndələri yox deyildir.

Günlər keçdikcə bir mühərririn ətrafında toplanan siyasi gedişləri görüb, sevinirik. İşin siyasət cəhətini o yolun mütəxəssislərinə buraxıb biz məqsədimizə keçəlim.

Bir çox illər aramızdakı yolu — qardaşlıq yolunu bağlayan səddi ordumuzun sovləti (şiddəti, qızgınlığı — A.B.) devirdi. Əvvəlkinə nisbətən biri-birimizlə daha çapıq dərhləşə biləcək bir dövrəyə girdik. O zaman biz zənn etdik ki, ordunun arxasınca Osmanlının İstanbulu, İstanbulun gəncliyi qafilələr və dəstələr ilə Türkiyəyi bizə, bizi də Türkiyəyə bir an əvvəl tanımaq üçün şətab edəcək. Osmanlı qəzetə mühərrirləri örümçək ağı kimi sarıb azəri türklərinin, Qafqaz müsəlmanlarının səmimi salamlarını osmanlı əfkari-ümumiyyəsinə bildirəcək, ara-sıra ictimai, elmi ehtiyaclarımızdan bəhs etməklə onların təmini yolunda bizə mənəvi bir yardım bulunacaqdır.

Fəqət, acı bir təəssüflə mülahizəmizin doğru çıxmadığını gördük. Bu gün nə osmanlı türkü Qafqazı, nə də Qafqaz türkü Osmanlıyı həqiqi mənasilə tanımayır. Və bu tanımamazlığı isbat edəcək minlərcə nöqsanları şahid olaraq göstərmək kimi əlimizdə dəlillər vardır. Bir az daha cəsarət edib, biz osmanlıları tanıdığımız kimi onların bizləri tanımadıqlarını və bu son günlərə qədər də bu uğurda bir təşəbbüsdə bulunmadıqlarını ərz edə bilərəm. Bizdə heç omazsa, az-çox qəzetə ilə uğraşan birisi, müəllimlər və mütəllimlər osmanlı türkünün nədimini, nüfusunu (əhalisini — *A.B.*) və vətənpərvər Kamalını bilməkdə onların birer ikişər məsrəni dilinə təsbih etməkdədir. Gənc-lər, oradakı milli ədəbiyyat cərəyanına — QIZIL ALMA-YA dörd gözle baxmaqda millətə doğru atılan hər bir doğru addımı ürəkdən alqışlamaqdadır. Hələ Tarın tellərinə sorunuz. İlk əvvəl sizə ALTUN DASTANDAN bəhs edəcəkdir. Əmin bəyi (Məhəmməd Əmin Yurdaqlu — *A.B.*) bilməyən bir məktəbli cocuq belə yoxdur. Ara-sıra ələ düşən «YENİ MƏCMUƏ»nin nüsxələri bulunmaz yer kimyə, bir çox dostları biri-birindən küsdürdüyünü də ərz edərsək, buraların osmanlı türkünə tanımaq üçün bəslədiyi iştiaqın dərəcəsini əvvəlcə bilərsiniz, zənn edərim. Osmanlı türkünə tanımaq bizə bir ehtiyacdır. Bu ehtiyacın da təmini, şübhəsiz, osmanlı gənclərinin və mətbuat məntə-səblərinin əlində.

— Yazıq ki, onlar kəndilərini bizə tanıtmaq üçün pək ağır davranırlar. Və bizi tanımaq üçün pək gec hərəkət edirlər.

Biz, yuxarıda sözlərimizlə orada bizim üçün çarpan ürəklərin olmadığına hökm etməyirik. Yalnız əlimizə düşən qəzetə və məcmuələrdən orada pək əski bir sualın hə-la da təkrar olunduğunu anladıq:

— Millətə doğru gedəlim!

— Salonu nasıl buraqalım?

...mülaqışəyə tutuşmuşkən, pək yaxından bəri meydana çıxan "Yeni gün" qəzetəsi çıxdığı gündən tanışmaq ehtiyacını açıq duydu. Və kəndisinin mühərrirləri arasından ən istedadlı birisini seçib bizə göndərdi. O zat da yuxarıda adlarını yazdığımız Rövsən Əşrəf bəydir.

Rövsən Əşrəf bir mühərrir olduğu kimi, gənc türk ədəbiyyatının əhatəli bir ədibidir. Mənsub olduğu qəzetəyə cəvadət verməklə bərabər, azəri ədəbiyyatını da tətəbbö etmək üçün bütün Azərbaycanı və Şimali Qafqazı dolacağıdır. Bizim onlar ilə mülaqatımız bu uğurda müvəffəq olacaqlarına qənaət verdi. Rövsən Əşrəf öyrəndigi milləti (Azərbaycan türklərini — A.B.) ürəkdən sevir. Onun səlis qələminin ifadəsi bulunan iki kitabını oxuya bildik. Böylə gözəl bir qələmə, saf bir yürəgə malik olan məsləkdaşımızın bu xeyirli məqsəd üçün müvəffəq olmasını təmənna etməklə bərabər, müşarileyhin birinci türk mühərriri olaraq müstəqil Azərbaycana təşrifindən dolayı ürəkdən "xoş gəldin" söylərik.

ŞAYİƏLƏR

Azərbaycanda bir çox şayiələr dövrən edib durmaqdadır... Burada insanlar canlı teleqraf ağacı kəsildi. Bəşəriyyətə milyonlarca qurbana mal olan millətlər müharibəsi, uğursuz cəlvəsinin son mənzərəsini göstərməsi də müdhiş kibi. Dost, düşmən, hər kəs həyəcanlar içərisində. Hər millət bu gündən çox yarını (sabahı — A.B.) düşünməkdədir. Kəndi mövqeyini həqqilə təqdir etdiyi üçün Vilsonun istefası çoxaldıqca, çoxalmaqdadır. Hərbi-ümumidən sonra sülh-ümumi olacağına — qalibə — inananlar inanmayanlardan daha çox çıxdı. Bunların həpsi yolunda, əsil insana can sıxıntısı verən soqaq (küçə — A.B.) siyasətçiləri-

nin dedi-qodularıdır. İşin içinə bir də bəzi Tiflis qəzetələrinin riyalı uydurmaları girərsə, ağız deyəni qulaq eşitməz.

Bakı bu gün bu haldadır. Bu millətlər sərgisi şəhər bütün dünyanın müqəddəratını köşə başlarında həll etməyə qalxışmışdır. Hər kəsdə bir şaşqınlıq. Bu başsızlıq qəzetə və acətəliklərə də (agentliklərə də — *A.B.*) sirayət etmiş olmalı ki, dün verdikləri xəbər bugünkü qətiyyəni uymamaqdadır. Bən bu şeylərin əsasını bilmək məqsədilə məmləkətdə mühüm bir mövqe işğal edən bir zati ziyarət etdim. Aldığım cavablar bana aşağıdakı təsirləri yaptı:

Əvvəla, birinci yanlışlıq burasındadır ki, mütarikəyi (müvəqqəti barışıq — *A.B.*) müsələnə (sülh — *A.B.*) təbir eyləyirlər (yozurlar, hesab eləyirlər — *A.B.*). Bu gün türklər ingilislər ilə müsələnə (sülh — *A.B.*) degil, mütarikə (müvəqqəti saziş, atəşkəs — *A.B.*) etdilər.

Öylənə mütarikə üçün şərt qoyulan bir maddənin sülh üçün də şərt olacağını söyləyənlər aldanırlar. Mütarikə şərtlərinin ağırlığı zata bir sülh hazırlığıdır. Vilsonun maddələri üzərinə qəbul edilən bir sülhün bütün millətləri məmnun edəcəyini söyləmək artıqdır belə. Bu müharibədən türkün istədiyi zata bundan başqa bir şey degil idi. Bundan zərər görənlər istila üçün hər bə iştirak edənlərdir. Ərəbistanın bir dövlət olmasından Türkiyəyə qətiyyəni zərər yoxdur. İslam dünyasındakı millətlərin istiqlalyyəti qazanması üçün türklər, o millətlərdən çox artıq fədakarlıqlarda bulundular. Binaən-aliyə (burada, bundan irəli — *A.B.*), buna dürlü-dürlü mənalar verilib, bədbin olmaya qətiyyəni ehtiyac yoxdur. Böylə zamanlarda daima əleyhimizdə bulunan Tiflis qəzetələrinin uydurmalarına qarşı kövşək (zəif, aciz — *A.B.*) davranmamalı. Düşmənin ağzından doğru eşidəcəgəm deyə ona könül vermək sinir zəifliyindən başqa bir şey deyildir. Bu gün sülh etmək istəyən yalnız biz degiliz, bütün dünya millətləridir. Bu sülhə

məğlubiyyət mənası verənlər bizim əzm və səbatımıza inanmayanlardır.

Vətəninin ən uzaq bir güşəsini verməmək üçün yıllarca çarpışan türk milləti kibi, dövləti də yaşıl masanın işlərindən büsbütün xəbərsiz degildir.

Düşmənin sözünə uyub, rahatsız olmaqdan, mətanətli davranmaq böylə günlərdə daha faydalıdır. Qalibə qüvvətli imandadır.

DAXİLİYYƏ NAZİRİ HƏZRƏTLƏRİLƏ MÜLAQAT

Keçən gün daxiliyyə nazirini ziyarət edib, məmləkətin idarəsini islah xüsusunda olan düşüncələrini və xüsusi nəzəriyyələrini sordum. Aldığım cavabları, verdiyim suallarla bərabər qarelərə təqdim edirəm.

Sual — Daxiliyyə nəzarəti və nəzarətə aid dəvairin milliləşdirilməsi üçün nə kimi iqdamat olmuşdur?

Cavab — Daxiliyyə nəzarəti bütün dairələrini milliləşdirmək üçün hər gün can atmaqdadır. Bütün əhalinin müsəlman olduğu yerlərdə əhali ilə polis dairələri türkcə gözüşür (danışır, ünsiyyət saxlayır — *A.B.*). Ovraq (vərəqlər. Burada, sənədlər, dəftərxana işi — *A.B.*) türkcə yazılır. Böylə yerlərdə məsuliyyətli vəzifələr müsəlmanların öhdəsinə həvalə olundu.

Fəqət, bizə bu gün beynəlmiləl bir şəkildə görünən şəhərlərdə hökumət məmləkətin qolaylıqla idarəsi üçün dairələri birdən-birə türkləşdirmədi. Hökumət əhalinin dərini ümumi olaraq kəndi bildigi bir dildə kəndi ağzından eşitmək məramında bulundu. Məlum ya. Əgər biz yalnız türk dilində gözüşə idik, çapıq yetişmək istədiyimiz məqsədə doğru olan yolumuz iki qat uzayacaq idi. Halbuki, görürsünüz, itiriləcək bir dəqiqəmiz belə yox-

dur. Onun üçün hökumət rusçayı idarələrdən hələlikdə qoğmadı (qoğlamaq-kənar etmək, özündən, üz-gözündən uzaqlaşdırmaq — *A.B.*), bütün dairələrdə məsuliyyətli yerlərin başında müsəlmanlar bulunmaq şərtilə bərabər, rusca da ərz-hallar qəbul edilib, bəyanat degilə bilər. Bu gün Azərbaycanda rusçanın istemalı (istifadə olunması — *A.B.*) rus lisanını sevdigimizdən degil. Hökumət məmləkətin qaydasını bunda gördü. Təbiidir ki, bu hal çox davam etməz. Bəzi dairələrin mühüm yerlərini işğal edən məmurlar türkcə bilməzlərsə, xidmətinə davam etməyəcəkdir. 1-2 ildən sonra Azərbaycan dövlət dairələrini büsbütün milliləşdirilmiş bir şəkildə görəcəksiniz.

Bizim bir çox məmurlarımız vardır ki, müsəlman, rus və sairə-türkcə bilməyirlər. Yerlərini əllərindən qeyb etməmək üçün hər halda türkcə öyrənməlidirlər. Məmurlar türkcəyi öyrənmək üçün hökumət məarif nəzarətinə müraciət etdi. Eşitdikmə görə bu yaxın günlərdə məarif nəzarəti gecə dərsləri tərtib verəcəkdir. Bunun üçün məarif nəzarətinə müraciətinizdə daha ətraflı məlumat əldə edə biləcəyinizi zənn edirəm.

Sual — Məmləkətin idarəsində əski təşkilat və təqsimati-mülkiyyəti (mülkiyyəti hissələri, parçaları — *A.B.*) mühafizə ediləcək, yoxsa bir islahatımla olacaq?

Cavab — Əski təşkilat da, təqsimat da müvəqqətidir. Məmləkəti bütün mənasilə düşməndən xilas etdiyimiz gibi bu yolda yeni addımlar adacağız (atacağız — *A.B.*).

Yeni təqsimati-mülkiyyəti yapıldığı gibi təşkilatda da dəyişiklik olacaqdır. Rus üsul-idarəsinin zərərli nöqtələri büsbütün atılacaq.

Məmurların ünvanları, ümumiyyətlə osmanlı ünvanları, qiyafət və apoletlər də həkəza (beləcə, bunun kimi — *A.B.*) dövləti-aliyyənin qəbul etmiş olduğu bir tərzdə olacaqdır. Əski apoletlərin şimdiyə qədər istemal edilməsi sərf, (xərcləmə, işəsalma — *A.B.*) apolet yapmaq üçün lazım olan malın bulunmadığıdır.

Daxiliyyə naziri həzrətləri məmurun mülkiyyəyə məxsus apolet təminələrini həməən göstərib. Bu gün bir əldən emal edildigini buyurdular.

Sual — Bacarıqlı və açıqgözlü polis və jandarma heyəti yetişdirmək üçün nəzarət xüsusi məktəblər açmaq təşəbbüsündə bulundumu? Məmləkətdə böylə məktəblər açılincaya qədər osmanlı polis məktəblərindən istifadəyə qərar verildimi?

Cavab — Qabil polis və jandarma yetişdirmək üçün Türkiyədən Azərbaycana hələlik mütəxəssis bir miralay dəvət etdik. Müşarileyh, açılacaq məktəblərin layihəsini tərtib etməkdədir.

Məktəb üçün lazım olan müəyyən miqdarda müəllimlərin yetişdigi gibi məktəb açılacaq zənn edərsəm, bu, hər halda bir aya qədər bitmiş kibi olur.

Daha canlı məlumat kəsb etmək üçün nəzarət İstanbula polis məktəbinə tələbə göndərmək məramında düşsə də, daxili bir çox işlərimiz şimdiyə qədər buna meydan vermədi. Nəzarət Türkiyənin polis məktəblərindən hər halda istifadə edəcəkdir.

Sual — Azərbaycanda yaşayan müxtəlif millətlərin bir-birilə olan əlaqələrini gözəlləşdirmək üçün şimdiyə qədər nə gibi iqdamat (təşəbbüslər — A.B.) olmuşdur? Və istiqbal (gələcək — A.B.) üçün nə düşünülür?

Cavab — Azərbaycanda yaşayan müxtəlif millətləri bir-birilə çarpışdıran çox vaxt hər iki tərəfin müsəlləh (silahlı, silahlanmış — A.B.) olması və heç bir tərəfin etimadını qazanmış olan bir hökumətin bulunmamasıdır. Bu fəsad ocağını söndürmək üçün bilafərqmillət (milliyyətinə fərq qoyulmadan — A.B.) bütün əhalinin silahı toplanacaqdır. Sülh və müsəlimatı davam etdirməklə bərabər hər zaman son yardımına qoşan bir hökumətin varlığını hiss edən düşmən millətlər zənnimə qalırsa getməkdə olduqları yanlış yoldan dönüb əlaqələrini gözəlləşdirərlər. Hökumətin məramı Azərbaycanda bütün millətləri bir gözdə görməkdir, bizə qurşun atmayan bir xarici ilə bir müsəl-

manın hüququ müsavidir (eyni səviyyəlidir, bərabərdir — *A.B.*). Bunu balzat təcrübə etdikdən sonra buradakı müxtəlif ünsür arasında ticarət rabitələri başlanacaq.

Təbiidir ki, iki qonşu (qonşu — *A.B.*) milləti bir-birinə ən çox mehriban edən amillərdən biri də alış-verişdir. Ticarət və sənaye naziri bulunduğum üçün (müsaib Behbud xan Cavanşir həm də bu vəzifələri tuturdu — *A.B.*) ayrıca bir gündə ticarət üçün gördüğümüz tədbirlərdən bəhs edəyəm.

Sual — İnqilab əsnasında Azərbaycanda törəyən bəy və rəiyyət məsələsi xüsusunda; bəylərin aldığı xəsarət və müqəssirlərin mücazati haqqında daxiliyyət nəzarəti nasıl davranmaq məramındadır?

Cavab — Məmləkətin hər yerini qaplamış olan anarşi (Anarxiya), başsızlıq davam etdikcə hökumətin bir iş görməyəcəyi məlumunuz olsa gerek. Onun üçün hökumət ən əvvəl gücünü anarşiyi yatırmaya sərf etdi. Hökumətin indiyə qədər həbs etmiş olduğu adamların içində hər sinifdən vardır. Bəy, rəiyyət, ruhani, əmələ (fəhlə, işçi — *A.B.*), kim olursa, olsun hökumətə cinayətdə iştirakı aydın olanlar təqib edilməkdədir. Ən aşağısı belə canilərin yüzdə doxsanı dərdəst edilmişdir (tutulmuşdur, ələ keçmişdir, həbs edilmişdir — *A.B.*) və bunların içində Gəncədən bir mülkədar, Qubadan bir molla da vardır.

Məhbusların içində bir də bəzi bəylərin qatilləri var isə də, onlar bəy və köylü, yəni torpaq məsələsi üçün tutulmadı. Onların qəbahəti cinayətdir.

Əski, yeni, bütün canilər cəhd edilib tövqif edilməkdə (saxlanmaqda, istintaq altda həbsdə saxlanmaqda — *A.B.*) və həpsinin haqqında qanuna müvafiq təhqiqat yapılmaqdadır. Azərbaycanda idareyi-ürfiyyə (müvəqqəti hərbi idarə üsulu — *A.B.*) elanından əvvəl cinayətlə müttəhim olanlar hökumət qərarına görə ədliyyə məhkəmələrinə verilir. İdareyi-ürfiyyə elanından sonra cinayət işləyənlərin işinə, təbii, divani-hərbi-ürfi baxacaqdır.

Torpaq məsələsi qayət mühüm bir məsələdir. Hökumətin ən çox diqqətli davranacağı bir məsələ torpaq işləridir. Hökumətin qərarına görə ziraət (kənd təsərrüfatı — *A.B.*) nəzarəti tərəfindən bu xüsusda bir layihə tərtib edilməkdədir. Əmlak və ziraət nəzarətinin bu layihəsi bu günlərdə vükəlayə təqdim ediləcəyini güman ediyorəyim.

Sual — İşçiləri, əmələləri (işçi, fəhlə — *A.B.*) himayə qəsdilə bizdə "Zəhmət nəzarəti" ("Ministerstvo truda") təşkili təsvir olundumu?

Cavab — Ayrıca olaraq bir zəhmət nəzarəti təşkil edilməyəcəkdir. "Ministerstvo truda" ticarət və sənaye nəzarətinə həvalə edilmişdir. Nəzarəti-məzkurədə (həmin nazirlikdə — *A.B.*) bunun üçün xüsusi bir şöbə açılmışdır ki, bunun ticarət nəzarətinə aid olacaq söhbətimizdə təfsilat verə bilərəyim.

Sual — Məclisi-müəssisən və intixablar (burada, milli məclis və seçilənlər, seçkilər — *A.B.*) xüsusunda daxiliyyə nəzarətinin xüsusi mülahizəsi nədir?

Cavab — Mərkəzi milli şura hökumətindən sonra altı aydan gec olmamaq şərtilə məclisi-məbusan dəvət ediləməsinə qərar verilmişdir. O vaxta qədər düşməndən... (Qeyd: Qəzetin bu hissəsi cırıldığı üçün cümlənin ora düşən hissəsi düşüb. Oxunmadı. — *A.B.*)

Məmləkəti büt-bütün düşməndən xilas edəmədiyi üçün ola bilər ki, bu müddət bir az da uzansın. Dövlətin paytaxtı fəth edildi (1918-ci il 15 sentyabrda Bakının "sentorakaspi"çilərdən azad olunmasına işarədir — *A.B.*) Ancaq torpaqların bir parçası hələ düşmənin əlində bulunmaqdadır. Düşmənin bu torpaqdan təmizlənməsi məclisi-məbusanı təxirə uğratdı. Nə vaxt dəvət ediləcəyini də hələlik söyləmək gücdür.

Komisiyonun tərtib edəcəyi layihə hazır olduğu kimi sizə göstərə bilərəm.

Məclisi-məbusanın intixabı və sair nizamnaməsini tərtib etmək üçün hökumətin əlilə bir komisiyon təşkil

edilmişdir. Komisyona bu xüsusi (bu cəhəti — A.B.) ətraflıca nəzərə almışdır.

İntixab üsuluna gəldikdə, deyə bilərəm ki, hökumət əzaları arasında firqələrdən olsun deyənlər vardır. Fəqət bənim xüsusi düşüncəm bu xüsusda böylədir:

Hökumətin pək böyük müşkülət içərisində susdurmuş olduğu coşqun ehtirasları bir də oyandırmamaq üçün, məmləkətin səlaməti naminə "firqəçiliyi" bir daha ağıza almayalım. Keçən inqilab günlərində firqələrin biri-birinə qarşı olan düşmənənə vəziyyətləri insanı onların haqqında çox bədbin etməkdədir. Onsuz da bir çox dərdimiz vardır. Firqəçiliyə də yol verərsək, qorxarım ki, buğda samana qarışsın. Bu, bənim xüsusi düşüncəmdir, komissiyanın qərarını hələlik bilmiorayım.

Sual — Əhali arasında bir çox dedi-qodulara baxılırsa, Azərbaycanda bulunan milli komitələr (xaricilər) qayət sərbəst olaraq əleyhimizdə propaqandalar etməkdədir. Nəzarət böylə milli komitələrə bir hədd təyin etmədimi?

Bu suallar təqdim edildiyi vaxt daxiliyyə nazirinin bir çox işləri, həm də təcili işləri var idi. Yığın-yığın işlər arasında lütfə verilən cavablardır:

Cavab — Milli komitələr sərbəstdir. Hankı millətdən olursa, olsun, mənsub olduğu millətin xeyirli işləri və həsn-halı üçün çalışan komitələr istədikləri qədər fəaliyyətdə buluna bilərlər. Unutmamalı ki, Azərbaycanda idarəyi-ürfiyyə (fövqəladə vəziyyət idarə üsulu — A.B.) elan edilmişdir. Siyasətə əl vuran komitələrə, fərdlərə hökumət tərəfindən müsaidə verildiyi yoxdur. Hökumət əleyhinə yürüdülmən müzür propaqandalara qarşı çıxmaq üçün lazım olan gücə malikdir. Xoş keçinmək istəyənlərə qəlbimizdə yer verdik. Siyasi düşmənlərimizə qarşı pək sərt davranacağıyız. Böylə günlərin məntiqi də, zənnimcə budur.

Hökumət əzaları arasında bu xüsusda sağlam bir birlik vardır.

Çalışqan və gənc nazirimizin hüzurunda bu qədər qala bildim. Müsəidəsini alıb vidalaşdım. Sıx-sıx görüşməmizi arzu etdilər.

☞

NURU PAŞA HƏZRƏTLƏRİ ŞƏRƏFİNƏ BÖYÜK BİR ZİYAFƏT

10 təşrini-sani (noyabr — *A.B.*) yekşənbə gününün axşamı Bakı şəhər əhalisi tərəfindən qəhrəman ordumuzun şanlı komandanı Nuru paşa həzrətləri şərəfinə yay klubunun zalında böyük və mətnətən (təntənəli — *A.B.*) bir ziyafət verildi.

Klubun içi və dəhlizləri gözəl və pürqiymət xalılar ilə döşənməmiş, divanları dəxi ay-ulduzlu al bayraqlarla bəzənməmiş idi: yuxarıda böyük musiqi orkestri, aşağıda da həm Osmanlı və həm Azərbaycan türklərinə məxsus milli sazəndə və xanəndələr tərənnümsaz olmaqda idilər.

Hökumət əhlindən ümum nazirlərimiz baş nazir ilə bərabər, şəhərimizin bütün böyük məmurları, ümum zabitan əfəndilər, İran konsulu cənabları, ziyalılarımız, böyük tacirlərimiz və sair əyan və əşrəf ziyafətdə hazır idilər.

Nuru paşa həzrətlərinin salona vürudi əsasında musiqi orkestri tərənnümsaz olub məclis əhli səfbəstəyi-əhtiram durub Paşa həzrətlərini səmimiyyətlə salamladılar; bədə hər kəs miz başında özünə məxsus olan yerini tutub, ziyafət başladı.

Yemək əsnasında Baş nazirimiz Fətəli xan Xoyski həzrətləri birinci olaraq bəliğ (bəlağətli — *A.B.*) bir nitq söyləyib Azərbaycan türklərinin bəndi-əsərdən xilas ilə naili-səadət olması yolunda tökülən Osmanlı türk qanına işarə ilə "Bu qan və bu qan tökülən mübarək yerlər heç bir vəqt unudulmaz və xatirdən çıxmaz", buyurdular; bədə Nuru paşa həzrətlərinə müraciətə idarəeyi-kəlam edə-

rək Azərbaycan türklərinin təşəkkürat əmiqənələrini (dərin təşəkkürlərini — *A.B.*) Paşa həzrətlərinə bildirib qədh qalxırdı. O halda bütün həzar ayağa duraraq müzəffər və şanlı komandanımız Paşa həzrətlərinin şərəfinə şərbətnuş olub sürətli alqışlarla izhari-məsərrət və şadimani (şadlıq və sevinc, şadmanlıq izhar — *A.B.*) etdilər.

Həqiqət, bu böyük məclisdə hamının, bəxüsus Bakı əhlinin olmazın dərd, möhnət, bəla və zillət çəkdikləri və olmazın həqarətlərə düçar olduqları (1918-ci ilin martında Bakıda ermənilərin törətdikləri soyqırma və sentyabrın 15-də Bakının azad olunmasına işarə olunur — *A.B.*) ağarmış saç-saqqallarından, solğun çöhrələrindən, məhzun gözlərindən bəlli olan üzlərində bu axşam o qədər bəxtiyarlıq və bundan dolayı o dərəcə şükr və səna əlaimi (əlamətləri — *A.B.*) peyda və həvida idi ki, keçmiş qara günlərin fəna təsirləri bu gün nail olduğumuz ağ günlərin sürurbəxş (sevinc ifadə edən — *A.B.*) əsərləri müqabilində unudulmaq üzrə olduğu aydın və aşkar idi!

Nət! Fəna təsirlər unudulur, fəqət o təsirləri büraxan qara günlər unudulmaz: onları unutmaq üçün ya filosof olmalıdır, ya laübalı!...

Nə qərrib təsadüf:

Təqribən bir il bundan əqdəm, bu gün ay-ulduzlu türk bayrağı ilə donadılmış (bürünmüş — *A.B.*) olan bu salonda bolşevik Suxarçev, Nikolay Romanov məxsus bir hakim-müstəbid vəziyyətini alaraq, hüquq-siyasiyyə və insaniyyələri xüsusunda ağız açmağa "cürət" edən Bakı müsəlmanlarını təhrid yolu ilə: "Bakıda daşı daş üstə qoymaram!" — deyərək meydan açıyordu.

Buna qarşı olaraq Şurayi-Milli rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin yoldaşımız: "Əvət! Biz istirdadi-hüquq (hüququmuzu almaq, geri istəmək — *A.B.*) yolunda mübarizə edərək, nəticədə bizə ya istiqlaliyyətimiz qalar, ya uçurulmuş daşlar! Fəqət əmin olunuz, müvəqqəti müzəffəriyyətinizin sizin üzərinizdə olsa da, daimi zəfər bizimdir!" — deyərək gələcəkdən xəbər vermişdi.

Bu axşam Rəsulzadə cənabları öz səlis nitqində bu fəqərəni yada salıb qanlı və həqşəkən (haqqı sindiran — *A.B.*) Suxarçevlərin rəcəz oxuduğu bu meydanda bu gün daimi və azim bir türk zəfərinin bayram edilməsinə işarə ilə haqq sözün haqq yerinə düşməyindən dolayı izhari-məsərrət və məmnuniyyət eylədi.

Nət! Əgər Suxarçev bu axşam klub salonuna bəznəzər yetirib də bu al bayraqları, bu şanlı komandanları, bu qəhrəman zabitlər, bu cəsur əsgərlər, bu bəşəş və bəxtiyar çöhrələri görsə idi, hədəsinin nə qədər gülünc və bica (boş, mənasız — *A.B.*) olduğunu özü də etirafa məcbur olardı.

Rəsulzadə nitqinə davam edərək siyasi üfəqdə qara buludlar görünən kibidir, lakin bu qara buludlara qarşı Nurlarımızın zülmətşəkən (zülmətləri dağıdan — *A.B.*) nuru var, — dedikdə bütün əhli-məclis ayağa qalxıb Paşa həzrətlərini (Nuru paşanı — *A.B.*) xüsusi bir təzim və təcil ilə alqışlamağa başladılar.

Bir ildən bəri əziz müsafirimiz və keçirdiyimiz qara günlərə bizimlə bərabər şərik olan Rövşəni bəy həzrətlərinin bəliğ nitqi o qədər yanıqlı və o qədər atəşin idi ki, hazırın (burada məclisdə iştirak edənlərin, oradakıların — *A.B.*) üzərində böyük bir təsir buraxdı: qayeyi-amalımıza yetmək, istərdəd edilmiş (tapdanmış, təcavüzə məruz qoyulmuş — *A.B.*) hüququmuzu son qüvvəmizlə saxlamaq və bu yolda hər bir fədakarlığa hazır olmaq üçün bu gecənin şərəfinə yəmin lüzumundan bəhslə əhli-məclisin ruhunu yüksəldirdi.

Hazırın aramızda oturan bir zatın nitqinə müntəzir görünürdü; bu zatın illərdən bəri eşitmədiyi səsini eşitmək, fikrini bilmək, nəzəriyyəsindən xəbərdar olmaq istəyirdi. O möhtərəm zat sevgili ustadımız Əhməd bəy Ağayev idi ki nitq söyləmək üçün yerindən qalxarkən salonda dərin bir sükunət əmələ gəlib hər kəs bütün diqqətini ona tərəf etf etdi (yönəltdi — *A.B.*).

Əhməd bəy nitqində bəzilərinin gözlədiyi atəş yox idi, amma həqiqi bir səmimiyyət vardı; "Bən Bakını İstanbulda və İstanbulu Bakıda görüb də özümü o qədər bəxtiyar görürəm ki, daha ölsəm ol qədər də qəmim yoxdur, dünyadan kam almış kibiyəm", — kibi sözləri o, səmimi bir lisan və lisan hal ilə söyləyirdi ki, eşidənlər dəxi özü-nü Əhməd bəy kimi bəxtəvər və bəxtiyar hiss edirdilər.

Biz Əhməd bəyin nitqini icmala cəsəret etməyib, tamamilə qəzetəmizdə dərc üçün lütfə bizə göndərmək ümid və üstədasinə oxucularımızı səbrə dəvət edirik.

Bu qədər nitq və alqışlara cavab olaraq Nuru paşa həzrətləri gözəl İstanbul şivəsilə ruhumuza ləzzət verən və məzmunca qəlbimizi bir taqım əndişələrdən təmiz qılmaqla sürur və şadimani-binəhayətimizi mövcub olan qayət bəliğ və səlis bir nitq iradilə məclis əhlini şərəfyab və minnətdar buyurdular.

Bu nitqin təsiri oylə idi ki, hər kəsdə gələcəyə artıq əndişəsiz bir nəzər əmələ gəlib kəndində böyük bir ümid, yüksək bir ruh hiss edərək, xoşbəxt və xoşvəqt bir hal ilə bir-birini təbrik edib məclisə xitam verdilər.

380

RÖVŞƏN ƏSRƏF BƏY ŞƏRƏFİNƏ ZİYAFƏT

Keçən günü axşam şəhərimizin üdəbə və ziyalıları tərəfindən Bakıda müsafirətdə bulunan Türk ədib və şair şəhəri Rövşən Əsrəf bəy həzrətlərinin şərəfinə yay klubunun böyük zalında gözəl bir ziyafət verildi. Daha bir-iki sənə əvvəl xəyalımıza belə gələ bilməyən və yuxumuza girməyən "əcaib" qəbilindən idi ki, əksəriyyə müsəlmanlara qarşı bağlı olub da məhz qeyri-müsəlmanların təfrix və istirahət yeri olan bir zalda, qəhrəman Türk ordusunun bir tərəfdə musiqi orkestri gurulduyub, digər tərəfdən də genə o nəcib millətin incə saz taqımı tərən-

ilə dolduruyordu; bu tərəfdən dəxi nətiqlər möhtərəm Qafqazın şərəfinə badənuş olaraq gözəl-gözəl nitqlər söyləyirdilər.

Cavan şairimiz Cavad əfəndi pək doğru öz nitqində olaraq bizi düşmən əlindən xilas edib istiqlaliyyətimizi özümüze qaytaran qəhrəman Türk ordusunun əqəbincə (arxasınca — A.B.) Türkün ürfan ordusu gələcəyini və möhtərəm Rövşən Əşrəf əfəndinin o ordunun müqəddimə elçisi mənzələsində olduğunu qeyd etdi.

Unudulmuş Azərbaycan ədəbiyyatını yenidən yada salmaq və bu ədəbiyyatın varlığını isbata yetirmək haqqında illərcə çalışmaqda olan möhtərəm Firudin bəy Köçərli cənabları Azərbaycan şivəsilə gözəl bir nitq söyləyib bizim də ədib və şairlərimizin hal və zaman iqtizası ilə daim Türk üdəbasını tə'qib etdiklərini bəyan qıldılar.

Azərbaycan dramnəvislərindən möhtərəm Nəcəf bəy Vəzirov cənabları, haqlı olaraq, söylədilər ki, biz Azərbaycan Türkləri dilcə "piyada" yız, başımızdakı fikirləri və qəlbimizdəki hissiyyatı bəyan etməyə dilimizdəki sözlər kifayət etmiyor. Çünki əsrlərdən bəri bizi öz dilimizi unutmaya məcbur ediyordular (*Nətiq N.Vəzirov və müəllif Azərbaycan dilinin işlədilməsinə və inkişafına dövlət səviyyəsində yüz illərlə qadağa qoyulmasını göstərməkdə haqlı olsalar da, dilimizin söz ehtiyatı baxımından, guya, kasıb olduğunu iddia edərkən ifrata varırlar. Bunu elə həmin məclisdə Firudin bəy Köçərli cənablarının Azərbaycan şivəsilə gözəl bir nitq söyləməsindən başqa həmin fikri söyləyən Nəcəf bəy Vəzirovun təkcə o dövrə qədər qələmə aldığı çoxsaylı dram, nəsr və publisistik əsərlərinin dil və fikrin ifadəsi baxımından kifayət qədər zəngin olması, habelə Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzet, jurnal və kitablar da təsdiq edirlər. — A.B.*). Maarif naziri müavini Həmid bəy Şahtaxtinski cənablarının nitqi dəxi bu yolda olub, dil tərəfdən mə'zur tutulacağımızın

şəbəbini bəyan etdilər. Anahatı mənəvərə şükür olsun ki, bu gün öz dilimizi azad və sərbəst bir surətdə yenidən öyrənməyə artıq maneət yoxdur.

Əziz qonağımız, möhtərəm Rövşən Əşrəf bəy həzrətləri nətiqlərimizə cavab olaraq səlis və bəliğ bir nitq ilə məclis əhlini feyziyab etdilər. Ədib əfəndi bizim Bakıda özünü ikinci bir İstanbulda zənn ediyormuş. Təvazö edərək, söylüyordu ki, bən bu şərəfə və ehtirama layiq deyiləm, özüm də buraya Azərbaycan qardaşlarımı ziyarət qəsdilə gəlib dərvişanə bir surətdə dönüb-dolaşmaq istədim. Amma siz Azərbaycan türkləri bizim üçün o dərəcədə susamışsınız ki, bizi möhtərəm bir türk hesab edib də haqqımda bu qədər canfəşanlıq göstəriyorsunuz.

Ədib əfəndi vədə verdi ki, İstanbula övdət edib də (qayıdib — A.B.) Azərbaycan türkləri haqqında var qüvvəsi ilə çalışacaqdır. Ədəbiyyatımızdan, əxlaq və adətimizdən, arzu və amalımızdan bəhslə biz türkləri İstanbulda tanıtdıracaqdır və İstanbul ilə Azərbaycan arasında hər bir cəhətcə mötin bir rabitə təşkilinə bütün səy və qüvvətini sərf edəcəkdir.

Məclis əhli qəhrəman türk ordusu zabitan-möhtərəməsindən Asem bəy əfəndi cənablarının da əsgərcəsinə söylədiyi bəliğ nitqini dinləyib feyziyab oldular. Müzəffər türk ordusu şərəfinə dəxi bir çox nitqlər söylüyüb, «Yaşasın türk ordusu», — deyə zabitan həzərun əfəndiləri alqışladılar. Bə'də Azərbaycan mücahidlərindən məşhur İsa bəy Aşurbəyli cənablarının son sözlərilə rəsm-ziyafət tamam olub, məclis əhli əziz qonağımız ilə xudahafizləşib şad və bəxtiyar bir surətdə öylərinə övdət etdilər.

Ə.MÜZNİB

YUĞ QIĞILCIMI

Əmir Teymur nişanlı
"Məhəmməd Tofiq" bəyə xatirə

Altun yurdum qalmış idi bir zaman
Qan içici düşmənlərin əlində.
Yavruları boyun söyküb baxardı,
Qoca kibi gücsüz əli belində.
Azərilər hər bir yanda ağlardı,
Lalə kibi yürekləri dağlardı.
Çirkin dilək, alçaq məqsədli düşmən
İstərdi ki, Qur'anıslam yox olsun.
Həm Türklüyün bir şö'bəsi Turanda
Solsun da, həm qanlı əllərlə solsun.
Şu zavalın amilləri kamilmi?
Şu məqsədi icra etmək qabilmi?
Haqq ağlayır, batil gülür, sevinir,
Zülm atəşi alovlanır hər yanda.
Böylə solğun, böylə pozğun bir dəmdə,
Böylə düşgün, böylə yölgün bir anda
Ulu tanrı "Tofiq"ini göndərdi,
Gavurluğu islamlığa döndərdi.

6 nisan 1919.

❧

YANĞIN

Cahil qumar sərqəti ürfan hesab edər,
Nadan şimal xərsini canan hesab edər,
Övzayə bax ki, ta yarilə Bəz çalan Hərif
Ar etməyib də kəndisin insan hesab edər.

❧

MƏQSƏDİMİZ

MÜRŞİD ƏFƏNDİYƏ

Hakim idik, bir zamanlar ər idik,
 Düşmənlərə qarşı bir əjdər idik,
 Lakin yüz il başqalara qul olduq.
 Ruhdan düşdük, bir gül kimi pozulduq.

Amma yenə hürruz biz,
 Arayırız Türküstana gedən iz,
 Qaldırmışız üç böyalı bir sancaq¹,
 Yüksələcək bu yerlərdə bu ancaq.

Fikrimizdə yoxdur qovğa, təərrüz²,
 Heç millətin hüququna təcavüz,
 Haqqımıza toxunmazsa bir millət,
 Ona qarşı biz bəsləriz məhəbbət.

Haqqımıza, yurdumuza toxunan
 Bir millətə həp oluruz biz düşmən.
 Haqqımızı müdafiə edəriz,
 Yurdumuzu hər şeydən çox seviriz.

Məqsədimiz hakim olmaq deyildir,
 Heç millətə, heç bir qövmə, heç nəslə,
 Məqsədimiz dünya bulmaq deyildir,
 Qovğamız yox haqsız yerə heç kəslə.



¹ Sancaq — bayraq

² Təərrüz — təcavüz

ATALARA!

Gənc oğlunu qadın kibi kizlətmə,
Türk adını təhqir etmə, kirlətmə.
Olmalıyız sinirlərdə növbətçi,
Girəməsin yurdumuza yabançı.

Yardım lazım şu millətə saf qanla,
Xidmət lazım şu vətənə vicdanla,
Yurdumuzu qorumalı gənc örlər
Komandanlar, önbaşılar, nəfərlər.
Müəllimlər, mühərrirlər¹, şairlər.
Əkinçilər, sənətkarlar, şagirdlər.

Erkək deyil əsgərlikdən qaçanlar,
Əsgər ver oğlunu olsun bayraqdar.
Bu öylə bir zamandır qadınlar,
Məktəblilər və məktəbli xanımlar.
Tər içində çapalayan işçilər,
Torpaqları alt-üst edən cütçülər,
Ziyalılar, oxumuşlar, xacələr²,
Səksən yaşlı ixtiyarlar, qocalar
Vətən, vətən! — deyə bayraq qaldırmış,
Öz yurdunu düşmənlərdən saldırmış.
Və deyir ki: artıq, hürüz, hürüz biz,
Ey düşmənlər! Müstəqiliz. Artıq biz.
Biz millətə xor göz ilə baxmayın,
Keçən keçdi, bizi cöcük saymayın.
Şimdi siz də, ey möhtərəm atalar!
Əsgərlikdən qaçırmayın gəncləri.
Böyütmüşdür bu gün üçün analar
Türk adını daşıyan şu örləri.

¹ Mühərrir — qəzetçi, jurnalist

² Xacə — bilikli, alim

MİLLƏTİMƏ

Bundan sonra sancağımın yüksəlməyə haqqı var,
Azərilər yaşamağa istedadlı göründü.
Vətənimə alqışlasın Xəzərdəki dalgalar,
Azərbaycan üç boyalı sancaqlara büründü.

Qara dəniz sahilindən göndərilir təbriklər,
Kəndisini Avropaya tanıtdıran yurduma,
Yazılıyor Gürcüstandan və İrandan təriflər,
Salam olsun sancağıma, millətimə, orduma.

Bundan sonra yurdumdakı cəsur gənclər, qocalar
Çalışsınlar yorulmaz və sarsılmaz bir inamla.
Bundan sonra yurdumdakı ziyalılar, xacələr,
Məktəblərə yürüsünlər sağlam və saf vicdanla.

Biliksizlər çalışsınlar yorulmaz bir biləklə,
Əhaliyə kotan yapan bir dəmirçi olsunlar.
Bilicilər düşünsünlər usanmaz bir yüreklə,
Millətimin səadətiyçün şeylər bulsunlar.

Mühərrirlər gecələri düşüncəyə dalaraq
İnsanlara ən xeyirli məqalələr yazsınlar,
Sərvətlilər öksüzlərin hallarına yanaraq
Qaçqınların yardımına, fəryadına çatsınlar.

Çingizlərin, Teymurlərin tarixini yaradan,
Bu sancağı yüreklərdə türk oğludur yaşadan.
Babamızdan miras qalan bizə budur, bu sancaq!
Yurdumuzda, elimizdə yüksələcək bu ancaq.

20 kanuni-sani. Gəncə.

☞

TÜRK ORDUSUNA

Şanlı Türk ordusu, cavan ərər,
Hər bir işdə əcəb mahirlər.

Fəthiniz qıldı bizləri dilşad,
Cümleyi-islama sizsiniz imdad,

Sizi görcək şu firqeyi-üdvan¹,

Bax nasıl oldu dəhrdə² nalan.

İştə aciz qalıbdı zaru zəban,

İtirib əqlini misali-cünun.

Diləyir şimdi gör necə imdad,

Bizlərə xunriz³ olan cəllad.

Eyliyərlərimi mazini bir yad?

Yox idi bizlərə edən imdad.

Həpimiz pək əlil və nalandı,

Malımız zalimənə talandı,

Həpimiz qalmış idi sərgərdan,

Edərkən dildə naləvü-əfqan.

Etdilər bihesab qarətlər.

Başacıq qaldı cümlə övrətlər.

Çoxları qaldı bisərü-saman,

Çölləri mənzil etdilər o zaman.

Onları tutdu çünki nanü-nəmək,

Gəldi islama işdə güclü kömək.

İntiqam aldı işdə tiranə,

Düşməni məhv edib dilaranə.

Cəngdə fəthə oldunuz talib,

Düşməne gəldiniz o dəm qalib.

Sizə yar oldu qadiri-qəhhar⁴.

¹ *Firqə* — bölük, dəstə; *firqeyi-üdvan* — düşmənçilik, yağılıq edən dəstə, qoşun

² *Dəhr* — dünya, yer

³ *Xunriz* — qantöən, cəllad

⁴ *Qəhhar* — güclü, qüdrətli; məcbur edən

Həmlə etdiz misali-şirü-pələng,
 Atəş açdız, atıldı tup və tufəng.
 Pulemyot, əldə tiğü-tizü-xədəng¹
 Zabitani - giram edib ahəng:
 Şanlı əsgər, hücum edib yallah...
 Arş irəli, yallah, bismillah...
 Cümlə əsgər hücum edib ol dəm,
 Qırdılar, düşməni qədəmbəqədəm.
 Ta ki oldu ədu pərakəndə,
 Qalmadı tabı, qüdrəti təndə.
 Olmadı çün müqavimət asan,
 Aldı onlar vaporlarında məkan.
 Səmti-dəryaya qaçdılar o zaman,
 Qurtarıb tapdılar orada iman.
 Qandılar Türkün ol zaman gücünü,
 Gördülər çünki süngülər ucunu.
 Yaşasın cümleyi-Türkün övladı,
 Yaşasın hər nə vardır əfradı!²
 Yaşa, ey şanlı zabitani-giram,
 Biliniz, sizlədir bütün islam.
 Fəhtiniz etdi bizləri əhya³,
 Olmayız başqa arzu cuya⁴.
 Sizə layiqdi can verək qurban,
 Bizlərə verdiniz əvət yeni can.
 Şaddır işte cümleyi-pirü cavan,
 Pək fərəhnak cümləmiz, xəndan.
 Sizi alqışlayır bütün islam.
 Şakir etsin bununla xətm-i-kəlam:
 Yaşasın şanlı ordu, var olsun!
 Düşməni hər zamanda xar olsun!

¹ Tiğü-tizü-xədəng — iti, qantökən qılınc

² Əfrad — fərdlər

³ Əhya — yeniləsmə, dirilmə, bərpa etmə

⁴ Cu(y) — axtaran, araşdıran

TÜRKÜN DƏRDI

Bu günün gənclərinə

Fövqümdə oynayan bir qara bulud,
Yurdun bağına bin yaslar saçıyor...
Dərd qanmayan şu iyid, şu canlı tabut,
Yölüm dünyasına yollar açıyor...

Mazi¹ sevinclə daim gülümsər,
Fəqət pək hüznü, pək qəmlidir hal.
Müdhiş bir uçurum, iştə istiqbal.
Hər bir düşüncəyə zəhərlər səpər.

Yarın² pək sislidir bir şey bilinməz,
Bilinməyən şeylər qorxulu olur.
Həyat bir aləm ki, qəmdən silinməz.
Bu aləm qayğılarla dopdoludur.

İştə həyat ilə çarpışmaq üçün
Sarsılmaz imanlar, möhkəm qüvvətlər,
Aydın düşüncələr, nurlu hikmətlər
Lazımdır bunlar həp mütləqasının.

Ey münəvvər gənclik, kəndinə aid...
Bu gün etməz isən fikrini təcdid³,
Qəlbinə soxmazsan həyat hissini,
Yarın bir əjdaha qəhr edər səni!

Bakı, 1 təşrini - sani 1334.

¹ Mazi — keçmiş (zaman)

² Yarın — sabah, gələcək

³ Təcdid — yenilətmə, təzələtmə

YÜZ İL İDİ

Qara bulud yüz il idi bürümüşdü vətəni:
Təbib sular, saf bulaqlar bir zindanda qalmışdı.
Göy bağçalı, sərt qayalı, qarlı dağlar elini
Xain elli yabançının zəncirləri sarmışdı.

Məsrur¹ günəş qart dağların arxasından çıxaraq,
Əsir ellər obasından qar arayırdı keçərkən.
Yüz yıl idi harr² nurunu bu vətənə saçmıyaraq
Keçirdi o gözəl pəri əsirləri görməzdən.

Yüz il idi yaşıl dağlar ellərini görməzdi,
Ulu çinar çağırmaırdı kölgəsinə adamı.
Yüz il idi sərin sudan qoyunumuz içməzdi;
Bir ürəkdən türkü deyib çağırmaırdı çobanı.

Yüz il idi gülməz idik, vətən idi yaralı,
Böyük Cavad, Şamillərin qulaq verən səsinə.
Yüz il idi: O şimalın ikibaşlı qartalı
Dəmir dırnaq batırmışdı bu vətənin köksünə.

Yüz il idi: yalvarışı ulu tanrı haqladı,
Mövlə³ verdi zalımlara etdiyinin cəzasın.
Yüz il idi yaramazı bir dost əli bağladı,
Əziz vətən, o gözəl qız indi atdı qarasın.

Gəncə, 15 mayıs.

QARAY

¹ Məsrur — şad, şən

² Harr — isti, qızgın, yandırıcı, hərarətli

³ Mövlə — sahib, yiyə; cənab, ağa

AZƏRBAYCANLIYA

Hörmətli NƏSİB BƏYƏ

Ey vətəndaş, bu gün sənin taleyinə
Vicdanları aydınlatan yıldız toğur.
Ey qafqazlı, sənin yuca afətindən
Bir əbədi sönməyəcək yıldız toğur.
O yıldız ki, onun üçün bəşəriyyət
Tarixində dəryalarca qan axıtmış.
Doğmuş onun şəfqətindən qaç məmləkət,
Bir çoxları qərq olaraq yerə batmış.
Bu gün sən də insanlığa addım atdın,
Müstəqillə yaşamını salamlatdın.
Bundan sora Azərbaycan ölkəsində
İstiqlalın, hüriyyətin gölgəsində
Sənin dəxi bir müqəddəs vətənin var,
Bayrağın var buludlardan yuca qalxar.
İstiqlalın Şərqə işıq saçacaqdır,
Sənin dəxi Milli Şuran olacaqdır.
Şimdi sənin daşdığı böyük adı
Alqışlayır Qafqasiyanın dağı, daşı,
Xəzər suyu bayrağını salamladı,
Sevin azad Azərbaycan vətəndaşı.

BAYRAQ

Yüksəl, ey rayəti¹-ülvi, yüksəl,
Ən uca zirvədə seyr et, parla!
Yoxdur çəkdiyin ələmə bədəl²

¹ Rayət — bayraq, ələmə² Bədəl — əvəz, yerini tutan

Əski tarixini bir xatırla.

Yaşa, ey şanlı füzuzən bayraq,
Doğdu sayəndə bu gün bir ölkə.

Mavi, al, səbz ziyalar saçaraq
Hər zaman üstümüzə sal kölgə.

Səcdə et, ey geniş, azadə dəniz,

Əyilin, ey başı almaz dağlar,

Əyilin, səcdə edin siz həpiniz.

Dərələr, çaylar, əkinlər, bağlar,

Yucalır göylərdək bayrağımız.

Olub azadə gözəl toprağımız,

Bütün övladına zəhmət saçacaq.

Yüksəl, ey rayəti-ülvi, yüksəl!

Yüksəl, ey qayeyi-ümmid, yüksəl!

Yaşa minlərcə, mübarək bayraq!



İDEAL

Ağlayır ixtiyar ərəb qadını,

Oğlu bəstərdə¹ müztərib yatır.

— Gedəlim, dur tüəf² Kəbə üçün,

İştə axşamladı, Günəş batıyor.

— Annə, bən xəstəyəm, bilirsən sən,

İnləyir ruhum, ağlamaq kərəm.

Anlamam heç şey, anlamam, yalnız

Bir gözəl eşqinə giriftarəm.

— Gedəlim, qalx, tüəf Kəbə üçün

Bax, nasıl şövq ilə yürür hüccac³.

Cümlə derlər şəfası zəməmdir.

Sana iştə edər fəqət o əlac.

¹ Bəstər — yataq, yorğan-döşək

² Tüəf — əvəzsiz, misli-bərabəri olmayan

³ Hüccac — hacılar

Səni təqib edən nəzərlərə bax.
Həpsi məğmum¹, münfəil², islaq.
O nəzərlərdə yalvarış doludur.
Getmə, lütf, dənizdə qorxuludur.
Bir saqın... Yox, saqınmadan gedəcək.
O pəri qız, dənəizdə açma çiçək.
Dalğalar, siz toxunmayın qayığa,
Su pərisi dənizdə bir gəzsin.
Qarşı çıxdıqca hər kiçik dalğa,
Onu qəhr ilə çeynəsin, əzsin...
Gediyor, bax, qayıq uzaqlaşıyor,
Uçuyor, dalğacıqları aşiyor.
Əgilir, doğrulur, şitab³ ediyor,
Çırpınır, sanki izzirab ediyor.
Süzülür, işte qalxdı, bax, endi.
Bir evin arxasında gizləndi.
Mane olma, çəkil, sən ey xanə,
Səni tikmiş ya hankı divanə?
Kəsiləydi əlin, sən ey memar.
Böylə bir xanə tikdiyin yerdə...
O nəzərlər nə bəkləyər, nə umar?
O qayıq bir görünsə, ah, bir də...

"ÖPƏR, KİM BİLİR, BƏLKƏ BİR XÜLYA"

... Öpər daima bərhəvəs dalğalar
Çözölmüş, dağılmış, ipək saçları.
Əcəp, titrədir müztərib rüzigar.
Çözölmüş, dağılmış, ipək saçları.

¹ Məğmum — qəmli, qüssəli, məhzun

² Münfəil — bir şeydən təsirlənmiş, həyəcanlanmış

³ Şitab — tələsmə, sürətlə getmə

Qayıqdan əyil, zülfünü tök suya.
Düşün öylə asudə dal uyğuya.
Öpər, kim bilir, bəlkə bir xülya
Çözölmüş, dağılmış, ipək saçları.

Pərişan tökülmüş suya yörgülər
Sevincdən dəniz sanki ağlar, gülər.
Hərərətlə hər dalğa öpmək dilər
Çözölmüş, dağılmış, ipək saçları.

Kiçik dalgalar çırpınır təknəyə
O sevdəyi-rəqsəni tutsun deyə.
Gəlir, can atır, səy edir görməyə
Çözölmüş, dağılmış, ipək saçları.

30 iyul 1919

❧❧❧

S. bəyə

Yaşamaq, çalışmaq quru, boş xəyal,
"Varlıqımı, yoxluqmu?" istə bir sual
Bari son dəqiqə yüksək ideal
Nurunu alınma saçdı, saçmadı?

Bax çiçəklər açmış, donanmış¹ hər yer,
Hər yapraq yaşayış pək gözəldir der,
Gələyim, baqalım, yanında yer var
Türbəndə sarmaşıq açdı, açmadı?

Gecə göyə baxdım, gördüm yıldızı,
Dərdinlə ağlardı göylərin qızı.
Qəlbini acıdan zəhərli suzu²
Söylə, son nəfəsdə qaçdı, qaçmadı?

¹ Donanmış — burada, donə bürünmüş, al-əlvan geyinmiş

² Suz — yangı, qüssə, göynərti

Dumanla bürünmüş həşəmətli tağlar
Üstünə kölgələr saldı, salmadı?

Səni məftun etdi göydəki mələk,
Sən də getdin artıq, dönməzsən, demək.
Qırılmış kamança, solmuş bir çiçək
Bu dünyadan murad aldı, almadı?

Bu gizli əsrarı varmı anlamış:
Hələ ilk baharkən heç gəlirmi qış?
O ülvə təbiət, səmimi baxış
Bir kəsin yadında qalmış, qalmamış?

BİR TÜRK YOLÇUSU DEYİR Kİ:

Çox dolaşdım əski şərqin yolu, hissiz yurdunu
Sübh olmuşdu, fəqət yenə bir oyanıq görmədim.
Anlamazdı kimsə onun o şəbbəli dərđini,
Ağlamazdı ona kimsə, qəlbi yanıq görmədim.

Dedilər ki, öksüz şərqin xəzan görmüş bağında
Yeni başdan qızıl güllər, yasəmənələr açacaq.
Bu qaranlıq gecələrin issiz, doğun çağında
Almas yıldız toğacaq da, ənqa¹ yıldız saçacaq.

Dedilər, Azərbaycan türklərinin əlində
Əski atəş yenni başdan alovlanmış, coşmuşdur.
Vəhşi Qafqaz dağlarının o bükülmüş telində
Bir türk oğlu taleyinin arxasınca qoşmuşdur.

¹ Ənqa — Qaf dağında yaşayan əfsanəvi quş

Yenə bir gün atəş ilə, alov ilə yanacaq,
Bütün Turan, oğuz nəslİ, hətta bütün şərğ bəlkə
Yenə onu təqdis¹ ilə ziyarətgah sanacaq.

Ey türk oğlu! Səni tanrın şərğə hadi² göndərdi,
Yatmış yuridu qardaş kibi titrət, qaldır, oyandır.
Yeni, məsud bir həyata dəvət eylə hər fərdi,
Yürəgində sönməyəcək bir təbii od yandır...

QARABAĞ XAİNLƏRİNƏ

Yucalı göylərə həşəmətli, mübarək qayalar
Qarlar altında məhabətlə³ parıldar hər dağ.
Dərələr, məşcərələr⁴, vəhşi qaranlıq kahalar,
Yeni qiymətli, fəzilətli bir ölkə: "Qarabağ"
Uçuyor onda qurur ilə bütün qartallar.
Nərə baxsan, meşə var, çay var, ağac var, dağ var.
Hər səda əks eləsə, dağlara əlan oluyor.
Sanki hər bir daşı söylər də qəzəlşüxan oluyor.
Qarabağ şerlərin, nəğmələrin məskənidir,
Vaqifin, Asilərin türbəsidir, mədfənidir⁵.
Qarabağ — yəni qəsaid və qəzəl dəryası,
Azəri tacının ən şəşədar⁶ alması.
Çəkil, ey çöhreyii-əlməsi dutan sənc, çəkil.
Çəkil, ey əllərini, xəncərini qanla yuyan,
Heç oyanmazmı mөгər zənn ediyorsan uyuyan?
Çəkil, ey göyləri bərbad eliyən qarətəkar
Dul qadın kəsməklə mөгrur olamaz bir əsgər!

¹ Təqdis — müqəddəs sayma, əziz tutma

² Hadi — yölgöstərən, istiqamət verən

³ Məhabətlə — əzəmətlə, vüqarlı görkəmlə

⁴ Məşcər — kolluq, burada; meşəlik

⁵ Mədfən — gor, qəbir

⁶ Şəşədar — parlaq, parıltılı

QAFQAS TÜRKÜSÜ

1

Hər guşəndə bin çiçəkli bağçalar var,
Göylərin günəşindən güllər yağardı,
Dağların yaşıl saçı neçin ağardı?
Gecələrin neçin həsrət çəkir hilala?
Səni türkün hicranımı qoydu bu hala?

2

Gözəl Qafqas, yetər bu yas uyqusu, oyan;
Bənizin solmuş, düşmənlərin qanilə boyan;
Bayraq kibi qırmızı ol, günəş kibi yan!
Sarı türkün gətirdiği parlaq hilala,
Səni onun hicranımı qoydu bu hala?

3

Al dodaqlar mavi göylərə dua oxusun,
Pənbə əllər yaran üçün şallar toxusun,
Hər igidər qılincına bərk əllə qoşsun,
Tanrı artıq bir nəhayət versin bu hala,
Səni çapıq qovuşdursun gözəl hilala.

6 kəsim 1330 (h)

AZƏRBAYCAN. VƏTƏN ŞƏRQİSİ

Azərbaycan torpağıdır türk yurdunun ürəyi,
Hifz etməli o ölkəni nasıl gözün bəbəyi.
Tarixə bax, unutma sən ulu baba, dədəyi.
Qan tökmüşlər bu vətənçün, həp çəkmişlər əməyi.
Vətən üçün, millət üçün gənclər getdi əsgərə,
Könüllü get sən də yazıl o mübarək səfərə.

Qatarı sal, atını min, tufəngi al əlinə,
Babalardan irs qalan qılıncı tax belinə,
Bir yabançı qədəm qoymaq istər isə elinə,
Bəhri-Xəzər coşub-daşar, tab gətirməz selinə.
Vətən üçün, millət üçün gənclər getdi əsgərə,
Könüllü get sən də yazıl o mübarək səfərə.

Bir hüdudün İsgəndərin səddi – qarlı Dağıstan,
Hər daşının dalısında yatmış yüzlərcə aslan.
Bir hüdudun Şiri-Xurşid – qədim tarixli İran,
Bir hüdudun cənnət bağı, o qöncəli Gürcüstan.
Vətən üçün, millət üçün gənclər getdi əsgərə,
Könüllü get əsgər yazıl o mübarək səfərə.

Hisar¹ - fələk Gəncə dağı Koroğlunun yatağı,
Qayasına çıxıb tikmiş tərhan kimi otağı,
Şərur, Ordubad, Naxçıvan Azərbaycan budağı,
Qoyma girsin o mübarək yerə düşmən ayağı.
Vətən üçün, millət üçün gənclər getdi əsgərə,
Könüllü get sən də yazıl o mübarək səfərə.

¹ Hisar — hasar

Çalışayım, yurdumuza göstərayım sədaqət.
Hər müşkülü asan edər çalışmaqla mətanət.
Vətən üçün, millət üçün gənclər getdi əsgərə,
Şəhid olsan adın düşər tarixilə dəftərə.

Bakı, 30 yanvar 1920.

DƏRDLİ ŞAİR

YÜRƏKLƏRƏ

Kövrək sinir, qorxaq üz
Əsirliyin payıdır!

Satma gözəl yurdunu,
O, cənnətin tayıdır!

Könül vermə yada sən!

Çeynənirkən Vətənin,

Unutma ki, dünyanın

Çox yarısı düşmənin.

Nə düşmüşsən, maralım,

Yüksək şüar pişinə?!

Şüar səni ilk boğar

Yaramazsan işinə.

Qoru, sağlam qollar ilə

Torpağını, daşını.

Tutduğun yol doğrudur,

Əymə, əymə başını!...

Bağladınsa könlünü
Sevdiyinin teline,
Qoyma bir yad sarılsın
Onun incə belinə.

Unutma ki, ötər, gedər
Dənizdəki fırtına.
Sahillərlə çarpışan
Dalğalardan sorsana!

SEYİD HÜSEYN

HƏZİN BİR XATİRƏ.

"İSMAILİYYƏ"

Bakı bələdiyyəsi mərhum Musa Nağıyev varislərinə müraciətlə "İsmailiyyə" binasının "qorxulu" olduğundan bəhslə onun dağıdılmasına müsaidə verilməsini istəmiş, varislər də buna maneət etməyəcəklərini bildirmişlər. Bu xüsus Bakı müsəlman cəmiyyəti - xeyriyyəsinə ixtar edilmiş, "İsmailiyyə"nin üst qatının sökülərək "zərərsiz" bir halda vəz etdirilməsi arzu edildiyindən cəmiyyəti-xeyriyyə idarəsi də "İsmailiyyə" binasının ətrafına ağacdən hasar çəkilməsini təhd-qərara almışdır. Bununla bərabər qabil bənnalar aranılır ki, "İsmailiyyə"yi söksün. Bir komissyon intixab edilmiş ki, onun ənqazindən qalan əşyasını satsın.

Biz bunları, bu məlumatı son bir ayın ərz-müddətində nəşr edilib gəlməkdə olan qəzetə həvadislərində oxuduq.

Keçən gecə həqir, fələkzadə öksüz bir qızın saçları kibi dağınıq, fikr və xəyalım kibi hal – məşuşda bulunan

pərişan odamda əgləşib "İsmailiyyə" binasına, o Azərbaycan milləti-hüriyyət və istiqlal uğrunda şəhid düşmüş qəhrəmanlar kibi düşmənin amansız qurşunlarına köksünü sipər edən binaya nəzər pəncərəyi açaraq, onu seyr ediyor, düşünüyor, həm də onun dağıdılması haqqında olan axırıncı qərarı qəzetədə oxuyaraq düşünüyordum.

Bir dürlü bilməyirəm, səbəbini anlamayıram ki, bəni nə kibi şeylər, nə kibi əlaqələr "İsmailiyyə" binasına bağlayıb mərbut etmişdir ki, onun sökülüb dağılması fəqərəsi, onun yandırılıb xarəbazara döndərilməsi qədər bəni mü-təəssir etmişdir. Düşünüyor, həm də fikirsiz, qayəsiz və mouzəsiz olaraq düşünüyordum. Xəyalım bir çox geri getmiş, bir çox xatirələr ilə məşğul olmuşdu. Nəzərimdə bir taqım rəngarəng şəkillər və mənzərələr tərsim edilirdi. Bən "İsmailiyyə" binasının çox da uzun olmayan tarixçə-sini, 18-20 sənəlik bir həyatını, tərcümeyi-halını gözümün önündə təcəssüm etdiriyordum.

Bən "İsmailiyyə"-nin o günlərini düşünüyordum ki, orası açıq bir yerdən, boş bir düzəngahdan şəhərimizin mərkəzində vəqə olmuş bir boşluqdan ibarət idi. Ta əski zamanlardan orası ətraf köylərdən, uzaq mahallardan gələn gətiricilərin bir mərkəzi, bir bazarı idi. O zamanlar bura "Qapandibi" adı ilə məruf idi. Bura Qubadan, Şamaxıdan ta Ağdaş və Ərş uyezdindən taxıl, alma, quzu sair bu kibi şeylər gətirilib satırdı.

"Qapandibi" şəhərimizin mərkəzində rus mədəniyyətinin təsirinə heç bir növ ilə tabe olmayaraq özünün ruhu-nu, təbiət və xasiyyətini mühafizə etmiş bir parça, yevropalaşmış Bakı şəhərində şərqin bir nümunəsini göstərən bir mənzərə idi.

Burada hər zaman gövdəsini yerə sərmiş və boyunla-rını kəmal-əzmiyyətlə dik tutmuş qara gözlü dəvələrin is-tirahət etdiklərini, müdhiş və mühib buynuzlu köllərin ya-nı üstə yatıb kövşədiklərini görmək olurdu. Hər zaman burada dəvə qatarlarının şərq əzəmət və ehtişamını dərxa-tirə etdirən zəng və zıncırovlarının həzin səsləri, kəl ara-

baları təkərlərinin munis, ruhnəvaz bir musiqi qədər munis cırıltıları eşidiliyordu.

Hələ gecələr "Qapandibi"nin nə qədər başqalaşdığından, nə qədər səmimiləşdiyindən bəhs etmək istəmirəm. Siz görək o zaman Azərbaycanın müxtəlif nöqtələrindən gəlmiş müxtəlif ləhcəli köylülərin, o yek – digərinə "qonaq" olanların yatmış dəvələr arasında od yandırıb başına toplaşdıqlarını və söhbət etdiklərini görə idiniz ki, bəni imdi başa düşə idiniz.

Hələ qurban bayramı ərəfəsində "Qapandibi" özgə bir hal alıyordu.

Satılmaq üçün Bakı bazarına gətirilən qurbanlıq qoyunlar həp buraya toplanırdı. Bunların mənzərəsi daha dilbəranə, daha şairanə oluyordu.

Mən daha cocuq ikən təxminən bir igirmi il əvvəl eşitmişdim ki, Bakı şəhər idarəsi "Qapandibi" bazarını məscid bina etmək üçün Bakı müsəlmanlarına güzəşt etmişdir. Lakin nədən isə, bir dürlü təfəsilatını şimdi də bilməyirəm. Məscid tikilmək məsələsi bir qədər təxirə uğradı. Sonra Bakıda təşkil edilmiş olan müsəlman cəmiyyəti - xeyriyyəsi istifadəsiz bir halda qalan şu "Qapandibi"dən həm maddi istifadə etmək, həm də təkrar əldən çıxmaq üçün bələdiyyənin müsaidəsiylə oraya sahiblənib xırda alış-verişçilərə müəyyən vaxtadək icarəyə verdi. Böyük qapan tərəzisi orada qalmaqla ətrafında ağacdən dükənlər və budkalar yapıldı. Bu kərrə "Qapandibi" ismi Şeytanbazar adına məbdəl oldu. Artıq burası Şeytanbazar olmuşdu.

Bir kərrə, yadımdadır, yanılmayırsam, 1908-ci sənədə idi, Mövlud bayramı münasibətilə imdiki parlaman binasının ərəkəri böyük salonunda görüş məclisi tərtib edilmişdi. Şu məclisdə cəmətə bir xoş xəbər, bir bəşarət verildi. Bu xəbəri verən Hacı Zeynalabdin Tağıyev cənabları idi. Hacı cənabları deyirdilər:

— Şeytanbazarı artıq məscid tikilməyəcək. Burası cəmiyyəti - xeyriyyə üçün bir bina yapılacaqdır. Bunun da bütün xərcini mərhum oğlu Ağa İsmayılın bəqayı-namı olmaq üzrə məclisdə hazır bulunan Musa Nağıyev öz öhdəsinə götürəcəkdir.

Hacının bu nitqi hazırın (məclisdəkilər, iştirakçılar — A.B.) tərəfindən alqışlanmış, Musa Nağıyev də edəcəyi iş-bu böyük ehsan və ianədən tolayı ayrıca təqdir edilmişdi. Hətta bina edilməsi təsvir olunan İsmailiyyə binasının müsəddiğ plan və nəqşəsi də haman məclisdə divardan asılmışdı.

Bu tarixdən sonra haçan binaya başlanacağını kəmal - səbrsizliklə gözləyir, hərdən bir qəzetə sütunlarında, həvadis qismində bu binanın nə surtələ işinə başlanacağını gördükdə onu maraqla təqib ediyordum. Hətta o zamanlar nəşr edilməkdə olan "Tazə həyat" qəzetəsində əlinə yeni qələm almaqda olan acizləri ərzi-şükran kibi bir şey də yazmışdı.

İsmailiyyənin ilk bina qoymaq mərasimi qayət təntənəli surətdə vəqə olmuşdu.

Taxta dükanlar və budkalar sökülmüş, qapan tərəzisi oradan köçürülmüş, o vəsi yerin ətrafına imdi çəkilməkdə olan kibi ağac hasar çəkilmişdi. Torpağı qazılıb dışarı çıxarılmışdı.

Bina qoymaq mərasimində Bakının bir çox əyan və ərşəfi, bələdiyyə rəisi, oprava əzası, Bakı qradonaçalniki və valisi, mülki və əsgəri, bir çox məmurlar və sahib-mənsəblər, Bakıda mövcud rus, erməni, yəhudi, polyak və sairə cəmiyyətlərinin nümayəndələri, bir çox camaat xadimi və ziyalıları iştirak ediyordular. Bəz nitq söyləndi. Sabiq Bakı qazisi Ağa Mir Məhəmməd Kərim cənabları kəndilərinə xas əzəmətli bir əda ilə ibtida Rusiya çarı Nikolayı və xanədanını düa ilə İsmailiyyə binasına başlamasını dualadılar. Buna mütəaqib İsmailiyyə binasına birinci daş qoyuldu. Bu daş da Musa Nağıyev əlilə qoyuldu. Sonra orada iştirak edənlər də genə fəxri olaraq İsmailiyyə bi-

nasına birər daşlar qoydular. Böyləliklə, rəsmi surətdə İsmailiyyənin tikilməsi başladı.

Günlər, aylar, illər keçdi. İsmailiyyə binası tədricə tikiliyordu. Acizləri hər zaman kəndi şəxsi işim kibi onu təqib ediyordum. Orada olan və baş verən xoş və narəva hadisələrə şahid oldum. Böyləliklə İsmailiyyə binası dörd illik bir zaman içərisində tamam olaraq başa gəldi. Onun üzərində cəli xətt ilə yazılmış.

Və an səiyə suf yeri

Və an lis lalanesan ala masəi

Həqiqətləri ta uzaqlardan parlamaqda, hər kəsin nəzər-diqqətini cəlb etməkdə idi.

Bu tarixdən sonra İsmailiyyə binası ictimai həyata başladı. Birinci olaraq cəmiyyəti - xeyriyyə idarəsi və dəftərxanası oraya daşındı. Ona mütəaqib Bakıda mövcud bütün maarif cəmiyyətlərinə orada yer verildi. Yersiz qalan "Səadət" ruhani cəmiyyəti məktəbini İsmailiyyəyə köçürdü. "Nicat" və "Səfa" maarif cəmiyyətləri idarə və dəftərxanalarını orada yerləşdirdilər.

Böyük müharibə başlandı. Bakı sərvətdarları rus hökumət - müstəbidanəsinə kəndi ixlas əbu ditkaranələrini göstərmək məqsədilə bir fədakarlıqda bulunmaq, bir xidmək göstərmək istədilər. Bunun üçün özünün hüsnü - lətafəti ilə, nəqş və nigarilə Bakının birinci dərəcəli binalarından mədud olan İsmailiyyəyi əsgəri bir xəstəxana halına salamya qərar verdilər. Orada yerləşən "Səadət" məktəbini, maarif cəmiyyətlərini həp dışarı çıxartdılar.

Birinci kərə olaraq İsmailiyyənin o möhtəşəm salonnunda açılmış olan xəstəxananın rəsmi-güşadı vəqə oldu. Rəsmi-güşadda bir çox Bakı əyanı hazır bulunurdu. Bakı qazisinin Nikolay və xanədanına etdiyi duasını mütəaqib "Busə təsəriyə xərani" nəğməsinin türkcəyə tərcüməsi oxundu. Artıq İsmailiyyə binası Qafqaz cəbhəsində yara-lanan saldatlara xidmət ediyordu.

Zavallı İsmailiyyə bir çox zaman rus saldatlarının məskəni oldu. Hətta onun divarlarının birisində qarşısında

xəfif bir mum yanmaqda olan həzrət İsanın rəsmi də asılmışdı. İsmailiyyədən səhər və axşam çağları rus saldatlarının duası və əsgəri nəğmələri səsi eşidiliyordu.

İsmailiyyə binası Qars və Ərdəhan hərəzədələrinə müavinət və qardaşlıq əlini uzatmaqla xalq arasında məşhur oldu. Azərbaycanın hər yerindən zavallı qardaşlara yardım üçün ianələr gəliyordu. "Qardaş köməyi" günü təsis edildi. Qars və Ərdəhan çöllərindən bir çox sahibsiz qalmış cocuqları İsmailiyyə binası məşfəq bir ana kibi ağuşı-şəfqətində bəslədi. Bütün fələkzədələrin müavinətə möhtac olanların nəzəri İsmailiyyədə idi. Hər kəs yüzini ona tərəf tutsa idi, naümid qayıtmaz idi. İsmailiyyə binası hər kəsi özündən razı sala biliyordu.

Zaman bir halla davam etməz. Rusiyada inqilab oldu. Nikolayın Rusiya taxtından enməsilə rus saldatlarının İsmailiyyədəki iqbolları dəyişdi. Artıq onların vücudu orada artıq idi. Budur ki, təcridlə İsmailiyyə binası rus saldatlarının vücudundan təmizləndi.

İnqilabdan sonra İsmailiyyə binası siyasi cərəyanların mərkəzi oldu. Birinci Qafqaz müsəlman qurulmayı orada açıldı. Birinci olaraq muxtariyyət və ədəmi-mərkəziyyət fikri orada açıldı, meydana atıldı.

Bu tarixdən sonra bütün yığıncaqlar, siyasi müsahibələr, məruzələr həp orada olur oxunur dinləniyordu.

İsmailiyyənin o kimsəyə baş əymək istəmiyən möhtəşəm salonu bir çox tarixi vəqələrin şahididir. Bir çox nətiqlərin nitqini onun yanmış daşları hələ də əks etdirməkdədir. Biz azərbaycanlılar İsmailiyyədə bir çox şad və qəmgin günlər keçirmişik. Müqəddəratımız haqqında övzadə bir çox məruzələr dinləmişik, gələcəgimiz barəsində bir çox qərarlar çıxarmışıq. Biz onun billurin çıraqları Bakının bir çox uzaq yerlərindən nəzər diqqəti cəlb edə biləcək bir halda pərtövəndaz səqfi altında bir çox gecələr keçirmişik ki, bizlərdən kimsə onları unutmamışdır. İsmailiyyə binası bizimlə bərabər böhranlı zamanlar da keçirmişdir. Orada vəqe olan rəsm-güşadında oxunan "Rəb-

bim, şahı şifz et" qədər məşum bir iclas, son iclasını heç bir halla unutmayıram. Bu da İsmailiyyə binasının 2 sənəlik bir həyatının son parçası, tarixi bir faciənin pərdəsi idi. Oranın mövqə - sədarətini bir takım qeyri - məsul şəxslər qəsb edib Mirmöhsünlər, Quliyevlər millətin müqəddarını ilə oynanıyor, hissiyyata qapılaraq, biləməyərəkmi milləti, xalqı uçuruma, müdhiş bir uçuruma, fəlakətli bir girəvəyə, daha doğrusu, qanlı bir məzhəbə, qətlgaha sövq ediyordu.

İsmailiyyənin, bizim müqəddəs adını böhq qazanan o millət öyünün, o bizim siyasi fikirlərimizi, istiqlaliyyət məfkurəsini, Azərbaycan qayəsini bir ana kibi, məşfəq və mehriban bir ana kibi, ağuşunda, qəlbində bəsləyən dilbəranə binası, məhrəm - əsrarımız olan divarları martın fəci günlərində bir çox düşmən qurşununa köks gərmişdi. Bir vaxt yetişmişdi ki, orada məskən edən təşkilatlar onu müdafiəsiz bir halda buraxıb getmişlərdi. Orada yalnız "Müsavat" firqəsinin telefonu işləyir, şəhərin hər tərəfindən imdad istəyənlərə mümkün edə bildiyi cavabı veriyordu. İsmailiyyəyi ən son buraxıb çəkilməyə məcbur olan "müsavat"çılar olmuşdu. Onlar İsmailiyyəyi bir halda buraxmışdılar ki, bolşevik və erməni əsgəri Nikolayevski küçəyə hücum ediyor, Metropol mehmanxanasının qarşısında vəz edilmiş pulemyot özünün yürəküzücü şaqırtısı ilə İsmailiyyəyi nişana alıyordu.

Millət başını itirmiş, kəndisini şaşırmış, nə yapacağını bilmədiyi halda özünü qəzanın təqdirinə buraxdığı kibi sevgili İsmailiyyəsinə də kəndi başına buraxmış, onun üçdörd nəfərdən ibarət olan mücavirləri də oradan çəkilmiş, İsmailiyyədə yalnız bir neçə müharibədə şəhid düşmüşlərin qanlı və soyuq meyitləri qalmışdı.

Xain düşmənlər, əhdlərini sındıran və müsəlmanları əğfal edən erməni milli polku İsmailiyyəyi işğal etmiş, oradakı müxtəlif təşkilatların kağız dəftərlərini qarışdırı-

dan birkərəlik xilas olmaq, daha doğrusu, xalqda doğan muxtariyyət fikrini əbədiyə basmaq üçün bu fikrə pərvəriş verən İsmailiyyənin edamına qərar verilmiş, ona düşmən əli ilə od vurulmuşdu. Bu kərrə İsmailiyə qəzəbindən atəş püskürür, düşmənləri yaxmaq diləyirdi.

Söylədiyim işbu xatirələr həzindir. Olduqca həzindir. Hələ bənim üçün daha da həzin, bəlkə müdhişdir. Lakin bu qədər xoş olmayan hallar içərisində bəndən ötrü müsbət, tam mənası ilə müsbət olacaq bir hal, daha doğrusu, bir təsadüf var ki, vəhdətdən kənar düşsəm də genə söyləyəcək və hər zaman söyləyəcəyəm.

Deyirlər, fəlakət ümumi olduqda bir o qədər insanı müztərib etməz. Lakin mart hadisəsi barışıqdan sonra kimse o məşum günlərin bir daha təkrar etmiyəcəyinə əmin olmadığından xalqda böyük bir izzətlə müşahidə ediliyordu.

Bən də şu izzətlə halında sınıq bir qəlb, düşgün bir ruhla yanıb İsmailiyyənin qarşısında durub onun xaraba halını görüb zövq alan rus və erməni tamaşaçılarının mütbəssüm çöhrələri qarşısında əzilməkdə idim.

Bu halda bənimlə hər zaman məslək münaqişəsini edən bir sosialist arkadaşım, daha doğrusu, tanış bir sosialistə rast gəldim.

Bənimlə görüşdü. Məhzun bir halətlə. "Nasılısınız, salamətməsiniz?" – deyərək halını sordum.

Zatı bu, o günlərin mozui idi. Dişlərini ağardaraq yüzimə güldü. Arsızcasına, həm də İsmailiyə binasının içərisindən hələ çıxmaqda davam edən o xəfif, dəruni tütükdən utanmadan bir söz dedi. Mən ömrümdə o qədər acı söz eşitməmişdim və o qədər də müztərib olmamışdım. Sosialist yoldaş bana dedi:

– Hə, necə gördün bizim sınımaz qüvvətimizi?!

degildi, bununla pək sıxı münasibəti olan ikinci bir təsadüfün ixtiyarsız olaraq xatirimə gəldiyi idi.

İnqilabın ilk günlərində milli müsəlman komitəsi təşkil edildikdən sonra "hümmətçilər" bir çox prinsip məsələlərindən tolayı milli komitə ilə müdhədə işləməkdən boyun qaçıırıydular. O zaman milli komitə sədri Məhəmməd Həsən Hacinski dəfələrlə realni məktəbdə iqamət etməkdə olan "Hümmət" firqəsinə müraciət etmişdisə, müsbət cavab almamışdı.

Bir gecə saat 2-3 radələrində İsmailiyyə qarşısında bir-iki "Hümmət"çi ilə bir-iki "Müsavət"çinin mübahisəsinə təsadüf etdim. Mübahisə nə üçün "Hümmət"çilərin milli komitədə iştirak etməkdən imtina etmələri üzündən idi. "Hümmət"çilərdən birisi əlini İsmailiyyənin divarlarına vurub uca səslə deyirdi:

– "Bu bina burjuv yolu ilə tikilmişdir. Oradan fəqərayi-kasibəyə şərdən başqa xeyir gəlməz. Fəqərayi-kasibə, əgər öz səadətini istəyirsə, birinci olaraq gərək bu binanı dağıtsın".

Demək, İsmailiyyənin yandırılması ilə bir çox məqsədlər hasil olmuşdu. Fəqərayi-kasibənin səadəti hasil olmuşdu. Sosialistlərin sınımaz qüvvətləri mətərzlərinə isbat edilmişdi. Bununla bərabər, rus bolşeviklərilə erməni daşnaqları da öz arzu məqsədlərinə çatmışdılar.

İsmailiyyə, o kimsəsiz, zavallı İsmailiyyə o gündən sonra mətrux oldu. Kimsə onun qapısını açmadı, kimse oraya müraciət etmədi. Daha orada işıq yanmadı. Yalnız xəzan aylarının aydınlıq gecələri onun içərisini və dışarısını işıqlandırırıyordu.

İsmailiyyə daha artıq kimsəyi ağuşı-şəfqətində bəsləyəcək səlahiyyətdə degildi. O, şimdi başqalarının himayəsinə möhtac idi. O, vaxtilə əziz idi, möhtəşəm idi. O

hər kəs tərəfindən sevilir ehtiram ediliyordu. Onun bir çox cəlalə-təntənəsi, açıq süfrəsi var idi. Fəqət qəzanın gərdisit həpsini əlindən aldı. Onu səfil bir hala vəz etdi. O, gənc ikən xainlər əlilə xak-həlakətə sürüldü. Bununla bərabər, heç bir zaman millətdən ayrılmadı. Millətin qəmli və matəmli günlərində qəmgin və məhzun görüldüğü kibi, bayram və şad günlərində şadlandı. O, hər zaman yənə şad və şatər görünürdü. O, ümid ediyordu ki, millət onu unutmaz. Etdigi xidmətləri unudulmaz. Onu yaşadan yalnız bu idi. Lakin imdi özünün aldanlığını hiss ediyor.

İmdi Bakı bələdiyyə idarəsi onun qorxulu olduğunu iddəa ediyor. Musa Nağıyev vərəsələri onun sökülüb dağıdılmasına maneət etməyəcəklərini bildiriyorlar. Cəmiyyəti-xeyriyyə, o özünü İsmailiyyənin yekanə sahibi zənn edən cəmiyyəti-xeyriyyə onu sökmək, ənqazisindən çıxacaq əşyayı satmaq istəyir. Bunun üçün ətrafına hasar çəkir. Budur ki, İsmailiyyə imdi məhzun bir mənzərə ərz ediyor.

Ey bakılı qardaş, ey azərbaycanlı vətəndaş, niyə dayanıb baxıyorsan? Qoş! İsmailiyyənin, hər vaxt böyük salonunda öz gələcəğin üçün gün ağladığın İsmailiyyənin qarşısına gəl, onu səndən ayırırlar. Onu lüzumsuz bir meyit kibi dəfn ediyorlar. Həm də sənin gözüyün qabağında dəfn ediyorlar. Halbuki, onun məhzun gözləri səni gözləyir, sənin həsrətini çəkir. Son kərrə olmaq üzrə səni görmək istəyir. Niyə durub baxırsan? Get. Son kərrə olmaq üzrə get ona, o müqəddəs binaya, o Azərbaycan bayrağını yuxarı qaldıran binaya bir tamaşa et. Çünki, bir daha onu görmək sənə müyəssər olmayacaqdır. Çünki, onu sökür, dağıdıyorlar.

"İSMAILİYYƏ"

Mart hadisəsi zamanında İsmailiyyə binasından çox da uzaq olmayan bir məhlədə erməni əsələri (əsgərləri

— A.B.) tərəfindən mühasirə edilmişdim. Ələ keçməmək üçün haman yaşadığım öyün, bulunduğum məhlənin alt qatında, zirzəmisində gizlənmişdim. Pulemyotların dırıltısını, topların gurultusunu eşidiyordum. Dışarıda nələr və nə olduğunu hiss ediyor, xəyalımda bir çox fəci mənzərələr tərsim eləyirdim. Əlavə olaraq, bazarın qarət edilərək yandırıldığını, "Şah məscidi" və "Təzə Pir" məscidlərinin top mərmisi ilə dağıldığını bana söyləmişlərdi. Hətta İsmailiyyə binasına atəş vurulub yandırıldığını anlatmışlardı. Lakin nasılsa, bən hər şeyə inandığım halda İsmailiyyənin yandırıldığına inanmayırdım. Bənim üçün, mübaliğəli bir surpətdə onun nasıl atəşlər saçaraq yandığını, bir anda o gözəl binanın abadlığından bir əsər qalmadığını hekayə və təsvir edən rus qadınına deyirdim:

— Yəqin ki, sən yanırsan! Hər şey ola bilər. Bizim düşmənlərimiz başımıza işbu fəlakəti açdıqları kimi hər şeyi bacarar. Hətta məscidlərimizi və ibadət xanalarımızı da dağıdıb xarabazara döndərə bilərlər, İsmailiyyəyə isə toxunmazlar. Çünki, o böyük bina bizim müqəddəsətimizdir. Amalımızdır.

Müharibə bitdi. Qüvvə qarşısında, vəhşi bir qüvvə qarşısında başımızı əydik. Ağ bayraqlar çıxarib təslim olduq. Müqəddəratımız bizi sevməyənlərin, bizim hürriyyətimizi görmək istəməyənlərin əlinə tapşırıldı. Bən də üç günlük bir mühasirədən, qaranlıq və ruhüzücü bir həyatdan, bir əsarətdən qurtardım. Özümü tələsik İçərişəhərə saldım. Yolum İsmailiyyə binasının dal tərəfindən idi, lakin nasılsa bir qüvvə bənim oradan getməyimə mane oluyordu. Guya bana deyirdi ki, yolunu dəyiş, İsmailiyyəyə yaxın düşmə.

Yolumu dəyişdim. Başqa bir soyaqdan getdim. Bir çox yeni şeylər öyrəndim. Müsibət və fəlakəti təəvvür etdiyimdən ziyadə gördüm. Bunların həpsi bana təbii bir hal kiibi gəliyordu. Hətta yaxın arkadaşlarımdan ikisinin qətli xəbərini, əqrəbamızdan üç qadın, ikisi cocuq olmaq üzrə bir öydə doqquz nəfərin kəsildiyini belə öyrənmiş-

ki bunların cümləsi olur şeylərdi. İsmailiyyədən bir əhval öyrənməyə, bu xüsusda birisindən bir məlumat almağa cəsarət edəmiyordum. Hər nə qədər bunu yadımdan çıxarıb başqa bir fikirlə məşğul olmaq istəyirdimse də mümkün deyil, yapamıyordum.

Onda keçirdiğim günlər və saatları inanatı ilə xəyalımda təcəssüm etdirilirdi. Kəndi-kəndimə deyirdim: Doğrumudur? Və ya yanlış bir şübhədir bəni bürümüşdür. Hər halda həqiqəti öyrənmək marağı bəni rahatsız etməyə başladı. İsmailiyyədən bir xəbər bilməyə, həm də səhih bir xəbər bilməyə qərar verdim. Bu məqsədlə Nikola-yevski caddəyə gəldim.

Gözlərimə inanmaq istəməyirdim: İsmailiyyə, o milli əməllərimizin doğulduğu yer, o möhtəşəm bina, o Azərbaycan fikrini, Azərbaycan hüriyyət və istiqlaliyyəti-məfkurəsini bir ana kibi bəsləyib tərbiyə verən, millət arasında nəşr edən mərkəz, o gözəl və sevimli bina qəzəbli, həm də xəyanət nəticəsi olaraq məğlubiyyətdən dolayı qəzəbli bir qəhrəman kibi, məğlub olmuş bir qəhrəman kibi ərzi-vücut etməkdə, ona tamaşa edənlərə kinli-kinli baxmaqda idi.

Heyhat, İsmailiyyə yandırılmışdı. Səqfi tökülmüş, içərisindən xəfif bir tüstü çıxıyordu. Mübaliğəsiz deyirəm, həyatımda o qədər mütəəssir olmamışdım. Məyus bir halda onun dörd ətrafını gəzib dolaşdım. İçərisinə daxil oldum. Ənqazi üzərində əgləşib biixtiyar bir halda düşünmüyə başladım. Fikirləşir, orada keçirilən gurultulu iclasları, məslək mübarizələrini birər-birər nəzərimdən keçiriyor, heç bir əsəri qalamayan müxtəlif təşkilatlar haqqında mühakimə ediyordum. Kəndi-kəndimə deyiyordum:

Burada yandırılan nə "Müsəvat" bürosu, nə də "Hümmət", "Müsəlmanlıq" və sairə firqəsi və təşkilatıdır. Xainanə bir surətdə yaxılan yalnız İsmailiyyə binasıdır.

Bir gün yenə, adəti üzrə, yanmış bazarı gəzmişdim. Qeyb olmuş rüfəqadan birinin meydanı tapmaq üçün ibtida

Qasım bəy məscidi həyətinə gəlmişəm və qasım və qasımın cuq meyidlərinin arasını aramışdım. Bəd yandırılan binalar içərisində yaxıldığından tanınmaz bir hala düşən ölümlə də çox məşğul olmuşdum. Ruhə və cisma yorğun olduğum bir halda İsmailiyyə qarşısından keçdikdə bilməmə hansı qüvvəyi-cəzibə bəni yenə onun içərisinə çəkdi, həyətinə daxil oldum. Həyətdə "şiri" (kranı) çıxarılıb aparıldığından su turbasından su axmaqda idi və bundan dolayı kiçik bir "göl" əmələ gəlmişdi. Bir daş üzərində əgləşib yenə düşünürdüm. Bilməmə məyusluqdanmı və ya gördüyüm dəhşətli mənzərələrin təsirindənmi, uyğu kimi bir hal içərisində bulunurdum. Nəilsə baxdığım suyun içərisində yanıbmış İsmailiyyənin şəkli görünməkdə. Bu da mənim nəzərimi kəndisinə cəlb etməklə bəni məşğul etməkdə idi. Birdən nəzərimdə İsmailiyyənin böyük salonu canlandı. "Müsəvat" fırqəsinin 27 oktyabr tarixli qurultayı görünməyə başladı. Orada nətiqlər danışır: birisi deyirdi: Əl hürriyyət və əl-müsəvat mən" ayeyi-allah bəhbəh ma əl bəşər.

İkinci bir nətiq fırqə başçılarından Yusifbəyli Nəsim deyirdi:

– "Yoldaşlar, bən iki yuxu görmüşəm. Bunların birincisini Ümumqafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayı zamanında, onda ki, muxtariyyət məsələsinin açıq iclasda deyil, bağlı qapılarda müzakirə etmək istəyirlərdi, o vaxt görmüşdüm. Mən onda yuxuda görmüşdüm ki, həmin bu ali salonda ədəmi-mərkəziyyətçilərin və muxtariyyətləblərin rəsmi surətdə qurultayı açılmışdır. Şükr olsun ki, hamam yuxum həqiqət oldu.

İndi də yuxuda gördüm ki, həmin bu möhtəşəm salonda Azərbaycan istiqlalı elan olunub, Azərbaycan parlamenti açılmışdır".

Bu halda bir səs bəni daldığım fikirdən ayıltı. Kim isə bana deyirdi:

"Dişarı çıx...Xatalıdır. Başına uçar..."

Ayağa qalxdım. Bu xaraba halına salınmış divarlardan guya eşidiyor kibi idim:

"Yalandır...İnanma!..."

O vaxədən bir çox zamanlar keçdi, bir çox şeylər gördüm. Hər zaman İsmailiyyə qarşısından keçərkən onun divarı üzərində cəli xətlə yazılı Va inn leysə li-l-insən ilə nə səa. Va İnn səyəhu saufə yəra (tərc.: İnsanın cəhd elədiyi (şey) onun üçün deyildir. O öz səyinin nəticəsini sonradan görəcəkdir. — A.B.) ayələrini gördükdə İsmailiyyənin yandırıldığına yenə şübhə ediyordum. Deyirdim, əgər İsmailiyyə yandırılmış olsaydı, şu həqiqətlər, şu allah kəlamları oradan silinərdi. Lakin yenə şübhədə idim. Başqalarından onun yanmış və işəgəlməz bir hala salınmış olduğunu hər zaman eşidiyordum. Tək bir həqiqət işin hər tərəfini bana kəşf etdi, bənim bu xüsudakı məruzələrim "Dışarı çıx... xatalıdır... başına uçar..." — deyib bəni oradan kənara dəvət edən yeganə hamiyi-xeyirxahımı sükuta məcbur etdi.

Bilirsiniz, İsmailiyyənin yandırılma bilmədiyini aləmə isbat edən bir həqiqət hankısıdır?

Azərbaycan parlamanı üzərində üç rəngli və səkkiz guşə yıldızlı təmuc üçün Azərbaycan bayrağı.

﴿﴾

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLI

AZƏRBAYCANDA DARÜLFÜNUN

Darülfünun olmazsa, n olur?

Ürfani və ictimai həyatımızda səktə gəlir: Ümumi maarifə aid orta məktəblərimizdə şagirdlərimizə dərs verəcək müəllimlərimiz olmaz: naxoşlarımızı müalicə edəcək təbiblər məfqud olur.

Hüquqşünas həkimlər bulamayız ki, mal və mülk üçün münazəə edən vətəndaşlarımızı və ya cinayət ibda'

(burada, edən — *A.B.*) canilərimize mühakimə etsin. Darülfünün olmazsa, maarifimiz maarifçi Avropa və qonşu xristian millətlərinin mühərrirlərinə keyf və məsəl olacaq mühərrirləri nərədən ala bilər? Darülfününumuz olmazsa, ömrünün həpsini elm və fənuna vəqf edərək mücəssəm elm və fənn olan o möhtərəm vücudi millətlərinin mədəniyyət üzrə həyat sürmələri üçün labüd olan professorlar heyəti millətimizin içində nərədən çıxar, nərədən yentişər? Mədəni həyatın şəraitinə və amillərinə imhal (təhlil — *A.B.*) nəzərilə baxıldıqda o dəqiqə görünür ki, bu həyatın mənbəyi-sərçəşməsi məbədələqəvalün darülfünundur.

Darülfünundan əl çəkmək mədəni həyatdan rugərdən olmaqdır. İnşallah, millətimiz İran şairilə həməzəban olaraq "Mən laf əqlimiz nümayən kargi konəm", — deyər də və darülfünün istəmirəm, fikrini qəti surətdə adını-sanını çəkməmək üzrə rədd eylər.

Bu rəddə bu saatda ondan ibarətdir ki, məclis məbhutanımız hüzuruna təqdim edib Azərbaycanda dövləti darülfünün təsisinə aid olan hökumət layihəsini təsdiq buyursun.

Beynəlmiləl siyasətimiz üçün də bizim üçün bək (ağlama — *A.B.*) lazımdır.

Bu günlərdə qəzetlərdə müttəfiqlərin (deleqatsiyası) verdikləri cavab basılmışdı. Avropalılar özlərində osmanlı mülkünü osmanlı təbiətini yaşayan millətlərə paylaşmağa haqq görürlər. Buna da onu səbəb görürlər ki, osmanlılar siyasi və ictimai həyatlarında ümummədəni millətlərin rəhbəri olan fənn və əqli-səlim ilə müamələ etməyib ya öz ənənələri və ya öz kefləri ilə müamələ edirlər. Ona görə onlar osmanlılarda o qabiliyyəti görmürlər ki, nə özləri üçün tərəqqilə təvəm (oxşar, uyğun — *A.B.*) bir həyat təsis edə və nə başqa millətləri oylə idarə edə bilsinlər ki, bu işveyə-idarə Avropa nəzəriyyəsinə təvafuq etsin. Yəni, bir söz ilə, osmanlıları ictimai həyatlarında fəni rəhbər etmədikləri üçün qanuni-mədəniyyətin xaricinə qoyurlar. Gürcülərin bir ildən ziyadədir darülfünunları

var. Ermənilər isə bizdən sonra darülfünun təsisinə girdikləri halda darülfünunların hökumət və parlament qərarı üzrə təsis etmişlərdir.

Əhvala vəqifi-kamillən olmuyan deyə bilərlər ki, avropalılar osmanlılardan nə istəyirlər, osmanlıların da darülfünunları var. Darülfünunları var, fəqət Universitetləri yoxdur. Maddiyyətə aid məsələlərdə osmanlı professoru Avropa professoru kimi söz söyləyə bilər. Fəqət fəlsəfə və ədyana aid məsələlərdə isə osmanlılarda hüriyyəti-əfkər yoxdur. Şeyxülislam nə əqidədədirsə, bu işlərdə hər kəs o əqidədə bulunmalıdır. Buna təvafüq bir əməl etmək deyil, bir söz söyləmək belə cinayət ədd olunub əcazətə cəlb olunur.

Madam ki, biz – Azərbaycan türkləri ictimaiyyətdə hüriyyəti-əfkəri qəbul etmişiz və madam ki, bu hüriyyəte-əfkərə meyl və cazibə bizim qövmi-xasiyyətimizdir. Böylə olmasaydı, ismi Avropada dastanlara keçən gəncəli Mirzə Şəfi və ya Mirzə Fətəli Axundov kimi mücəssəm hüriyyət əfkarları bizim içimizdən nə qədər nəşəət edə bilərdi? Nə üçün biz hürri-əfkər olduğumuzu təcəlli etdirmiyəlim? Bəli, biz ictimaiyyətdə hüriyyəti-əfkər sahibləriyiz. Və madam ki, böyləyiz Avropa məstəbətində mütləq və qeyri-məhdud olan hüriyyəti-əfkər üzərinə müəssis bir darülfünun açmalıyıq ki, bu darülfünunumuz hüriyyəti-əfkərçi olduğumuzun dəlili-felisi olub bizim istiqlal siyasətimizə toxunmaq üçün avropalıların əlindən siz hüriyyəti-əfkərçi deyilsiniz, sizə istiqlal verməyiniz bəhanəsini alsın.

Şimdilik darülfünun bizim içimizdə ancaq rus professorlarından təşkil edə bilər. Özümüzün professorlarımız yoxdur. Adi əhvalında yaşayan heç bir millətdə və qeyr öz məmləkətinə lazım olmayan professor bulunmuyuf ki, onlar – xaric bir məmləkətdən bir darülfünun açsınlar. Rus məmləkətinin, məlum olduğu üzrə, işləri bu halda pəjmürdə olmuşdur (müəllif Oktyabr inqilabını nəzərdə tutur — A.B.). Ona görə rus professorları işsiz qalıb başqa məmləkətlərdə darülfünunun təsis etməyə talib olurlar.

lar. Bizim Azərbaycan studentləri isə hal-hazırda ancaq rus lisanı bilirlər və bu lisanda ali təhsil edə bilirlər. Ona görə ictimai və siyasi zərurət bizdən onu istəyirlər ki, bu rus fəzillərindən istifadə edib rusca tədris edəcək darülfünun açalım.

Fəqət daima olmaq üzrə ali təhsilin əcnəbi lisanda kəsb olunacağı işimizə əl verməz. Fünunda olsun, idarədə, siyasətdə olsun, nədə olursa-olsun, kəndi işlərini öz dilində əmələ gətirəmmiyən bir millət səqt xırda bir millət olub həqiqi istiqlalından fəal saqət və həqiqi istiqlalına qabil bir millətdir. Qonşu, mən bu sözü də deyəmmirəm, bir az vaxt üçün dilini mənə ver danışım, – deyən adam nə qədər zəlif və həqarətəşayan isə, mən öz qərarədarımı öz dilində yazammıram, qonşu, dilini mənə ver, sözü də tez vətəndaşlarıma anladım, – deyən, bir nazir və ya ziyalı ondan ziyadə şayan təhqirdir. O adam isə ki, mən filan fəndə mütəxəssisəm ədasında bulunur və türkdür və türk-cə qonşur, amma öz elmini öz dilində tədrisdən izhari icz ediyor, onun alim olduğuna inanmayınız. Yolunu bulub bir diyəlum alub aliməm diyə xəlqi aldadıyor. Alim olmaz ki, mütəfəkkir olmasın və vaxta ki, alim elə fikir öz dilini bəyan bir adamdır. Cəmə oldu, o, öz dilində elmini bəyan-da heç bir güclük çəkməz.

Ona görə əvvəlinci günündən belə təzə və rus dilində açacağımız darülfünunumuzu milliləşdirməli və türkləşdirməliyik. Darülfünunumuzu deyil, idarələrimizin hamısını türkləşdirməliyiz. Bir qac sənə bundan əvvəl Avropa lisanına şünasları içində küll cahan üçün ümumi və yeganə lisandan istifadə olunmaq məsələsi ortaya böht olunduğu sərədə almaq atıldığı vaxt şərqsünaslardan bir alim o fikri verdi ki, ümum növbəşər üçün yeganə bir lisan olmaq üzrə türk lisanı qəbul olunsun. Çünki türk lisanının qəvaidi hamı lisanlardan ziyadə muntəzəm və mütərəddiddir.

Heç insafdır ki, boylə cahanpəsənd lisanımız olduğu halda əfkarımızı yabancu bir millətin qəvaidi-hamidən çə-

di ki, "muzun nist vala məni nədarəd". Mən isə canım istəyir ki, bağırım ki, böylə bir müamiləmizdə nə hübb və-tən var, nə aqili-salim.

İnşallah dilimizdən, başqa dilləri içimizdən çıxarmaq xüsusunda bir özgə dəfə müsahibət edəriz.

CÜMHURİYYƏTİMİZİN BEYNƏLMİLƏLCƏ TƏSDİQİ

Millətimizin hürriyyət siyasəsi, cümhuriyyətimizin dövlətcə istiqlalı qalib və müttəfiq dövlətlər tərəfindən təsdiq olacaqmıdır? Burasına, təbii, şimdiden qəti yolda hökm verəməyiz. Fəqət bunu qəti və mütləq surətdə söyləyə bilərik ki, əgər həqqaniyyət bəşəriyyəyə mərəət veriləcək qərarın ədl və nisfətə (insafa — A.B.) müəsis olması iradəsi dövlətlərin rəy və əqaidlərində hökmran olursa, işin bizim istədigimiz və umduğumuz yolda qət olunacağı şübhəsizdir.

Dövlətlərin veriləcək qərarında bu əsaslara zidd nəzəriyyələri qələbə edəcək ehtimalı dəxi varmıdır? Böylə mənfur qələbə, allah göstərməsin, vüquə gəliрсə, bizim haqlı arzumıza qəsd həqqaniyyəti — bəşəriyyənin dəxi məqhur (məhv — A.B.) olacağı bədihi (aydın — A.B.) olmaqla bərabər böylə bir əhval ədaləti-şikənanəyə (haqqı qıran əhvalata — A.B.) heç bir ehtimal olmadığını söyləmiş olsaq, meydanda açıq durub hər kəscə məlum olan bir əmaratdan (əmirlik — A.B.) keyfi (iradi — A.B.) olaraq sərf-nəzər etmiş oluruq ki, bundan bizə kəndimizi iğfal-dan (aldatma — A.B.) başqa bir şey hasil olmaz.

İstiqlalı-millimizin təsdiq edilib-ədilməyəcəyi, bu məsələnin bizim üçün həyati əhəmiyyəti olduğundan, bizi, təbii olaraq, ən ziyadə işğal ediyor. Ləhzə bunun ləhin-

A.B.) nəzərdən keçirəlim:

Avropalılar istiqlal-siyasiyə o millətlərin haqqı olduğunu təsdiq edirlər ki, kəndi içlərində mədəni yolda yaşayıb, kəndi qonşuları ilə və kəndiləri ilə münasibəti vüquə bulan cəmi miləl ilə mədəniyyəti hazirədə cari olan şivə və qəvaə daxilində müamilə (rəftar — A.B.) edələr.

Bu günlərdə nəşr edilən yeni heyəti — hökumətimizin bəyannaməsində bizim şimdiki daxili və beynəlmiləl həyatımızın bir mücməl təsviri (xülasəsi — A.B.) var. Bu təsvirin daxili müamiləmizə aid qismində əzcümlə bir həqiqət barizə söylənir ki, onu təsdiq edəmiyəcək heç bir vicdanlı adam təsəvvür olunamaz.

"Bu kürsidən məali-iftixar ərz etməliyəm ki, millətimiz maarif işlərində böyük addımlar atıyor. Şimdiyə qədər açdığımız zəkər (kişi — A.B.) və ünas məktəblərimiz iki-üç gün içərisində dolur. Hətta kişiklər və qadınlar üçün açdığımız kurslara yüzlərlə xanımlarımız davam ediyor. Millətdə oxumaya, tərəqqiyə böyük bir həvəs vardır... Bu günlərdə Avropaya yüz tələbə göndəriruz".

"Hətta böyükklər, qadınlar üçün açdığımız kurslara yüzlərlə xanımlarımız davam ediyor". Bu vüquəyə (hadisə — A.B.) islam aləminin həyat-ictimaiyyəsinə aid böyük vəqəyə (hadisə, əhvalat — A.B.) məxsus cəlb-diqqət ediyorəm. İslamiyyət ehkamının yox, qürun vüsta (orta əsrlər — A.B.) cəhalətinin və Asiyada hürriyyəti-şəxsiyyət təminsizlik əsri olaraq bəz məmləkətdə caygir olan (yer tutan — A.B.) ünas əhalisinin həyati-ictimaiyyədən kənarda tutulduğunu bəhanə edərək avropalılar müsəlmanları qeyri-mədəni ədd etməyə cəsarət edərlər. Şimdiki cahan müharibəsi zamanında sulhdən birinci dəfə müxabirə (Xəbərleşmə, yazışma — A.B.) başladıqda müttəfiq ANTANTA dövlətləri osmanlıların Avropadan çıxarılmasını o dəlil ilə tələb etdilər ki, bunlardakı qadınların həyati-ictimaiyyədən xaric tutduqları adəti osmanlıları mədəni millətlər içində yaşamaq haqqından məhrum ediyormuş.

Osmanlılar da ki əhvale-həqiqiye-ictimai ilə böylə bir itti-hama məhəl veriyormu-verməyormu, burasını burada təh-qiqə bəndən məqduri-müsaid degildir (burada, imkan xaricindədir — A.B.). Ondan başqa vəqt qonuşuruz. Burada isə onu demək kifayət edə ki, bizdə qadınların hürriy-yəti-ictimaiyyələri o yoldadır ki, "qadınlar üçün açdığımız kurslara yüzrlə xanımlar davam ediyorlar".

Mədəni olmadığımızın yeganə dəlili olaraq müsəlman düşmənləri qarılarn camaatdən bər kənar yaşadığını söy-ləyirlər. Bu dəlilin, həmd olsun, bizə tətbiqi yoxdur. Zira qadınlar üçün açdığımız kurslara yüzlərdə xanımlar da-vam ediyorlar.

Qonşularımızla nə yolda rəftar ediyoruz?

Bu suala cavab üçün hökumət bəyannaməsindən bir çox mətləblər istiarə (götürmə, alma — A.B.) edə bilər-dim, atidəkinə inhisar (yalnız bir şeyə məxsus etmə — A.B.) ediyorəm:

"Əqliyyətdə qalan millətlərin hüququnu tanımaq mə-sələsi proqramlarda yazılır, nitqlərdə söylənir, fəqət məaltəəssüf əməldə çox nadir görünür.

Azərbaycan milləti Qarabağda yaşayan erməni vətən-daşlarının bu haqq-təbiyyəsinə bilatərəddüd verdi. Ətrafın-da hər gün hərdəm vüquə bulmaqda olan yanğınlara, qır-ğınlara baxmayaraq Sürməli, Novı Bəyazid, Eçmiədzin vüquati kibi fəlakətlər qarşısında belə sözüündən dönmə-di".

"Qafqasiyyada bunu şimdilik biz yapıdık və digər qon-şularımızın dəxi böylə yapmalarını arzu edəriz".

Sair dövlətlərlə münasibətimiz bəyannamədə böylə təsvir ediliyor:

"Müttəfiq dövlətlər tərəfindən dəxi Qafqasiyyamızda və xüsusi olaraq Azərbaycanda rəsmi və ya nım-rəsmi nü-mayəndələr vardır. Bununla artıq həyati-beynəlmiləle ayaq basdığımız isbat olunmadadır.

Demək, ən diqqətli Avropa nöqtəyi-nəzərinə daxil işlərimizdə mədəniyyətşüar (mədəniyyətə vərdis edən —

A.B.) və təvəqqüfəvərlər. Və bəyənminin işlərinizdə qı-
gərlərin hüququna müraatla (riayət etmə — A.B.) iktifa
(kifayətlənmə — A.B.) etməyib şəfqətli və hüquqpərvər
qonşu və əcnəbilərimiz.

Əgər Avropa haqlı olmaq istəyirsə, istiqlalımızı təs-
diqdən baş qaçırmaları bu qədər böylə isə, yuxarıda zikr
olunan əqidə nərəddədir?

Cahan müharibəsinə qədər avropalılar osmanlıları Bi-
rinci Nikolayın qəralınca "xəstə adam" zənn ediyordular.
Boğazların o cahan tarixində misli görülsün müzəffərənə
müdafiəsi osmanlıların hər millətdən sağlam olduğunu
aləmə göstərdi. Qüvvətli bir Osmanlı dövlətinin vücudu-
nu İngilis dövləti nasıl isə Hindistan imperatorluğu üçün
həmxatirəli (eyni düşüncəli — A.B.) ədd etdigindən İstan-
bulu əldə etməkdən balistifadə Osmanlı məmləkətini türk
olmayan digər millətlərə paylamaq istəyir. Biz də türk ol-
duğumuz üçün sui-zənn ilə baxıb bizi, mümkün isə, tama-
milə ruslara və digər xristian millətlərin nəfinə olaraq qır-
maq tərəfdarı İngiltərədə vəssafat (and olsun pırıltı ilə
uçan quşlara bir surət başlanğıc ifadəsi — A.B.) az degil-
dir. Və bunlara bizim qonşu və bədxahlarımızdan mət-
buatca yardım edənlər, yəni bizə hər dürlü iftiralar deyən-
lər dəxi az degildir. Fəqət ümid edəriz ki, bu açıq şübhə-
siz həqiqəti ingilislərin əksəriyyəti ki, şərqə aşinalıqları
ilə məşhurdurlar, anlayarlar ki, biz cinsə türükksə də, tari-
xa və siyasətə osmanlılardan başqa bir dövlətiz, başqa bir
dövləti-siyasiyəyiz. Ləhzə iftira və böhtanlara uyub biz
azərbaycanlılara nahaq yerə toxunmamalarını səmim
qəlblə ehtiram etdigimiz ingilis qövmünün həqiqətpərəs-
tliyindən və zahirlə aldanmayacaq bir böyük millət olduq-
larından bəkləriz.

Xətmə olaraq söyləmə biləriz ki, istiqlalımızın təsdiqi
məxtərəli (icad edilən, yaradılan — A.B.) olmaqla bəra-
bər, inşallah, vüqua (əmələ gəlmə — A.B.) bulacaqdır.

﴿ ۞ ﴾

NALEYİ-DƏRVIŞ

Ey dörd-beş kasa xamırası, ya küşbərə yeyib beş-altı dəfə "afiyət olsun" eşidib istirahət edən ağalar, görürsünüz mü altı-yeddi yaşında cındır libasda soyuqdan tirəyə-titrəyə küçələr divarında pənahlanmış tifilləri?... Rast gəliblərimi sizə qoca kişilər dalında cındır yorğan, balasının əlindən tutmuş, yanında ayaqyalın övrətləri, qollarında tifilləri?.

– "Ay qardaş! Acıq, Allah xatirinə!"

– "Pul istəmirik, bir parça çörək bu tifiyə..."

– "Olmayı bir yer ki, bir-iki saata pənahlanaq?..."

Eşitmisinizmi bu nalələrini?... Eşitmisiniz, yəqinimdir. Görmüsünüz, bişək. Necə ola bilərdi, görmüyorsunuz. O soyuqdan, acından taqəti kəsilmiş, "yalvarmağa" gücü çatmayan, ötüb-keçənlərə məzlum-məzlum baxan tifilləri ... Görmüsünüz, amma... insaf, mürvət, vicdan sizdə olmayub. Məişət, dünya, qaraca pul sizdə insanlıq nişanəsi qoymuyub... Allah versin, deyib keçmisiniz...

Sübhədən axşamadək alış-verişdə əhalinin nəfəsini darıxdıraraq birə on qazanırsınız... Barı fəqəralara rəhm ediniz!... Şəriətinizi, Quranınızı yad ediniz...

Mən qana bilmirəm, mümkün olan işdirmi küşbərəni çırtıladım, qonşum acından köpük qussun...

Qana bilmirəm, necə rahat yatmaq olar isti otaqda, biləsən ki, küçədə cındır yorğan altında bərabər arvad, iki tifi titrəşə-titrəşə bir-birinə qısılib növbə gözlüyürlər...

Vay fələk! Kim deyir insafım var?

Ah, kifayətdir, ağa dərviş!...

KÖNÜLLÜ*

Məşədi Murtuza bazardakı alver işini tamam etdikdən sonra evinə qayıdıb çörəyini yeyib, indi də çay içməylə məşğul idi.

Məşədi Murtuzanın halına bələd olanlar onu bu əldə görsə idilər, sifətindən, oturuşundan və çay içmək ədəiməxsusindən onun "keyfi kök və damağı çağ" olduğuna hökm edərtilər; və səhv etməmiş olardılar.

"İspekulyatsiya"sı arzusuna müvafiq baş tutmuş və qalaq-qalaq pullar, "mənimdir" deməyə haqq qazanmış olan bir "abivatel"in belə bir müvəffəqiyyətindən sonra əlbəttə keyfi kök olacaqdır.

Məşədi Murtuza nə qədər adi bir abivatel olsa da, siyasətə biganə deyildi; lakin siyasiyyət cərəyanını qəzetlər vasitəsilə təqib etməyi xoşlamayıb bu xüsusda ağızda danışılan sözlərə, yəni siyasət qəbilindən olan hekayələrə çox əhəmiyyət verərdi.

Məfkureyi-siyasisi bundan ibarət idi: şuluqluq olmasın!

Azərbaycan istiqlalı haqqında nə fikirdə olduğunu bilmək üçün verilən suala:

"Bacara bilsələr, pis deyildir" – cavabını verməklə özünün bu "iş"də əlaqədar olmadığını bildirərdi.

Xülasə, Məşədi Murtuzanın hal-hazırda keyfi çox kök və istirahəti də hədd kamalında idi; bu keyfin bir az zamandan sonra pozulacağını və istirahətin haram olacağını işarə edəcək heç bir əsər və əlamət yox idi.

Nagah, qapı açılıb, Məşədi Murtuzanın aşnalarından ən yaxını olan Səliman oğlu Süleyman bir əndişə, bir hələtlə içəri girib birdən-birə: Məşədi Murtuza, deyirlər, Denigin gəlir, deyərkən, Məşədi Murtuza: – Əşi nə deyirsən?! – deyə Süleymana tərəf döndü və belə qeyri-

zun adamlar səsi təqib edirdi. Oxuyanlar irəlilədikcə oxuduqlarının sözləri aydınlaşıb:

"İləri, iləri! Azərbaycan əsgəri"ndən ibarət olduğu anlaşıldı. Bir az sonra cavan əsgərlərimiz qəhrəmananə bir vəziyyət və zövqavər bir nizamla səf-səf gəlib keçməyə başlarkən Fərəc Məşədi Murtuzaya müraciət edib:

– Belə qəhrəman qoşunu olan adam qaçarmı? – dedikdə, süngərli tüfəngləri parıldayan, addımları bərabər olaraq bir əndazə ilə irəliləyən və qəhrəmananə bir vəziyyətdə olan əsgərin görünüşü Məşədi Murtuzanın ürəyini o qədər toxdaq etdi ki; əşi, zarafat eləyirəm, qaçmaq nədir, zad nədir. Kişi olan kəs də qaçarmı? – deyə məhcub /utancanq – A.B./olduğunu göstərdi. Cavan əsgərlərin ardınca könüllü dəstəsi keçməyə başladı. Bıqlı-saqqallı kişilər əllərində tüfəng, ağızlarında vətən zikri oxuya-oxuya nizamla keçərkən Məşədi Murtuza Fərəcə müraciətlə: dayıoğlu, bunlardamı bizim əsgərlərimizdəndir, sualını verdi: Fərəc, bütün huş və guşunu kəndi ticarətinə həsr edən Məşədi Murtuzanın mühitdəki əhvaldan tamamilə bixəbər olduğunu görüb onu işlərdən bir qədər vaqif etməyi lazım bildi və axırda söhbəti könüllü təşkilatımıza çatdırıb dedi: Könüllü olmağın məqsədi budur ki, vətənimizə bir təhlükə arız olarsa, onu nəinki yalnız bizim övladlarımız olan əsgərlərimiz, bəlkə biz özümüz də müdafiəyə borc-luyuq.

Məşədi Murtuza fikrə getdi...

Bir həftə sonra idi ki, əsgərlərimiz genə əqbinsə kö-nüllü dəstəsi dəmdar olaraq zikr oxuya-oxuya kəmalini-zamla küçədən keçirdilər. Bunlara bir inşirah qəlblə tama-şa edərkən könüllülərdən bir nəfər qara saqqallısı, ağzın-da "İləri, iləri, Azərbaycan əsgəri": zikrini mərdanə bir səsle oxuyan və addımlarını arkadaşlarınıninkinə uydurma-ğa çalışarkən diqqətimi cəlb etdi. Bu əsnada Fərəc mənə tərəf yan alıb: – Məşədi Murtuzaya bax, mərhəbə! – de-

yərkən o könüllünün Məşədi Murtuza olduğunu anladım. Məşədinin əynindəki əsgəri əlbəsinin onun ruhuna da böyük bir cəsarət vermiş olduğunu sifətindəki mərdanəlik əsərindən görmək olardı.

TAZƏ

REMİNQİTUNİSTQALAR

Qafqazdan çoxdan çıxdığıma görə heç zaddan xəbərim yox idi. Öylə bilirdim ki, Qafqaz genə haman Qafqazdır: yəni rus qaradavoyu, rus dili və sairə.

Elə ki, təkrar Qafqaza qayıtdım, ondan işlərdən xəbərdar oldum; məni hali eylədilər ki, Qafqaz Rusiyadan ayrılıbdır və hər millət özü üçün bir cümhuriyyət düzəldibdir.

Bu əhvalat mənim xoşuma gəldi.

Birinci cümhuriyyət ki, torpağına ayaq basmışdım, Ermənistan idi.

Buranın dəvari-rəsmiyyəindən birinə işim düşdü; rus dili bildiyimə görə bir ərizə yazıb aparıb təqdim etdim. Dedilər ki, cavab üçün sabah gəl. Səhər getdim, ərizəmi əlimə verdilər. Gördüm ki, üzərində erməni dilincə bir "rezalyutsiya" qoyubdurlar. Bir ermənidən rica etdim ki, bunu oxuyub mənə qandırсын. Erməni "rezolyutsiyanı" oxuyub tərcümə etdi.

Tərcüməsi böylə idi:

Ərizənizə baxılmadı. Çünki hökumət dilində yazılmayıbdır.

Sordum, nə hökumət dili?!

Dedi, o hökumət ki, adına Ermənistan deyirlər. Ermənistan hökumətinin də hökumət dili, əlbəttə, ermənicə olacaqdır.

Dedim, axı, mən ermənicə bilməyirəm.

...və, sonra üçün bir yaxşı ərizə yazım.

Ermənistan cümhuriyyətindən adlayıb Gürcüstan cümhuriyyətinə varid oldum.

Burada da mana bir ərizə yazmaq vacib oldu.

İstədim bir gürcü tapam ki, məndən mizd alıb ərizə yazsın. Sonra fikr etlədim, bu izafə xərc olacaqdır. Çünki Ermənistan başqa, Gürcüstan başqa. Ermənistan hökuməti daşnaqlardan əmələ gəlir və daşnaqlar da məlum olduğu üzrə məttəəssüb millətpərəstdirlər. Madam ki, Xatisovu Xatisyan edirlər, o halda, təbiidir ki, rus dilini də atıb öz dillərini işlədəcəkdirlər.

Hərçənd ki, ermənilərin ruslara məhəbbəti baqidir. Və daşnaqlarla "Denikinlər" in aşiq və məşuqluq əlaqəsində olduğu müsbətdir, lakin bunun dilə dəxli yoxdur. Bu, rusca bilməyən müsəlman dövlətlilərinin rusalardan aşna saxladığı kimi fəqərəyə bənzər bir işdir...

Amma gürcü hökuməti sosialist hökumətidir: Və mən də qabaqlarda öz müsəlman sosialistlərindən eşitmişdim ki, sosialistlər üçün millət ayrılığı yoxdur. Onlardan ötrü hamı insanlar bərabərdirlər. Bu, rusdur, bu, ermənidir, bu, türkdir – heç təfəvüt etləməz. Bəs, bundan əstənbət etlədim ki, bir halda ki, millət ayrılığı yoxdur, o halda dil ayrılığı heç ola bilməz. Çünki millətləri bir-birindən ayıran ən əvvəl dilləridir.

Ərizəmi kəməli-cəsərət ilə rusca yazıb apardım və lazım olan yerinə verdim. İdarə rəisi ərizəmi açıb baxan kimi təkrar qatlayıb əlimə uzatdı və gürcü dilində nə isə dedi. Mən rusca dedim ki, nə deyirsən? Cavab vermədi və qapıya işarə edib anlatdı ki, çıx bayıra. Bayırdakılardan bir nəfəri mana əhvalatı qandırdı və dedi ki, ərizəni gərək gürcü dilində yazasan. Dedim ki, bəs sosialistlər üçün millət ayrılığı və dil ayrılığı gərək olmasın.

– Dedi, onu söyləyən yəqin ki, sizin solialistlərinizdir. Bizim sosialistlərimiz isə öz millətlərinin sosialistləridirlər, başqalarla işləri yoxdur. Və bir də gürcü kəndlisi

nəçidir. O öz Rəmişvilisni, öz Çeretelisni tanıyır və dilini də başa düşür...

Xülasə, Gürcüstandan ötüb Azərbaycana daxil oldum. Tərs kimi, burada da mana ərizə yazmaq vacib oldu!

Amma daha xam deyildim, təcrübə məni öyrətmişdi ki, hər cümhuriyyətin rəsmi kağızları öz dillərində olmalıdır. Ona görə ərizəmi türk (Azərbaycan – A.B.) dilincə yazıb lazım olan dairəyə rəvan oldum...

Dedilər ki, nə istəyirsən? Dedim ki, rəisi görəcəyəm. Dedilər, nə üçün? Dedim, ərizəm vardır. Dedilər, ərizəni ver, özün geit. Bunu deyib ərizəmi ölimdən aldılar və heç baxmadılar ki, görək nə yazılıb və nə dildə yazılıbdır. Dedim, bəs cavab üçün nə vaxt gəlim? Dedilər, bir-iki gündən sonra.

Bir-iki gündən sonra getdim; dedilər ki, hələ ərizəyə baxılmayıbdır, çünki tərcümə etməyibdilər. Dedim, siz ərizəyə baxmadınız, ərizə türkcə (Azərbaycanca – A.B.) yazılıbdır, tərcüməyə ehtiyac yoxdur. Dedilər ki, elə türkcə yazıldığına görə tərcüməyə ehtiyac vardır; sən ərizəni görək tərcümə edilə, sonra verilə "remingitunistqa"ya, o da onu çap edib sonra rəis cənablarına pişnəhad edə. Dedim, rəis cənabları rusdurmu? Dedilər, xeyr, müsəlmandır. Dedim, eylə isə görünür, onun türkcə savadı yoxdur. Dedi, rəhmətliyin oğlu, nə boşboğazlıq edirsən? Sən bura göydən düşməmişən, yerdən çıxmamısan, qayda belədir! İndi ki, ərizələr türkcə yazılacaqmı, bəs, bu bir düjün remingitunistqalara biz müftə pul verəcəyik? Onsuz da onların dili üstümüzdə bir arşındır; deyirlər ki, qoy Denikin gəlsin, görün Azərbaycanın başına nə açacaq! Bəs, bu cürə adamlara müftə pul vermək olar?! Sən aqlını hara veribsen! Və bu adamları nə hesab ediyorsan! Qoy remingitunistqaların çanı çıxsın işləsinlər ki, aldıkları məvacib də haramları olmasın!

Dedim, bu qədər remingitunistqa saxlamaq məmləkətin nəməfeyi nəzərindən vacibatdandırımı?

səni xəbərdar edirəm ki, mən də bir kəmhövsələ adamam. Qorxuram ki, sözümüz tərs gələ, aramızda inciklik ola. Məsləhət belədir ki, çıxıb gedəsən!

Gördüm ki, məsləhət pis məsləhət deyildir: ona görə çıxıb getdim...

Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLI

MİLLİ VƏ MƏDƏNİ İŞLƏRİMİZ

I

ÜMUMİ KİTABXANA

Bakıda ümumi bir kitabxana açılmasını qəzetlərdə oxumuşduq. Sonra bu məsələ unudulmuş kimi göründü. Halbuki kitabxananın bizim üçün o qədər əhəmiyyəti var ki, çoxdan bu yolda çalışmalıydıq. Kitabxana açmaq bir o qədər də çətin iş deyil. Təşəbbüs olunsa, pulsuz belə bir çox kitablar toplamaq olar. Ümumi kitabxana fikri birinci olaraq Kiyev "Müsavət" komitəsini düşündürürdü. İlyarım əqdəm komitə Bakıda ümumi kitabxana təsisinə qərar verdi və min cildə qədər kitab ələ gətirdi. Kitablar iqtisadi, siyasi, ictimai və başqa məsələlərə aiddir. Avropalıların islam və türk aləminə olan nəzəriyyatlarına dair bir çox kitablar var. Fikir bu idi ki, kitabxananın bir qismi islam məsələsinə sərf edilsin və islama dair nə qədər əsərlər yazılıbsa ələ gətirilsin. Təəssüf ki inqilab bir çox maneələr təşkil etdi və kitabxanamız da Kiyevdə qaldı. Bakıya gətirə bilmədik. Bu gün bu məsələ yenə yönümüzdədir; gələcəkdə də bizdən əl çəkməyəcəkdir. Bu gün bu məsələnin həllinə çalışılmalıdır.

Milli işlərimizdə hər şeyi hökumətdən gözləməməliyik. Xüsusi təşəbbüslər də lazımdır. Bu barədə zəhmətkeş

kitabxana məsələsinə həsr etsə, böyük iş görər. Kömək üçün hökumətə müraciət olunsə, hökumət müzayiqə etməz zənnindəyəm. Kitab ələ gətirmək üçün xaricdəki səfərlərimizə və konsulluqlarımıza müraciət edilsə, türk, fars, ərəb və Avropa dillərində qiymətli kitablar ələ gətirmək olar.

Bunları deməyə lüzum yoxdur. Kitabxana açmağa meyl olsa, yol da tapılar. Milli addımlar bulunmalı.

Kitabxanamızın olmamağı bizə çox zərərlər verir. Rusiyanın böyük şəhərlərində yaşadığda və bir məsələ ilə maraqlandıqda o saat ümumi kitabxanaya gedirsən. Səni maraqlandıran məsələlərə aid bir neçə cild kitab alıb çəkirlirsən kitabxananın bir salonuna. Nə lazımsa, o kitablardan yazıb götürürsən. Bir şeyi yazmaq üçün nə məlumat lazım isə asanlıq ilə almaq mümkündür. Bizdə isə böylə deyil. Bu günlərdə bu sətirləri yazana bir qədər keçmiş yazıçılarımıza dair məlumat lazım idi. Şəhərdə kitabxana yox, xüsusi kitabxana da yanımda deyil. Axırda bütün şəhəri ayaqlamaq məcburiyyətində qaldım.

İştə yazıçı üçün nə qədər müşkülət! Hərgah milli fikrimizə, milli sözümüzə meydan vermək istəyiriksə, tezlik ilə ümumi kitabxana açılmalıdır.

II

NƏŞRİYYAT CƏMİYYƏTİ

Xalq üçün asan dildə faydalı kitablar nəşr etmək üçün özge millətlərdə nəşriyyat cəmiyyətləri var. Bu cəmiyyətlər ucuz qiymət ilə millətə gözəl kitablar verirlər. Heyfa ki, bizdə belə cəmiyyətlər yoxdur və olmuyubdur. Yalnız Kiyev tələbələrimizin "nəşriyyat heyəti" türk dilində üç kitabça təbi ilə işlərinə xitam vermişdir.

Nəşriyyat cəmiyyətlərinə olan ehtiyac bizdə başqa millətlərdən çox-çox böyükdür. Çünki nəşirlərimiz yox

üçün ticarət məqsədilə açılan müəssisə xeyir verməz. Bu yolda hökumətin xüsusi cəmiyyətləri çalışmalıdır. Yaxşı olardı ki, maarif nəzarəti nəzdində bir heyət təşkil olunaydı və bu heyətə kitab mühübbələri dəvət olunaydı. Firidun bəy Köçərli həzrətləri məktəbdə müdirlik edir. Müdir üçün başqa adamlar da tapmaq olar. Amma Firidun bəyin ədəbi vəzifəsini kimse görə bilməz. Firudin bəyi maarif nəzarəti nəzdindəki açılacaq olan nəşriyyat şöbəsinin başına dəvət etməli və birinci olaraq o, ədiblərimizin əsərlərini basdırmalıdır.

Nəşriyyat şöbəsinə əza olmaq üçün Salman Mümtaz çox faydalı olar. Mümtaz həzrətləri kitab mühübbü olduğu üçün çox qiymətli əsərlər toplamışdır. Onun kitabxanasında bir çox ədiblərin əl yazıları məhfuzdur. Köçərli ilə Mümtaza nəşriyyat işlərimiz tapşırılsa və onlara pullar təsis olunsaydı, az bir zamanda gözəl nəticələr meydana çıxar zənnindəyəm.

Hanki yolda qənaət olunsaydı, nəşriyyat üçün qənaət olmasın. Çünki bugünkü basılan kitablar kəsilən pullardan qiymətlidir. Bir çox pullar var ki, sərf olunur və əməli nəticələr vermir. Nəşriyyata xərclənənlər millət üçün böyük sərmayə vücuda gətirir. Bütün gələcəyimiz, mədəni binalarımız, tərəqqi məhsullarımız bu sərmayə üzərinə binalanacaqdır.

Pəs sərmayə üçün çalışmalıyıq və onu əhli əlinə verməliyik.

III

MİLLİ MƏCMUƏ

Bizdə heç vədə milli məcmuə çap olunmayıb desək, səhv etmərik. Nə "Füyuzat", nə "Şəlalə", nə sonra çıxan məcmuələr milli olmuşdur. (Görünür, müəllif ancaq Bakı-

...yaxın jurnalları nəzərdə tutur. — A.B.). "Füyuzat" yolu itirdiyi üçün müaqqibləri də onu təqlid etmişlər. Hansı məcmuə çıxmağa başlarsa, Hindustan və Misir cameələri-nin təsvirini qeyd edərək, ümumi islam aləminə aid şeylər yazar. Halbuki, birinci bizi həvəsləndirən məsələ Azər-baycanımız gərək olsun. Onun üçün milli məcmuə baş-dan-başa Azərbaycan ilə doldurulmalıdır. Bərəkət versin ki, tariximiz, ədəbiyyatımız, teatr və musiqimiz və başqa mədəni məhsullarımız çox-çox var. Bunlara dair yazılsa, həm özümüz özümüzü, həm də əcnəbilər bizi tanıyalar. Vətənimizdə bir çox tarixi binalar var. Hər nömrədə bu-nun birinin rəsmini qeyd edərək ətraflıca məlumat veril-məlidir.

Ticarəti məsələlər məmləkətin can nöqtəsidir. Buna dair statistika saxlanılmalı, ölkəyə nə qədər mal girir və ölkədən nə qədər çıxır, xaricdə bizim nə kimi mallarımız kimlər tərəfindən alınır, müştərilərimiz nə növ mal sevir, bazarın övzai nə təhərdir?

Yazmalı min şey var. Bizdə yeni-yeni qüvvəli və iste-dadh cavanlar çıxır. Bunlara meydan verməli, vergilərinin yolu təmizlənməlidir. Yoxsa bir çox təb və qabiliyyətlər məhv olub gedər...

Milli məcmuədə əksər səhifələr Azərbaycana həsr olunmalı və sonra bütün aləmi-islama. Və Avropa mədə-niyyətinə də millətimizin təbii ki, ehtiyacı var. Amma bu yolda heç bir şey yazılmır. Yazmalı, yazdırmalı, tərcümə etməli, yeni şeylər vücuda gətirilməlidir. Yeni şey də on-da olar ki, əvvəlcə ərəb və fars aləmini təsvir etməkdən daşınıb, türk aləmini və bilxassə Azərbaycanı təsvir edək.

IV

KÖÇƏRLİNİN ƏSƏRLƏRİ

Hər bir insanın mahiyyəti və məzmunu onun fikri və işi ilə bəlli olan kimi, millətin də bütün istedad və qabiliy-

yəti qüvveyi-fikriyyəvü xəyaliyyəsi onun ədəbiyyatında bəyan olunur. Bir milləti yögrənmək üçün onun tarixi ilə bərabər ədəbiyyatını da yökrənirlər. Millətin mənəvi həyatı geniş bir surətdə xalq ədəbiyyatında inikas eləyir. Burada şəxsiyyət yox, bütün millət görünür. Yazılı ədəbiyyat da ayrı-ayrı şəxslərin nə dərəcə xalq ümumiyyətlərindən ucalmasını göstərir. İstər xalq, istər şəxs ədəbi məhsulları ilə bütün millətin ruhunu və o ruhun incə meyl və hərəkətlərini təsvir eləyir.

İştə bizi özümüdə tanıdan və başqalarına ziynətli bir şəkildə təqdim edən ədəbiyyatımız olacaq.

Heyfa ki, imdiyə kimi ədəbiyyatımıza əhəmiyyət verməmişik. Ən müqtədir ədiblərimizin əsərləri bir çoxları üçün gizli qalmışdır. Səbəb bu ki, onlar ya heç təb olunmuyub və ya ki, basılıb və çoxdan satılıb qurtarmışdır. Qarabağ şairlərinin əsərləri Almaniyada Leypsiq şəhərində 1868 sənəsində Adolf Berje tərəfindən təb olunmuşdur. Bu gün nadir bir şeydir. Mirzə Fətəli Axundovun mətbu əsərləri bir az adamlarda qalmışdır. Bir çox məqalə və məktubları heç də təb olunmamışdır. Həsən bəy Zərdabinin əsərlərindən yalnız ikisi Kiyev tələbələrımız tərəfindən çap olunub, başqalarısa qeyri-mətbudur. Xalq ədəbiyyatımız çox adamlar təşəbbüsü ilə toplanmışsa da, təb olunmuşu yoxdur. Bir çox şairlərimiz var ki, adları belə çoxlarına bəlli deyil...

Ədəbiyyatımızı müntəzəm bir şəkə salmaq və ümumə tanımaq əhəmiyyətli, həm də çox əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Bu yolda yigirmi ildən bəri çalışmasilə və ədəbiyyatımızı nizama salmasilə məşhur Firidun bəy Köçərlidir.

Firidun bəy ən müqtədir, ən sevimli ədiblərimizdən biridir. Bu şəxs ədəbiyyat tariximizi yazmaq ilə bütün keçmişimizi diriltədi. Şairlərimizin ülvi ruhlarını canlandırdı və həyatı-fikrimizi təbii yoluna saldı. Çox heyf ki... Firidun bəy həzrətlərinin çox az əsərləri oxuculara mal ol-

du, ən kədərliyi, "Azərbaycaq türklərinin ədəbiyyat tarixi" hələ təb olunmamış qalıb.

Müharibədən əvvəl bu əsərlərin təbi üçün Bakıda "Nəşri-Maarif" cəmiyyətinə müraciət olunmasını o vaxtlar qəzetlərdə oxumuşduq. Müharibə və inqilab ortalığı qarışdırdı, ədəbiyyat məsələsi unuduldu. İndi isə bu məsələlər üçün əlverişli bir zaman gəldi. Bu gün maarif nəzarətimiz bu yolda ciddi addımlar atmalıdır.

Doğrudur, kağız yoxluğu hiss olunur, lakin bu maneə təşkil edə bilməz. Nə qədər kağız baha olsa, milli kitabdən baha olmaz. Bizə kitab lazımdır ki, bizi həm özümüzə, həm də əcnəbilərə tanıtsın. Bu kitab da ədəbiyyat tariximizdir.

Hal-hazırda Bakıda gözəl kitablar basdırmaq mümkün deyilsə, İstanbulda təb etdirmək olar. İstanbul səfərimiz cəmi maarif məsələlərində maarif nəzarətimizə kömək etməyə hazır oldutu kimi, nəşriyyat işində də kömək edə.

V

HÜRUFAT MƏSƏLƏSİ

Hürufat məsələsi Şərq üçün ən zəruri məsələlərdən biridir. Çünki hürufat çətinliyi milləti bu hürufatdan qaçmaq məcburiyyətində saxlayır. Bu səbəbdəndir ki, Qafqazda ruslaşmaq xalqımızın öz xahişi ilə geniş meydan almalıdır. Xalqı qınamaq olmaz. Rus əlifbasına iki ay sərf etdikdə oxuyub, yazmağı öyrənirlər. Bizim hürufata isə bir il sərf olunsa da, dürüst oxumaq mümkün olmur. Rus hürufatı ilə bir söz yazılarsa, yazıldığı kimi də ozunar. Biz də isə belə degil, yazılan sözə cürbəcürə mənalar verilir. Əcnəbi sözlər bizim hürufat ilə yazılarsa, heç də doğru oxumaq olmaz.

Bizə oxumaq və yazmamıza bir çox vaxtlar sərf olunur. Axırda lazımi nəticələr görünmür. Hürufatımız latın hürufatı olsa idi, az bir zamanda milli maarifimiz ölkəmizin hər nöqtəsinə yayılırdı.

Şərqi məktəblərində uşaqlar illər itirirlər, oradan savadsız çıxırlar. Bais hürufat! Millətini seven bir adam hürufatımızı görərək laqeyd qala bilməz. Bizim can nöqtəmiz burada, bu hal çoxdan bəri millət xadimlərimizi düşündürməkdədir. Mirzə Fətəli Axundov hürufat məsələsini həll etmək üçün İstanbula səfər etdi. Tehrana layihə göndərdi. Heyfa ki, Mirzə Fətəlinin fikrini anlamadılar. O vaxtdan bəri bu məsələ arabir meydana çıxdı.

Bu gün ölkəmizin və millətimizin müqəddəratı əlimizdə olduğu bir zaman hürufat məsələsi yenidən fikirləri məşğul edlir. Bizim nazirimiz Xudadat bəy Məlikaslanov cənablarının təklifi nazirlər şurasında qəbul olunaraq hürufat islahı üçün çalışmağa başlanır. Bu yolda bir heyət işləyir.

Şərqdə dəfələrlə mütəəssiblik sədlərini yıxan, ənənəvi hədudları pozan və həyat tələbatından başqa heç bir şeyə bac verməyən Azərbaycan bu gün yenə inqilab doğurmaq istəyir. Babaların köhnəlib dəbdən düşmüş irslərini atıb, yenilik hüsula gətirir...Uğurlar olsun!

İndi baxaq görək bizə hansı hürufat və səslər lazımdır. Zənnimcə, yeni hürufat otuz beş səsdən ibarət olmalıdır...

Bu səslərin çoxu latından alınmalıdır. Latında olmayanları icad edib uydurmaq, təbiidir ki, soldan sağa oxunub yazılacaq.

Yeni hürufat ilə söz söyləndiyi kimi də yazılacaq. Bir səs neçə şəkildə olmayacaq. Yeni, sin, sad və ze, zal, zad kimi ənvə (növlər — A.B.) şəkillər olmayacaq. Hər sözə müvafiq bircə şəkil olacaq.

Əgər yeni əlifba qəbul olunarsa, oxumaq, yazmaq qayət asanlaşar, qələtsiz yazı yazmaq az bir vaxt sərf etmək ilə mümkün olar. Deməli, millət oxuyar, yazar, müşkülət görməz, xeyir və şərini anlar.

Köhnə hürufatımız milli idarəmizdə də bir çox əngəllər törədir. Teleqraf da işləmir, dəftərxanalar da yazı maşınlarına uymur. Avropalılar bir kağızı bir neçə dəqiqədə

maşında basıb kopyası ilə bərabər çıxarırlar. Bizdə isə əl ilə yazaraq bir çox vaxtlar itirirlər...

Demə ki, nə hacət, millətimiz o qədər ayılıb ki, özü hürufatımızın qüsurlarını görür, bilir. Əgər hökumət bu məsələni həll edərsə, millətə unudulmaz bir xidmət etmiş olar.

Bir sual dilimizin ucuna gəlir: Əcaba, Azərbaycan yeni hürufatı qəbul edərsə və başqa müsəlman ölkələri eləməsə, nə tövr olar? Təsəvvür olunan sualın cavabı gödəkdir:

– Biz qəbul eləməliyik, vaxt gələr başqaları da görər, götürər.

Doğrudan da, neyçün hər cəhətdən tərəqqi etmiş Azərbaycan bir nöqtədə dayanıb mürkü döyən qardaşlarını gözləsin? Biz çoxdan bəri inqilabçılığa öyrəndik. Biz Rusiyada birinci olaraq türk qəzetəsi nəşr etdik.

Biz türk aləmində Qurani-şərifini ana dilimizə tərcümə etmək ilə birincilik qazandıq;

Aləmi–islamda birinci olaraq opera vücuda kətirdik;

Azərbaycan cümhuriyyətini vücuda gətirmək ilə islam tarixinə yeni səhifə əlavə elədik...

Latın hürufatını qəbul etmək ilə bir inqilab da yapar və əmin olaq ki, bu inqilab əvvəlkilərdən də parlaq və məhsuldar olacaq.

❧

ÜZEYİR BƏY HACIBƏYLİ

MÜHÜM MƏSƏLƏLƏR

Azərbaycan hökumətinin düşmənləri çoxdur. Türklər kədəndən bəridir ki, onlar dil açıb hökumətimizi hər yerdə məzəmmət etməyə və təhmətləndirməyə çalışırlar. Bakı şəhərindəki bədxahlarımız bəs deyildir ki, Tiflisdə rus "sosialist"lərindən və erməni "daşnak"larından ibarət

şayəstədirlər – hökumətimizin və hətta bütün millətimizin əleyhinə qəzetlərin sütunlarında ağızlarına gələn deyib Azərbaycan hökumətinin dağıdılmasını və Azərbaycan türklərinin də ümumqafqaz konfransına buraxılmamalarını tələb edirlər!

Bu alçaq kirvə Bakı haqqında bir-birindən qırmızı yalanlar buraxıb bir tərəfdən camaatı itfal, digər tərəfdən dəxi son dərəcə acı olan büğz və ədavətlərini obraz ilə bir məqama çatıbdırlar ki, həmsayəmiz nəcib gürcülər bunların bu payədə olan xəyanət və şeytanətlərindən bizar olaraq "Qruziya" qəzetəsinin baş sütununda öz incikliklərini izhar edib müfəttislərin (fitnəkarların, araqarışdıranların — A.B.) yalanlarını bir-bir üzlərinə çırpıblar.

Azərbaycan hökumətinin vəkili Məhəmməd Yusif Cəfərov xənabları dəxi bu qədər söylənən yalanlara və gəda ağzından çıxmağa layiq olan söyüşlərə laqeyd baxa bilməyib gədalar kirvənin Gürcüstan dövlətində ağızları yumulması xüsusunda gürcü hökumətinə bir ixtar verdi.

İçərimizdə və çölümüzdə olan düşmənlərə bu cürəti və bu sitizlimi (burada: qalmaqal salmaq cəsarətini — A.B.) verən ingilis qoşununun Bakıya vürudi (daxil olması — A.B.) səbəb oldu. Zətən alçaq düşmənlər bu ümidde idilər ki, ingilislər Bakıya gəlib də (1918-ci ildə general Tomsonun komandanlığı ilə ingilis qoşunlarının Bakıya daxil olması nəzərdə tutulur — A.B.). Azərbaycan hökumətini qovacaq və əvəzinə onları qaytaracaqdılar. Lakin bu ümid puça çıxdı; ingilis qoşunu gəldi, Azərbaycan hökumətini yerində saxladı və hətta baş qovzamaq istəyən alçaqların da bir qədər başından basdı; bunu da elan etdi ki, ümumi sülh konfransı qurulub da millətlərin və öz-cümlə Qafqaz millətlərinin hüquqi-siyasiyyə və maliyyə məsələləri həll olunana qədər bütün Qafqaz – nəinki tək bir Azərbaycan – sülh və asayiş ibqası (sülh və asayişin əbədləşdirilməsi, olduğu kimi saxlanması — A.B.) nami-

nə müttəfiq dövlətlərin mürəqibəsi (himayəsi, nəzarəti — *A.B.*) altında olacaqdır.

Ümidləri puça çıxan düşmənlərimizin bu gün Bakıda, Tiflisdə və sair yerlərdə çalışdıqları, vuruşduqları, öldük-ləri odur ki, çığır-bağır salmaqla, söyüş ilə, hiylə və təzvir ilə xəbisliklər bürüzə verib ümumi sülh konfransı olan qə-dər ingilislərin və sair müttəfiqlərin rəyini Azərbaycan hökuməti haqqında öz istədikləri tərəfə döndərüb sülh konfransında Azərbaycan türklərinin hər bir hüquqdan məhrum edilmələrinə səbəb olsunlar.

Əlbəttə, bu hiylələrin müqabilində biz — Azərbaycan türkləri və bizim Azərbaycan hökumətimiz laqeyd qalsaq, mat-mat baxıb dursaq və bütün ümidimizi sülh konfransı-na yığılanların insafına və ya lütf və mərhəmətinə bağla-saq, düşmənlərimizin hiylə və təzvirilərində müvəffəq olacaqlarına şübhə edilməməlidir.

Sülh konfransında hüquq paylamıyacaqdırlar ki, biz də "növbədə" durub payımızı gözlüyək!

Sülh konfransına yığılan millətlər özlərinin hər bir si-yasi və milli hüquqa layiq olduqlarını isbata çalışıb məhz öz millətləri haqqında deyib danışacaqdırlar. Sülh kon-fransı, keçən Balkan davası kiçik millətlərin vuruşması nəticəsi deyildir, bəlkə cahan müharibəsinin intac etdiyi (nəticələndirdiyi — *A.B.*) əzim bir məclis olacaqdır ki, bir tərəfdən aləmşümul cəngi-məğlubiyyətin və digər tərəf-dən məmləkətlər sarsıdan böyük-böyük inqilabların hasil və məhsulunu meydana çıxaracaqdır.

Burada kimin xəbəri olacaqdır ki, bizim də yeniyetmə Azərbaycanımızın müstəqil millətlər cərgəsinə girməyə layiq olub-olmadığımızı öz-özlüyündən təhqiq və tədqiq etsinlər. Halbuki bütün böyük dövlətlər də, kiçik dövlət-lər də, böyük millətlər də, kiçik millətlər də hamısı ancaq və genə ancaq öz hüquqlarının təmini və təhsili (burada, əldə edilməsi qazanılması — *A.B.*) haqqında çalışacaqdır-lar.

bəbir nişan verməklə xüsusi bir mədəniyyətə malik olduğumuzu əyan və aşkar etməliyik. Daha yüz il əvvəl müstəqil xanlıqlar sürətində yaşadığımızı yada salmalıyıq. Cəsur və rəhmli, safdil və haqqu (haqq, ədalət tərəfdarı — *A.B.*) bir millət olub da, fitnə və fəsad, hiylə və təzvir kimi əxlaqi-zəminədən (cinayətkar, pis əxlaqdan — *A.B.*) arı (təmiz, uzaq — *A.B.*) olduğumuzu da gizlətməməliyik; qəhrəman bir əsgər, qabil bir tacir, mahir bir sənətkar, zəhmətsevən bir əmələ, iş görən bir ziraətçi, (əkinçi, kənd təsərrüfatı işçisi — *A.B.*) olduğumuzu da unutmuyub söyləməliyik.

Əlqissə, bütün xüsusiyyətimizi, bütün məziyyətimizi təfəsililə Avropaya bildirib, müstəqil yaşamağa və müstəqil bir hökumət təşkilinə kamalınca müstəhhəqq (layiq — *A.B.*) olduğumuzu layiqincə isbat etməliyik ki, gələcək sülh konfransı kibi məclisi-kübraya gedən nümayəndələrimiz hüquqi-siyasiyyə və milliyyə imtahanından sühulətlə (asanlıqla — *A.B.*) keçib vətənimizə qayıdarkən əllərində istiqlal şəhadətnaməsi olsun!

Pəs, daha durmuyub işə başlıyaq.

❧❧❧

ORDAN-BURDAN

İstiqlaliyyət...

İstiqlaliyyəti-siyasiyyə və milliyyə... Bu neməti-üzmayə Qafqaz millətləri nail oldular:

Müstəqil Gürcüstan.

Müstəqil Ermənistan.

Müstəqil Azərbaycan.

Müstəqil Dağıstan.

Əmələ gəlib. Hər kəs öz əli, öz başı olaraq asudə yaşamağa başladı. Cəmişi bir neçə aydır ki, bu asudəlik ilə yaşayırdıq...

Hər kəs şaddır.

Yerimiz, yurdumuz, torpaqlar özümüzün! Hökumətimiz, camaatımız, qoşunumuz özümüzün. Dinimizə, ayin və adətimizə edilən şematətdən (bədaxlıqdan — A.B.), qurtulduq. Dilimizə, millət və milliyyətimizə vurulan hə-qarətdən qurtulduq.

Qövmümüz (tayfa, qohum-əqrəba — A.B.) də özümüz, yiyəmiz də özümüzük. Öz-özümüzü yaxşı-yaman dolandırırıq. Kimsəyə ehtiyacımız yoxdur.

Qaradavoy lazımsa, varımızdır.

Ministr lazımsa, varımızdır.

Qoy desinlər ki, hələ nöqsanımız çoxdur, nə olar? —

Azadəyik, asudəyik, təkmillə çalışaq.

Hərdən bir başıma qara-qara fikirlər gəlir; birdən bu azadəliyi, bu asudəliyi, yəni istiqlaliyyətimizi əlimizdən geri alarlar.

— Nə üçün?

— Elə-belə!

— Neçə "elə-belə"? İndi başladığ asudə nəfəs çəkmə-yə...

— Çox danışma!

— ???!

O halda, hüquqi-bəşəriyyətimizi qəsb edənlərə qarşı qəlbimizdə əmələ gələn nifrətin dərinliyini təsvirə götür-mək mümkün olurmu?

La ilahə ollallah!

Bu qədər dərin bir nifrətin dəhşətini təsəvvür etmək istəyənləri vəhşət basar!

Qasib (qəsb edən, zorla mənimsəyən — A.B.), mil-yonlarça qəlblərdə kəndinə qarşı bürüz edən (üzə çıxan — A.B.) bu nifrətin dərya kimi cuşu-xuruşanından (coşub-daşmasından — A.B.) divanəvar bir halətə gəlib tükələri qabarar, gözləri kəlləsinə çıxar, rəngi saralar, əqli

edər: — Mən nə yaptım?! Nə yaptım?!

Lakin günahi-kəbirədən (böyük küna, cinayət — A.B.) daha betər, daha fəna olan bu şeyi (pis, cirkin — A.B.) ömrə kim mürəkib ola (əl ata — A.B.) bilər? Yenicə azad edilmiş bir milləti yenidən əsir etmək?!

Yenidən qul etmək?!

Bu jandarmalığı — əvvəlcə edənə məlumdur — indi kim edə bilər?!

Hürriyyətsun ingilismi?

Azadlik yolunda qanlar tökən firəngmi?

Sərbəstlərdən də sərbəst olan amerikanlarmı?

Məhaldır! (qeyri-mümkündür, mümkün olan iş deyil — A.B.). Ağla sığısan deyildir?!

Qanlı müharibə bitmək üzrədir.

Sülh olacaqdır deyirlər.

Bu müdhiş müharibədən sonra bəşəriyyətin uzun bir sülhə, tam bir asayişə əşədd (çox şiddətli — A.B.) ehtiyacı vardır. Əgər bu sülh kenə kəhnə adət üzrə bir millətin ağa, o biri millətin qul olmasını əsas edərsə, o halda: sən, ey bəşəriyyət! Sülh adını eşidərsən, amma üzünü görməzsən. Asayiş səsinə eşidərsən, amma asayiş nə olduğunu bilməzsən!

Bəlkə topa, tufəngə ümid ediyorsan ki, qul edilən millətin ağzını yumar?

Bica ümid! Çünki:

Bu, olar zülm.

Və zülm olan yerdə sülh olmaz, zira haqq zülm ilə müharibəyə qalxar.

Desən ki, zülm haqqı basar; çünki onun topu, tufəngi vardır, haqqın nəyi var?

Onda sana haqqu şairin (Namiq Kamalın — A.B.)
haqq sözləri ilə cavab verib deyərəm ki:

*"Zülmün topu var, gülləsi var, qələsi varsa,
Haqqın da bükülməz qolu, dönməz üzü vardır!"*

İÇİMİZDƏKİ DENİKİNLƏR

Bir Denikin var ki, bizi xaricdən təhdid ediyor, bir çox denikinlər də var ki, içimizə dolub ən xatirəli yerlərimizdə gizlənib də bizi daxildən qorxudurlar.

Heç şübhə edilməsin ki, bu daxili denikinlərimizin qorxusu xarici Denikin qorxusundan daha böyük və daha xətərlidir. Çünki xarici Denikin göz önündədir, aşkardır; daxili denikinlər isə içimizdə gizlənmişdirlər, özlərini göstərmirlər. Gizli düşmənin aşkara düşməndən daha təhlükəli olduğu hər kəscə müsəlləmdir.

Bir vaxt olar ki, üzərimizə hücum edən xarici düşmənin beləsini dəf etmək üçün əl qalxırmaq, irəli atılmaq istədikdə görürük ki, daxili düşmənlərin hiylə və dəsisesi (hiylə, birlilik — A.B.) sayəsində qollarımız bağlı və ayaqlarımız bənddədir; bir dərəcədə ki, heç tərپənməyə halətimiz yoxdur.

Azərbaycanımızda asudəlik ilə rahat-rahat yaşamaqda olan müxtəlif ünsürlərin içində öylə naşükür, paxıl gözü götürməyən, öylə hüsudlar, öylə qaraqəlblilər var ki, Denikini ürək-döyünməsi ilə gözləməkdə və rus qaradavayunun həsrətini çəkməkdədirlər. Bunların bir çoxları xəzinəmizin pulu ilə dolanıb da "aldığım pul rus dövlətinin puludur" eyə özünü də, özgüləri də aldatmaqla təsəlliyab olub, naşükürlüklə yedikləri çörəyimizi özlərinə halal bilirlər.

Bunların və böylələrinin sayəsindədir ki, bizim bütün rəsmi kağızlarımız, ərizələrimiz, sənədlərimiz həpsi rus-

ca yazılıb, idarələrimiz sabiq rus çarlığının "konselyariya"larını dikəltədiyindən biçarə türk (Azərbaycan — A.B.) demokratiyası öz milli dövlətlərində də yenə tərcümanlıq aramağa məcburdurlar. Bütün Qafqaz millətləri arasında ümumi bir lisan hökmündə olan türk (Azərbaycan — A.B.) dili guya o qədər naqabil imiş ki, ərizə yazmağa da yaramamış... Halbuki bunun hamısı çörəyimizi yeyib də üzümüzə söyən, denikinlərin həsrətini çəkən və cümhuriyyətimizi rus dövlətinin bir parçası hesab edən və dövlətimizə deyil, məhz pula və paraya qulluq edən xain, hüsud və qaraqəlbli çinovniklərin vətənimizdə yemlənməsi bərəkətidəndir.

Xaricdəki Denikin ilə aramızda bir müharibə başlanırsa, heç şübhə edilməsin ki, daxilimizdəki yemliyi bəslədiyimiz denikinlər öz həsrətkeşlərinin rollarını asanlaşdırmaqdan ötrü içimizdə cürbəcür xəyanət və cinayətlərə mürəkib (yaramaz işlər görən, cinayət edən adam — A.B.) olub da bizə arxamızdan xəncər yaraları vurmaq və zərbələr yetirmək təşəbbüslərindən çəkinməyəcəkdirlər.

Ona gbrə işte bu yerdə fiəlhəqiqə dördgözlü olmağımız bütün şiddəti ilə icab edər (vacibdir — A.B.). Qəhrəman əsgərlərimiz xarici düşmənlərimizlə müharibə edərkən, arxada qalanlarımız da arxamızda gizlənib də pusquda oturan daxili düşmənlərimizlə əlləşməlidirlər. Onlar bizləri pusurkən, biz onları pusmalıyıq ki, əhyənə bizə qəflətən bir xətər yetirməsinlər.

Bu yolda hökumətimiz də, millətimiz də bərabər işləməlidirlər. Hökumət hər bir şübhəli görünənləri rədd və tərd (qovma, uzaqlaşdırma — A.B.) etmək üçün heç bir şeydən çəkinməməlidir; bu gün daha nəzakət və mərhəmət zamanı deyildir; zədən xainlərə qarşı nə mərhəmət?

Millət dəxi böylə bir şəkkü-şübhə iğaz edən (doğuran — A.B.) və dölvətimizə qarşı sui-niyyəti ilə məlum olan adamları hansı millətdən olursa-olsun, fərzi məhal olaraq müsəlman da olsa, bilib də hökumətimizə və lazım olan yerlərə xəbər verməlidir.

istiqlalın sənəyi-dövryyəsin (bir iliyim — A.B.)
dünən şadlıq və şənlik ilə keçirmiş olan millət, bu gün
fövqəladə dəmlər keçirməkdədir. Candan əziz olan istiq-
lalımızı əlimizdən almaqla canımızı almaq istəyirlər; buna
görədir ki, istiqlalımızı əldən verməmək üçün bu fəvqəla-
də zamanda fəvqəladə işlər də görməlidir ki, o işlərin ən
mühümrağı özümüzü xarici denikinlər ilə bərabər daxili
denikinlərdən də qorumaq təşəbbüsüdür.

❦

M.Ə.RƏSULZADƏ

UNUDULMAZ FACİƏ!

Martın 31-i bizə Azərbaycan tarix siyasətində unudul-
maz üç günü xatırlatıyor.

Günlər var ki, sevincinin böyüklüyü ilə, günlər də var
ki, fəlakət və qüssəsinin əzəməti ilə unudulmaz. 31 mart
ikinci günlərdən idi.

Bu gün tarixin qeyd edə bildiyi "aşura", "bartalamey"
(Varfalameyski noçı) kibi xainanə bir surətdə hazırlanmış
siyasi faciələrdən birisi idi.

Bizə deyə billərlər ki, hər b-ümumi səfahatı arasında
mart hadisəyi-əliməsini dəfələrlə ötən əsəfli hadisələr va-
qe olmuşdur. Bunun üçün dəxi mart günlərində Bakı so-
qaqlarında icra olunan müzalim və qətali Ərəbistanın qız-
ğın çöllərində və yaxud Firəngistanın inqilabla qaynar
səhrələrində hadisat olan uzaq məsələlər ilə müqayisə et-
məyə nə hacət!

Əvət, doğrudur; doğrudur ki, Belçikada, Serbiyada,
Türkiyədə, Acarıstanda, nəhayət, Qars, Mərəş, Van və
sair yerlərdə, hətta hər b-ümumidə rəsmi xaricdə qalan

Siz məzlum oldunuz, biz sizin bu məzlumiyyətinizi tələfi etdirmək üçün qanınız bahasına aldığımız hüriyyət və istiqlalı bərk saxlayacağız.

HƏŞƏMƏTLİ BİR GÜN (Müsavət məsləkinin elanı-zəfəri)

28 mayıs

Üç boyalı bayraqlara örtülmüş divar; rəngin və zəngin xalılarla bəzənmiş pəncərə və balkonlar; soqaqları doldurmuş nəmnaq gözlər, mütəbəssüm çöhrələr; göylərə inikas edən elektrik ziyalı lampalar; parlaman qarşısında məhşəri-kübrayı (böyük hərcmərclik — *A.B.*) andıran o on binlərcə qafalı izdiham; hüriyyət meydanında Şollar suyunun bir sərinlik nəşr edərək yüksəklərə fısqıran fəvvarəsi yanında səfbəsteyi-bəsalət (qəhrəmanlıqla səf çəkmiş — *A.B.*) olaraq duran əsgərlər; əsgərlərin hökumət rəisi təbrikinə müqabil yaşa, yaşa, yaşa..." — deyə böyük meydanı dolduran möhtəşəm sədaları və bu sədaya bir inikas olaraq yerdən, göydən, hər yandan qopan alıqşlar; küçələrdə gəzişən izdihama ağ çarşafarla lətif bir hüsn və şairanə bir mənə verən xanımlar; musiqi tərənnümatına qovuşan "yaşasın" sədaları; nətiqlərin samie (əşitmə duyğusu — *A.B.*) ilə bərabər qəlblərə verdiyi həyəcan və təəssür; türk mətbəə işçilərinin tarixi-təbəəti, aktyorlarımızın da ələlümum məzimizi canlı bir surətdə təşhirlə (xalq arasında yayma — *A.B.*) paytaxt küçələrini gəzişmələri; "kiçik" əsgərlərin "böyük" toplar və "son sistemli" tufənglərlə dəfələ etmələri, daha nələr, nələr — işte istiqlal günü paytaxtımızın aldığı mənzərənin səthi bir sürətdə cəzblən xütut (xətlər — *A.B.*) əsliyyəsi!..

Bakı tarixinin bəlkə də bu ana qədər qeyd eləmədiyi bu böyük gündə bir çoxları kəndi-kəndinə:

– Əcəba, bu, uyğundur!? – deyirdilər.

Əvət; bu, Azərbaycan tarixinin ən böyük həqiqətini təşkil edən gün o qədər xariqüləadə idi ki, uyğuya bənzəyirdi.

Fəqət bu həqiqəti bundan iki sənə əvvəl mayısın 28-ində şənliklər yapan xalq bugünkü kibi təsəvvür və xəyal etməmişdisə də, Azərbaycan şüarını ortaya atan firqəmiz istiqbalda böylə bir günə malik olacağımızı, heç şübhəsiz ki, təsəvvür etmişdi.

Müsavətçilər üçün bu gün ikili bayramdır: milli bayram, fikri bayram!

Bundan bir sənə əvvəl ümumi fəlakət və anarşi içində olaraq millət vəkiliəri tərəfindən elan olunan istiqlal, etiraf etməlidir ki, xalqımızda böyük bir hissiyyat və umud oyatmıyor, hər kəs onu bir növ məcburiyyətlə qəbul ediyordu. Fəqət bir sənə sonra fikri-istiqlalın nə dərəcədə ümumi və milli fikir olduğunu görüyoruz. Görüyoruz ki, bundan bir sənə əvvəl Tiflisin bir güşəsində qalan Azərbaycan mütəssilləri (təmsilçiləri — A.B.) nə böyük bir vəzifəyi nə qədər hüsni-ifa etmişlər və millətin istədiyini nə dərəcədə doğru olaraq dərk etmişlərdir.

Mayısın 28-ində istiqlal bayramını qeyri-qabili-təsəvvür bir səmimiyyətlə qarşılamaları ilə azərbaycanlılar bütün aləmə göstərdilər ki, istiqlaldan əl çəkməyəcəklər və bütün böhtançılara deyəcəklər ki:

– İstiqlal xanların, bəglərin, ağaların deyil, Azərbaycan xalqının, türk millətinin milli, ən müqəddəs ideallarıdır!

Böylə bir hissiyyata malik olan millətin haqqını hər kəs tanımalı; bu milləti bu qədər sevdiyi hürriyyət və istiqlalını müdafiə üçün mübarizə edə bilər bir hala qoymalıdır.

Növzad istiqlal bir yaşına çatdı. Möhtəşəm istiqlal gəyramı ilə bu növzad artıq sövtdən ayrıldı. Parlaman mə-

liyyəti varl...

buslarından (deputat — *A.B.*) birisinin dediyi kibi, "Dili xörəgə dəyən uşaq artıq sövt bilməz!".

Azərbaycan xalqı artıq əsərətə getməz!

Yaşasın Azərbaycan!

GÖZLƏRİMİZ AYDIN!

Arzularını qüvvədən fələ gətirməyi əzm edən bir mil-lət heç bir zaman istədigindən məhrum qalmaz.

Ən müqəddəs bir haqqın verdiyi haqqaniyyətlə istiq-lalını almaya əzm etmiş olan Azəri türkünün qulağına çoxdan intizar eylədiyi ruhnəvaz bir səda gəldi:

Azərbaycan istiqlalı təsdiq edildi!

Gözlərimiz aydın.

İngiltərə xariciyyə naziri lord Kurzun təklifi üzərinə müttəfiqlər şurayi-aliyəsi Azərbaycan ilə Gürcüstanın is-tiqlalını təsdiq etmişdir.

Böylə bir xəbərin gələcəkini yildən ziyadə bəkləyən Azərbaycan xalqı məyusluq əlamətləri göstərir idisə də, siyasətmizi idarə edən möhfillər (heyəti-məclis — *A.B.*) üçün bu xəbərə pək də qeyri-müntəzir degildi.

Ehtimal ki, bu qədər təxirdən sonra müttəfiqlərin bu xüsusdakı təcillərinə Denikin qüvvətinin sürətlə inhilalı (açılma, dağılma — *A.B.*) dəxi səbəb oldu.

Müttəfiqlərin böyük xətası da burada idi ki, onlar bol-şeviklərə qarşı hasil olmaq üzrə müstəbid Denikin qüvvə-sini iltizam etdilər. Halbuki təbbəi bir hökuməti-milliyə şəklində təşkil edən yeni dövlətləri lüzumunca təqdir de-gil, imhal (təxirə salmaq, vaxt vermək — *A.B.*) etdilər. Bu imhal nəticəsi olaraq bu gün məzkur dövlətlərin təşkilati arzu olunur bir dərəcədə degildir.

Şimdi gözləməlidir ki, təsdiqi-istiqlal bir ömrə vəqə olduqdan sonra bu günə qədər görülən imhə siyasəti dəyişərək fəal bir şəkil alacaqdır.

Hər halda məsələnin bu kibi əməli cəhətlərinin təhlilini başqa bir zamana buraxalım, bu gün arzuyu millimizin beynəlmiləl bir təsdiqindən və bu surətlə mövcudiyyət-siyasiyyəminizin aləmsümül bir mənə və əhəmiyyət aldığından məmnun olaraq bayramlaşalım:

Gözlərimiz aydın!

Fəqət, bunu da biləlim ki, bu hal bizi daha ziyadə çalışmaya, daha böyük əzmlərlə iləriləməyə vadar etməlidir.

Yaşasın istiqlal.

Ə.HƏMDİ

AZƏRBAYCANIN BÖYÜK GÜNÜ

Bu gün Azərbaycan tarixində böyük gün, böyük bir bayramdır.

Bu gün Azərbaycan kəndisinin hürr və müstəqil olduğunu həqiqilə dərk və təsdiq etməyə həqqı var; bu gün hər azərbaycanlının şərəf və iftixarla müthəssis olmağa (hiss etməyə — A.B.) ləyaqət və istehqaqı var (burada, haqqı var — A.B.). Bu gün bütün Azərbaycan türklərinin milli həyəcan və gəliyanlarla bayramlar, şənliklər, şadmanlıqlar eyləməyə firsəti var.

Bu gün həqiqətə bir Azərbaycan var, bir də Azərbaycan türkünün beynəldövl (beynəlxalq dövlətlər birliyi tərəfindən, burada, Paris sülh konfransında Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması nəzərdə tutulur. — A.B.) təsdiq və qəbul edilmiş siyasi, milli pürmövculiyyət və istiqlaliyyəti var!...

Azərbaycan elani-istiqlaliyyəti tarixindən Azərbaycan istiqlalını təsdiqi tarixinə qədər davam edən qısa bir zaman, Azərbaycan tarixini yazacaq mürğlər (burada, danışanlar, alimlər — A.B.) üçün uzun və böyük bir kitab fəzilət və şərəfidir.

Bu müddət zərfində Azərbaycan dövlətlər və millətlər aləmində imtahan veriyor idi. Bu müddət içərisində Azərbaycan türkləri nə kibi məziyyət və qabiliyyətə malik olduğunu aləmə isbat ediyor idi. Bu müddətin dərin və birundə, Azərbaycanın ruh və məfkurəsində gizlənmiş bir haqq, bir məbud var idi, bütün millətə bəza ümid, bəza yas və bəza da qüvvətli bir imani-istiqlal və istiqlal bəxş və nəşr ediyor idi. Nəhayət, o dövri-imtahan və daha doğrusu, o dövri-fitrət bu gün dövri-dilarayi-istiqlaliyyətə döndü, haqq nahaqqa, nur zülmətə qələbə etdi. Millət istədiyini buldu, iman müzəffər oldu; Azərbaycan qurtuldu.

Bu günü təsəid etməli, bu günü imtahan və mübarizələrərimizin müvəffəqiyyətli bir günü olaraq təbcil etməli, qəlblərimiz təhyic etməli, hisslərimiz coşmalıdır. Bu təhyic, bu qülyani-milli içərisində bayramlarımızı edər, şadlıqlarımızı izhar eylər ikən unutmamalıdır ki, qüvvətli bir arzu, hərarətli bir iman ilə yapışdığımız bir işdə müvəffəqiyyət də hər zaman bizdədir. Çünki:

"Cahan titrər səbatbəyi-ərbab əzmü mətanətdən".

Həqiqət barizasını cahanın da qəbul və təsdiq etdiyi bir Azərbaycan istiqlalını bu gün bizə bəxş və təmin etməyə ən ciddi bir amil olmuşdur.

﴿ ۳۳ ﴾

İSTİQLAL BAYRAMI

Seşənbə günü, yanvarın 13-ü Bakıda ən adi və təbii, həm də təbii olduğu qədər saf və səmimi bir bayram kibi keçdi.

Hələ gecə yarısı "Azərbaycan" qəzetləri mətbəədən çıxar-çıxmaz ANTANTA tərəfindən Azərbaycan istiqlalının təsdiq edilməsi xəbəri ildırım sürətilə bütün şəhərə yayılmışdı. Gecə küçələr, təfərcəkləhalər, teatro, sinemalarda camaat yek-digərini böyük bəşəşət ilə təbrik edirdi.

Sübh tezdən bazar, dükən bağlanıb, yollar, bazarlar milli bayraq və xalılar ilə bəzənmiş, bütün şəhər əhalisi küçələrə çıxmış, passaj, bulvar, səqvirələr və qeyri kibi tənzəgahlar dolmuş idi. Bütün vətəndaşlar yek-digərini böyük milli bayram münasibətilə təbrik edirdilər.

Paytaxtımızda bulunan əsgəri qətaət dəstə-dəstə musiqi ilə şəhəri gəziyorlardı.

Bundan əlavə könüllülər, məktəblilər və qeyriləri də musiqi və milli bayraqlar ilə bərabər şəhəri gəzib şadlıqlar ediyorlar idi.

Bu günkü nümayişlər tərtib və intizamca nöqsan olmaqla bərabər, millətin öz təşəbbüsü ilə olduğu üçün pək səmimi idi.

RƏSMİ BAYRAM

Azərbaycan istiqlaliyyətinin ANTANTA tərəfindən qəbul və təsdiqi münasibətilə bu gün, çəharşənbə – Yanvarın 14-ü rəsmi bayram elan edilmişdir.

Teleqraf və telefonlar ilə bütün Azərbaycana bu günün rəsmi bayram elan edildiyi xəbər verilmişdir.

QEYDLƏR VƏ ŞƏRHLƏR

Kitabın "Bədii nümunələr" bölməsində verilən əsərlər Cümhuriyyət dövrünün mətbuat orqanlarından bizim tərəfimizdən toplanıb üzü ərəb əlifbasından köçürülmüşdür. Üzə çıxarılan əsərlərin doxsan faizdən çoxu haqda müxtəlif mətbuat orqanları və elmi nəşrlərdə -- "Azərbaycan", "Açıq söz", "Ulduz", "Dünya", "Dirçəliş", "Gənclik", "Dialog", "Azərbaycan MEA-nın xəbərləri (ədəb., dil və inc-t ser-sı)", "Hərbi bilik", "Dialog" jurnallarında, "Azərbaycan", "Azad Azərbaycan", "Ana Vətən", "Elm", "Azərbaycan ordusu" (əvvəllər "Xalq ordusu"), "Vətən səsi", "Ədəbiyyat və incəsənət" ("Ədəbiyyat qəzeti"), "Bakı", "İki sahil", "Söz qəzeti", "İncəsənət", "Novruz", "Sovet kəndi", "Hikmət", "Borçalı", "Sabah", "Yeni Müsavat", "Panorama", "Respublika" və s. qəzetlərdə yenidən ədəbi-elmi ictimaiyyətə təqdim edilərək, haqlarında ilkin rəy və mülahizələr söyləmiş, elmi araşdırmalar dərc etdirmişdik. Onların bir qismi 1993, 1994 və 2002-ci illərdə nəşr etdirdiyimiz "Əsgər olmaq bir şərəfdir türk üçün, islam üçün, (Bakı, Şur, Cik-çlik nəşriyyatı, 1993), Y.V.Çəmənzəminli. Müstəqilliyimizi istəyiriksə... (Bakı, Gənclik, 1994) və Qafqaz imdadına çatan türkün könül nəğmələri. (Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002) kitablarına daxil etmişik.

☞

Türkün nəğməsi — İlk dəfə "Azərbaycan" qəzetində 15 sentyabr 1918-ci ildə Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi (şairin burada verilən əsərlərinin hamısı bu imza ilə çıxıb.) imzası ilə çap olunub.

Zəfəri-nəhayəyə doğru — "Azərbaycan" qəz., 6 təşrini-sani (noyabr) 1918-ci ildə çap olunub.

Məmayi Kainat — "Bayrağı-ədalət" məcmuəsi. 14 iyul, 1917, N3, s.13-14-də çıxıb.

"Həyatı-hazirəmizin ilhamları — "Azərbaycan" qəz., 19 təşrini-sani 1918-ci ildə çap olunub. M.Hadi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, Elm, 1978, səh.322-də verilən bu şerin kitabda "Yıldızla günəş, ay yenə..." misrası getməyib.

Qürbət ellərdə yadı-vətən (Karpatda ikən) — "Azərbaycan" qəzetinin 20, 22 təşrini-sani, 23 kanuni-əvvəl (dekabr) 1918-ci il və 1919-cu il tarixli 167-ci nömrələrində dərc edilib. M.Hadi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild -- Bakı, Elm, 1978, s.315-318-də bu əsərin 3-cü hissəsi səhvən 1-ci hissə yerində verilmişdir.

* beşik əvəzinə kitabda beşlik getmişdir.

** bu misra kitabda getməyib.

*** kitabda mətləi-şəms getmişdir.

Məhtəbi-şəttə. Karpat xatirələrindən — "Azərbaycan" qəz., 27 təşrini-sani 1918.

Vaxtın səsi və həyatın sözü — "Bəsirət" qəz., 11 yanvar 1919-cu ildə çap edilib.

Şühədayi-hürriyyətimizin ərvahına ithaf — "Azərbaycan" qəzetində (31 mart 1919) çap edilib.

Məfkureyi-aliyyəmiş. Azərbaycan dövləti-növizadına — "Azərbaycan" qəz., 3 və 4 nisan (aprel) 1919-cu ildə çap edilib.

Əsgərlərimizə -- könüllülərimizə — "Azərbaycan" qəz., 22 və 23 nisan 1919-cu ildə çap edilib

İki simayi-siyasinin müharibə haqqında mütalələri münasibətilə — "Azərbaycan" qəz., 20 təşrini-əvvəl (oktyabr) 1919-cu ildə çap olunub.

Zərbeyi-inqilab — "Azərbaycan" qəz., 22 təşrini-əvvəl 1919-cu ildə çap olunub.

A.Səhhətin üfuli-əbədisi — "Azərbaycan" qəz., 18 təşrini-sani (noyabr) 1919-cu ildə çap olunub.

Ümid ilə yaşayın! — "Azərbaycan" qəz., 25 təşrini-əvvəl 1918-ci ildə çap olunub.

Sevdiğim. Azərbaycan bayrağına — "Azərbaycan" qəz., 25 avqust 1919-cu ildə Cəfər Cabbarzadə imzası ilə çap edilib.

Azərbaycan bayrağına — "Azərbaycan" qəz., 29 avqust 1919.

Sevimli ölkəm. — "Azərbaycan" qəz., 20 kanuni-əvvəl (yanvar) 1919-cu ildə dərc edilib.

Salam — "İstiqlal" qəz., 12 şubat (fevral) 1920.

Dün o gözlərdə. — "Qurtuluş" məcmuəsi, 1 nisan 1920 N1, s.10.

Yaşamaq. — "Qurtuluş" məcmuəsi, 20 nisan, 1920, N2, s.14-15.

Miralay Cəmil Cahid bəyin mədhində. — şerin əlyazmasını bizə tədqiqatçı-jurnalist, polkovnik-leytenant Şəmistan Nəzirli vermişdir. Təşəkkür edirik.

Öyün, millət — "Azərbaycan" qəzetində 30 təşrinəvvəl 1918-ci ildə belə bir qeydlə çap edilib:

Turan düdüyü — 24 dekabr 1917-ci ildə "Açıq söz" qəzetində "Nargin əsirlərinin dilindən" qeydi ilə çap olunub.

Səs verəlim — 18 may 1917-ci ildə "Açıq söz" qəzetində çap olunub.

Ey türk oğlu! — "Açıq söz" qəz., 20 fevral 1918-ci ildə çap olunub.

Çəkil, dəf ol. — "Azərbaycan" qəzetinin 10 həziran (iyun) 1919-cu il tarixli nömrəsində dərc edilib.

Əsgər anasına — "Azərbaycan" qəz., 24 kanuni-əvvəl (dekabr) 1919-cu ildə dərc edilib.

Yolunu bəklərdim — Şer 1919-cu ildə yazılıb. Onun çap olunduğu qəzet nömrəsinin əldə olan hissəsinin 3-cü səhifəsində "Bəsirət" N219, 4-cü səhifəsində isə "İstiqlal" N8 yazılıb.

Bu ilki mayılda — "İstiqlal" qəz., 1920-ci il N3, səh.5-də çap olunub.

Bir qız üçün. — "Qurtuluş" məcmuəsi, 20 nisan, 1920, N2, s.10.

Yeni ay doğarkən — "Açıq söz" qəz., 14 dekabr 1917-ci ildə çap olunub.

Marş — 6 fevral 1918-ci il tarixli "Açıq söz" qəzetində "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" firqəsi "Müsavat"a ithaf" qeydi ilə dərc edilib. Şəri ilk dəfə olaraq "Ulduz" jurn., 1990, N5-də dərc olunan məqaləmizdə təhlilə cəlb etmişik.

Nəçin böylə gecikdin? — "Açıq söz" qəz., 13 zilhicə (20 iyul) 1918-ci ildə çap olunub.

Vətənin yanıq səsi — 4 şübat (fevral) 1919-cu ildə "İstiqlal" qəzetində çap olunub.

"Araz"dan "Turan"a — "Qurtuluş" məcmuəsi, 20 nisan (aprel) 1920, N2, s. 6-7-də dərc olunub. Tədqiqatçı alim Minaxanım Əsədli əsəri əlyazması əsasında "Respublika" qəz., 14 mart 2001-ci ildə yenidən çap etdirib. Variantlar arasında fərq yoxdur.

Bismillah — Şər 1918-ci ildə Bakının Qafqaz İslam ordusu tərəfindən azad olunması münasibətilə yazılıb. Biz onu şairin Çırpınırdı Qara dəniz (Anlara, 1990) kitabından götürdük.

Röyasını görmüşdüm. — "Azərbaycan" qəz., 14 təşrini-əvvəl (oktyabr) 1918-ci ildə çap olunub.

Milli bayrağımıza — "İstiqlal" — 1918.28.05-1919. Cümhuriyyətimizin birillik dövr istiqlalı münasibətilə təlif (tərtib -- A.B.) edilmiş məcmuə. Bakı, 1919, s.4-də çap edilib.

Ey əsgər. — "Azərbaycan" qəz., 27 təşrini-əvvəl 1918-ci ildə "Ordumuza ərmeğan" qeydi ilə çap olunub.

Gəlmə. — "Azərbaycan" qəz., 15 təşrini-sani (noyabr) 1918.

Bakı deyir ki: Bir yıl əvvəl. — "Azərbaycan" qəz., 15 eylul (sentyabr) 1919.

O qıza — "Azərbaycan" qəz., 16 nisan (aprel) 1919-cu ildə çap olunub.

İstanbul — "İstiqlal" qəz., 12 nisan 1919.

Qalx — "İstiqlal" məcmuə"sində (Bakı, 1919, s.29) "Azərbaycandakı Osmanlı şəhidlərinə" qeydi ilə çap olunub.

Denikin və Gəncə — "Azərbaycan" qəz., 4 həziran (iyun) 1919. "Cavad" imzası ilə çap olunub.

Rövşən Əşrəf bəy — "Azərbaycan" qəz., 24 təşrini-əvvəl (oktyabr) 1918. "Cavad" imzası ilə çap olunub.

Şayiələr — "Azərbaycan" qəz., 10 təşrini-sani (noyabr) 1919. "Cavad" imzası ilə çap olunub.

Daxiliyyə naziri həzrətləri ilə müləqat — "Azərbaycan" qəz., 29 təşrini-əvvəl (oktyabr) 1918-də çap olunub.

Nuru paşa Həzrətləri şərəfinə böyük bir ziyafət. — "Azərbaycan" qəz., 18 təşrini-əvvəl 1918-ci ildə "Ə" imzası ilə çap olunub.

Rövşən Əşrəf bəy şərəfinə ziyafət. — "Azərbaycan" qəz., 28 təşrini-əvvəl 1918-ci ildə "Ə" imzası ilə çap olunub.

Yüc qılgıcmı. — "Azərbaycan" qəz., 10 nisan 1919-da Ə.Müznib imzası ilə çap olunub.

Yanğın — "Bəsirət" qəz., 15 fevral 1920. Əlabbas Müznib imzası ilə çap olunub.

Məqsədimiz — "Azərbaycan" qəz., 2 mart 1920. Davud imzası ilə çap olunub.

Əsgər şərqisi — "Azərbaycan" qəz., 13 şubat 1920. Davud imzası ilə çap olunub.

Bir əsgərin xitabı — "Azərbaycan" qəz., 6 kanuni-sani (yanvar) 1920. Davud imzası ilə çap olunub.

Azərbaycan ordusuna — Davud imzası ilə "Azərbaycan" qəz., 8 təşrini-sani 1918-ci ildə çap olunub.

Atalara — Davud imzası ilə "Azərbaycan" qəz., 6 kanuni-sani 1920-ci ildə çap olunub.

Millətimə — Paris sülh konfransında Cümhuriyyətimizin müstəqilliyinin tanınması münasibətilə "Azərbaycan" qəzetinin, "Müstəqil Azərbaycan" adı ilə çıxan 14

yanvar 1920-ci il tarixli 12-ci nömrəsində Davud imzası ilə çap olunub.

Türk ordusuna — İlk dəfə "Azərbaycan" qəz., 7 təşrini-sani 1918-ci ildə İbrahim Şakir imzası ilə çap olunub.

Türkün dərdi — "Azərbaycan" qəz., 11 təşrini-sani 1918-də çap olunub.

Yüz il idi — "Azərbaycan" qəz., 27 mayıs (may) 1919-da Ə.Bağırli imzası ilə çap olunub.

Azərbaycanlıya — Hörmətli Nəsim bəy. — "Azərbaycan" qəz., 16 təşrini-sani 1918-ci ildə Əli Yusif imzası ilə çap olunub.

Bayraq — "Azərbaycan" qəz., 12 kanuni-əvvəl (dekabr) 1918-də çap olunub.

İdeal — "Azərbaycan" qəz., 11 kanuni-əvvəl 1918-ci ildə Əliyusif (RAİ) imzası ilə çap olunub.

Getmə — "Azərbaycan" qəz., 9 təmuz (iyul) 1919-cu ildə çap olunub.

"Öpər, kimi bilir, bəlkə bir xülya" — "Azərbaycan" qəz., 10 ağstus 1919-da Ə.Y. imzası ilə çap olunub.

S. bəy. "Yaşamaq, çalışmaq quru..." — "Azərbaycan" qəz., 23 eylul (çentyabr) 1919-cu ildə Ə.Y. imzası ilə çap olunub.

Bir türk yolçusu deyir ki: — "İstiqlal" 1918.28.05.1919. Cümhuriyyətimizin birillik dövr istiqlalı münasibətilə təlif edilmiş məcmuə. Bakı, 1919, s.5-də Əliyusif imzası ilə çap olunub.

Qarabağ xainlərinə — "Qurtuluş" məcmuəsi 20 nisan 1920, N2, səh.1-də Əliyusif imzası ilə çap olunub.

Qafqaz türküsü — "Qurtuluş" məc., 20 nisan 1920, № 2, səh. 1-də Cəlal Sahir imzası ilə çap olunub.

Azərbaycan vətən şərqisi — "Azərbaycan" qəz., 4 şubat 1920-ci ildə Məhəmməd Ümid Gəncəli imzası ilə çap olunub.

Yürəklərə — "İstiqlal" qəz., ? şubat 1920-ci ildə Dərdli Şair imzası ilə çap olunub.

Həzin bir xatirə. İsmailiyyə. — "Azərbaycan" qəzetinin 20, 25 və 26 avqust 1919-cu il tarixli nömrəsində Seyid Hüseyn imzası ilə çap olunub.

"İsmailiyyə" — "İstiqlal" qəz., 4 fevral 1920-ci ildə Seyid Hüseyn imzası ilə çap olunub.

Azərbaycanda darülfünun — "Azərbaycan" qəz., 28 təmuz (iyul) 1919-cu ildə Şahtaxtılı Məhəmməd imzası ilə çap olunub.

Cümhuriyyətimizin beynəlmiləlcə təsdiqi — "Azərbaycan" qəz., 7 yanvar 1920-də Şahtaxtılı Məhəmməd imzası ilə çap olunub.

Naleyi-Dərviş — "El həyatı" jurnalı 3 fevral 1918, №2, s.6-da Dərviş imzası ilə çap olunub.

Könüllü — "Azərbaycan" qəz., 7 təşrinisani 1919-da "Hekayət" başlığı və Hekayənəvis imzası ilə çap olunub. Biz onu "Könüllü" adlandırmağı lazım bildik.

Reminqitunistqalar — "Azərbaycan" qəz., 6 təmuz 1919-cu ildə "Tazə" imzası ilə çap olunub.

Milli və mədəni işlərimiz. — "Azərbaycan" qəz., 15, 28, 30 təmuz, 3, 5 avqust 1919-cu ildə Yusif Vəzirov imzası ilə çap olunub.

Mühüm məsələlər. — "Azərbaycan" qəz., 1 dekabr 1918-ci ildə Hacıbəyli Üzeyir imzası ilə çap olunub.

Ordan-burdan — "Azərbaycan" qəzetində 18 noyabr 1918-ci ildə Filankəs imzası ilə çap olunub.

İçimizdəki Denikinlər — "Azərbaycan" qəz., 10 həziran (iyun) 1919-da Hacıbəyli Üzeyir imzası ilə çap olunub.

Unudulmaz faciə — "İstiqlal" qəz., 31 mart 1919-cu ildə M.Ə.Rəsulzadə imzası ilə çap olunub.

Həşəmətli bir gün. — "İstiqlal" qəz., 31 may 1919-da M.Ə.Rəsulzadə imzası ilə çap olunub.

Gözlərimiz aydın — "Azərbaycan" qəzetinin "Müstəqil Azərbaycan" adlı xüsusi nömrəsində — 14 yanvar 1920-ci ildə M.Ə. imzası ilə çap olunub.

Azərbaycanın böyük günü — "Müstəqil Azərbaycan" da 14 yanvar 1920-də Ə.Həmdi imzası ilə çap olunub.

İstiqlal bayramı — "Müstəqil Azərbaycan" 14 yanvar 1920. İmzasız çap olunub.

Rəsmi bayram — "Müstəqil Azərbaycan" da 14 yanvar 1920. İmzasız çap olunub.

Y.Qarayev. Cümhuriyyət ədəbiyyatı	3
Kitab və onun yaranmasına dair.....	8
Dövrün tarixi-ictimai və siyasi xülasəsi.....	11
I Fəsil	
Poeziya.....	18
II Fəsil	
Nəsr	79
Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq (qısa xülasə)	101

BƏDİİ NÜMUNƏLƏR

M.Hadi

Türkün nəğməsi	105
Zəfəri-nəhayiyə doğru.....	106
Məmayi-kainat	107
Həyati-hazirəmizin ilhamları.....	108
Mehtab-şəttə	108
Qürbət yellərdə yadı-vətən.....	109
Vaxtın səsi və həyatın sözü.....	115
Şühədayi-hürriyyətimizin ərvahına ithaf.....	116
Məfkureyi-aliyyətimiz.....	117
Əsgərlərimizə – könüllülərimizə.....	118
Əsgərlərimizə – könüllülərimizə.....	119
İki simayi-siyasinin müharibə haqqındakı mütələləri münasibətilə	123
Zərbeye-inqilab	127
A.Səhhətin üfuli-əbədisi	129
Ümid ilə yaşayın!	130
Cəfər Cəbbarzadə	
Sevdigim	132
Azərbaycan bayrağına	133
Sevimli ölkəm	134
Salam	134
Dün o gözlərdə.....	135
Yaşamaq	136

Abbasğa Qayıbov (Nazir)	
Miralay Cəmil Cahid bəyin mədhində.....	138
Məhəmməd Əmin oğlu Salman Mümtaz	
Öyün, millət.....	140
UmGülsüm	
Turan düdüyü.....	141
Səs verəlim.....	142
Ey türk oğlu.....	143
Çəkil, dəf ol.....	144
Əsgər anasına.....	145
Yolunu bəklərdim.....	146
Bu yılki mayısa.....	147
Bir qız üçün.....	149
Talıbzadə Abdulla Şaiq	
Yeni ay doğarkən.....	150
Marş.....	151
Nəçin böylə gecikdin?.....	152
Vətənin yanıq səsi.....	153
«Araz»dan «Turan»a.....	159
Əhməd Cavad	
Bismillah.....	161
Röyasını görmüşdüm.....	162
Milli bayrağımıza.....	163
Ey əsgər.....	164
Gəlmə.....	166
Bakı deyir ki: bir yıl əvvəl.....	166
O qıza.....	167
İstanbul.....	168
Qalx.....	170
Denikin və Gəncə.....	171
Rövşən Əşrəf bəy.....	171
Şayiələr.....	174
Daxiliyyə naziri həzrətləri ilə müləqat.....	176
Ə.	
Nuru Paşa həzrətləri şərəfinə böyük bir ziyafət.....	182
Rövşən Əşrəf bəy şərəfinə ziyafət.....	185
Ə.Müznib	
Yuğ qıqılcımı.....	188
Yanğın.....	188

Davud	
Məqsədimiz	189
Əsgər şərqişi	190
Bir əsgərin xitabı	191
Azərbaycan ordusuna	191
Atalara	192
Millətimə	193
İbrahim Şakir	
Türk ordusuna	194
Mətləb oğlu Abıtalıb	
Türkün dərdi	196
Ə.Bağırılı	
Yüz il idi	197
Əliyusif	
Azərbaycanlıya	198
Bayraq	198
İdeal	199
Getmə	201
Öpər, kim bilir, bəlkə bir xülya	202
S.bəyə	203
Bir türk yolçusu deyir ki	204
Qarabağ xainlərinə	205
Cəlal Sahir	
Qafqas türküsü	206
Məhəmməd Ümid Gəncəli	
Azərbaycan. Vətən şərqişi	207
Dərdli Şair	
Yüreklərə	208
Seyid Hüseyn	
Həzin bir xatirə. «İsmailiyyə»	209
«İsmailiyyə»	218
Məhəmməd Ağsahtaxtılı	
Azərbaycanda darülfünun	222
Cümhuriyyətimizin beynəlmiləlcə təsdiqi	226
Nəcəf bəy Vəzirov	230
Hekayənəvis	
Könüllü	231

Tazə	
Reminqitunistqalar	235
Y.V.Çəmənzəminli	
Milli və mədəni işlərimiz	238
Üzeyir bəy Hacıbəyli	
Mühüm məsələlər	245
Ordan-burdan	250
İçimizdəki Denikinlər	253
M.Ə.Rəsulzadə	
Unudulmaz faciə	255
Həşəmətli bir gün	258
Gözlərimiz aydın	260
Ə.Həmdi	
Azərbaycanın böyük günü	261
İstiqlal bayramı	262
Rəsmi bayram	263
Qeydlər və şərhlər	264

0380

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI
DÖVRÜNDƏ GƏRİYYAT

Baki, «Elm», 2003

Nəşriyyatın direktoru: Şirvanlı Əliqan
Baş redaktor: Teymur Karimli
Nəşriyyat redaktoru: Fikrət Süleymanov
Korrektor: Nərgiz Məlikova
Kompüter tərtibçisi: Nəziq Əliyeva
Texniki redaktor: Tatyana Ağayeva

Cəmi tirajlaşdırma: 28.11.2003.
Format 84x108 1/32. Həcmi 17,25 p.p.
Tirajı 300. Sifariş №9
Qiyafəti müəvəziyə ilə.

«Elm» RİPМ-ın rəhbərliyinə çatdırılmışdır
(Mühafizəni təq. 8)

ALXAN BAYRAM oğlu MƏMMƏDOV

**AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI
DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİYYAT**

Bakı, «Elm», 2003

Nəşriyyatın direktoru: *Şirindil Alışanlı*

Baş redaktor: *Teymur Kərimli*

Nəşriyyat redaktoru: *Fikrət Süleymanoğlu*

Korrektor: *Nərgiz Məlikova*

Kompüter tərtibçisi: *Nasir Alışanlı*

Texniki redaktor: *Tariq Ağayev*

Çapa imzalanmış: 28.11.2003.

Formatı 84x108 1/32. Həcmi 17,25 c.v.

Tirajı 300. Sifariş №09

Qiyməti müqavilə ilə.

«Elm» RNPM-in mətbəəsində çap olunmuşdur
(İstiqlaliyyət küç., 8).